

**ПРАЦЫ
КАФЕДРЫ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

ВЫПУСК 6

**ПРАЦЫ
КАФЕДРЫ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

ВЫПУСК 6

Светлай памяці Уладзіміра Міхайлавіча Лазоўскага

**Мінск
2007**

УДК 483.2(06)
ББК 81.2Бел.я43
П70

Зборнік навуковых прац заснаваны ў 2001 г.

Рэдакцыйная калегія:

*А.Я. Міхневіч (адк. рэд.), З.І. Бадзевіч (нам. адк. рэд.),
Ж.Я. Белакурская, С.А. Важнік, У.І. Куліковіч,
В.П. Красней, А.А. Лукашанец, В.М. Ляшук, М.Р. Прыгодзіч,
А.А. Радзевіч, Т.Р. Рамза, І.І. Савіцкая,
Г.К. Чахоўскі, С.М. Якуба*

Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. Вып. 6 / Пад рэд.
А.Я. Міхневіча. – Мн., 2007. – 173 с.

Традыцыйна ў “Працах кафедры сучаснай беларускай мовы” філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта змяшчаюцца рознатэматычныя даследаванні супрацоўнікаў кафедры, яе аспірантаў, студэнтаў філалагічнага факультэта, выкананыя ў 2006–2007 гг. Упершыню на старонках зборніка прапануецца новы раздзел – «Кансультацыі», які дае магчымасць супрацоўнікам кафедры наблізіць іх навуковыя распрацоўкі да практыкі выкладання беларускай мовы, павысіць метадычную вартасць гэтага выдання.

УДК 483.2(06)
ББК 81.2Бел.я43

© БДУ, 2007

Светлай памяці Уладзіміра Міхайлавіча Лазоўскага

І. На добрую згадку пра Уладзіміра Міхайлавіча Лазоўскага – шчырага беларуса, настаўніка, сябру, дарадцу

Назаўжды

Як песня жаўрукова на світанні,
Да нас прыходзіць першае каханне.
Яно ў душы нязгасным болем стане
Назаўжды.

Як цёплы дождж пад летнім сонцам, хутка
Мінае сталасць з радасцю і смуткам...
І ўжо ў мінулым светлая мінутка
Назаўжды.

Як белыя снягі за лістападам –
Нябёсамі ўсталёваным абрадам,
Прыходзіць старасць апусцелым садам
Назаўжды...

Так, назаўжды... У бясконцасці Сусвету
Жыццё як бліскавічная камета...
Але мы шчасце зведалі, і гэта –
Назаўжды.

Януш Няміга [А.Я. Міхневіч, прафесар кафедры сучаснай
беларускай мовы]

Уладзімір Міхайлавіч сярод сваіх калегаў – выкладчыкаў філалагічнага факультэта

Прайшоў некаторы час, як нас назаўсёды пакінуў наш любімы чалавек – мой муж, бацька дваіх дзяцей. Гэта здарылася 20 ліпеня 2007 года. Мае ўспаміны пра яго самыя радасныя, цёплыя і светлыя. Разам мы пражылі амаль 45 гадоў. Гэта былі добрыя, шчаслівыя гады.

Работу сваю са студэнтамі Уладзімір Міхайлавіч вельмі любіў і даражыў ёю. Усе яго памкненні і дзеянні былі напоўненыя клопатам пра жыццё, вучобу і паводзіны студэнцкай моладзі. Ён любіў і паважаў студэнтаў, я адчувала, што і яны адказвалі яму тым жа.

У 1981 годзе Уладзімір Міхайлавіч быў накіраваны ў ГДР – у Берлінскі ўніверсітэт выкладаць беларускую мову нямецкім студэнтам. Там у яго была група з 9 чалавек, якія пажадалі вывучаць нашу родную мову. Там падрыхтаваў і двух аспірантаў. Загадчыкам кафедры славістыкі ў той час быў прафесар Гудшмідт, які таксама быў вельмі зацікаўлены ў вывучэнні беларускай мовы. І вельмі хутка мы пачулі, як ён загаварыў па-беларуску. За сваю працу, за вялікі ўклад у развіццё культурных і навуковых сувязей паміж Беларускім і Берлінскім універсітэтамі Уладзімір Міхайлавіч быў узнагароджаны залатым медалём імя Гердэра.

Мы, уся яго сям'я, жонка, дзеці, родныя, будзем помніць Уладзіміра Міхайлавіча з удзячнасцю і любоўю, якую ён заўсёды даваў нам.

Ніна Сцяпанавна Лазоўская

Тепло. Любовь. Терпение. Уважение. Это детская память. И целый мир. Как много могут значить простые понятия и как многим они могут быть недоступны. Это огромное счастье – гордиться жизнью своего отца. И для меня это еще один дар.

Папа искренне любил то, что он делал, и искренне любил людей, которые его окружали. Достижения и звания – это только часть жизни. Жизни, которую хотелось бы прожить. Когда мы вернулись из Берлина, где папа преподавал белорусский язык, многие из моих знакомых искренне удивлялись: “Белорусский язык? Немцам?” Тогда самим белорусам это представлялось абсурдом. Сейчас я думаю, что папа, его коллеги, их замечательное поколение белорусских лингвистов были Хранителями. Они не кричали, не делали революций. И их терпение и мудрость сегодня оставляют нам выбор и будущее. Возможно, это получилось и потому, что папа не думал о какой-то миссии или предназначении, он просто любил белорусскую культуру, все, что с ней связано, людей, которые живут на этой земле.

Способность любить, умение радоваться окружающему миру, ценить и беречь его – это уже достаточное наследие. Я помню, как папа радовался и гордился книгами, которые выходили, как это было важно для него. Как он умел поддерживать своих студентов и аспирантов. Как радовался за успехи друзей и коллег и как бережно относился к людям, которые были рядом.

Еще папа подарил нам мир и пример общения, в котором были удивительные люди, искренняя дружба, отношения и смысл. В этом мире

всегда было место простым людям, людям из белорусской деревни. Этим корням папа никогда не изменял. Наверное, поэтому в судьбах многих своих студентов, которые так же, как и он, поступили в Университет из простой белорусской вёски, он принимал такое участие. И сегодня многие из них нашли свое высокое место в жизни.

И, конечно, филфак и свет в глазах после хорошо и удачно прочитанной лекции.

А еще каждый год были елки, самые большие и красивые, верхушки которых никогда не вмещались в нашу квартиру.

Аляксандр Лазоўскі

Очень трудно в несколько строк уложить свои чувства по отношению к папе. Тем более, что это очень личное.

Наверное, главное, что выделяло и выделяет его из многих, – это масштаб личности. На протяжении всей своей жизни он никогда не нуждался в доказывании полезности либо правильности своих действий. Он просто много и честно работал. Самой главной оценкой его труда для него было то, что до сегодняшнего дня нет, пожалуй, во всей Беларуси ни одной школы, ни одного колледжа либо лицея, ни одного вуза, где бы ни работали его ученики. А сколько их было за 45 лет, можно себе только представить! Сколько отчаянных студенческих голов тихо и незаметно он спас от равнодушного катка советской бюрократической машины. И не потому, что они были суперталантливыми по отношению к другим, а потому, что папа умел уважать людей и делал это в равной степени как по отношению к своим учителям, так и по отношению к своим ученикам. И с каждым новым студентом, с каждым новым преподавателем границы его мира расширялись, ибо он умел видеть новое через призму восприятия другого человека.

А самое главное, что, очевидно, и позволило папе осуществить своего рода университетский рекорд нахождения на должности заместителя декана более 30 лет, это ни с чем не сопоставимое чувство ответственности за студентов и факультет. Такой вот нематериальный актив в виде таланта беречь то, что тебе доверили.

Хотелось бы, чтобы люди об этом не только помнили, но и учились этому.

Іра Лазоўская

Мой дед был очень хорошим человеком – добрым, умным, хорошим, всегда и всем помогал. Он много чем увлекался и многое знал, всегда мог найти ответ на любой вопрос. Я его очень любила! Это был добрый и хороший человек! Он мог внести даже в очень скучный день много радости.

Яна Лозоўская, 9 гадоў

С Владимиром Михайловичем Лозовским, отцом моей давней подруги Иры Лозовской, мы были знакомы еще с моих студенческих лет. Владимир

Михайлович практически всегда был бодрым и улыбчивым, обыкновением в его общении с людьми была добрая шутка. Меня всегда поражала неизменная дружелюбность и приветливость ее отца. Во время сессий мы частенько просиживали с ней над учебниками у нее дома. Всякий раз, завидев меня на пороге, он говорил: «Добры дзень! Праходзьце-праходзьце, наша лепшая сяброўка!» Он не раз повторял нам, заходя на минутку в комнату: «Сябруйце, дзяўчаты. І памятайце: няма амаль нічога ў жыцці даражэй крэпчай і надзейнай дружбы».

Однажды у меня случилась неприятность: в общежитии произошел конфликт с иностранными студентками, соседками по комнате. У одной из них был маленький грудной ребенок, который жил с нами (четыре человека в комнате). Иностранке этой и ее мужу (студенту БПИ) никак не давали отдельную комнату. Куда мы только ни писали письма с просьбой предоставить этой паре отдельное жилье – все было безответно, и бедная молодая женщина продолжала ютиться с грудничком вместе с нами, тремя взрослыми девушками. Когда малыш вдруг простудился и заболел, изможденная от переживаний мама решила расширить свое жизненное пространство за наш счет. Она написала бессовестный пасквиль в деканат, ректорат и комендатуру общежития, в котором обличила нас во всех возможных и невозможных грехах и потребовала выселить нас из комнаты. Когда мы с подругой пришли на ковер к декану журфака, на объяснения нам дали по одной минуте. Резюме было таким: «Если факты, изложенные в жалобе, подтвердятся, не видать вам университета как своих ушей». Мы были в шоке, все оказались против нас.

Прошло два месяца, наполненных нервозностью, волнениями, доказываниями своей невиновности. И студенты и преподавательский состав – все выразили свое возмущение сложившейся ситуацией, таким неприкрытым оговором советских студенток. В итоге нас «реабилитировали при жизни», иностранке с ребенком дали отдельную комнату, конфликт погасили.

И вот однажды вечером я приехала домой к Ире. На пороге меня встретил Владимир Михайлович и, поздоровавшись, предложил зайти на кухню. Я, несколько удивленная, зашла и увидела своего декана! Владимир Михайлович протянул мне наполненный бокал и сказал: «Гэта Света – лепшая сяброўка маёй Іры. Хачу, каб мой сябра і сяброўка маёй дачкі выпілі гэты тост за разуменне ў спрэчных сітуацыях!» Моему смущению не было конца, однако на другой стороне стола я так же увидела немало смущения и понимания.

Святлана Старкова

Лічыцца, што ў жыцці не бывае выпадковых сустрэч. Сустрэча з Уладзімірам Міхайлавічам Лазоўскім, руплівым працаўніком на ніве навукавай, навучальна-педагагічнай работы і нястомным грамадскім дзеячам, памочнікам і дарачыкам, запамілася мне даволі выразна. Таварыскі, ён любіў навуковыя гутаркі і сяброўскія бяседы, вучыў адданасці працы.

Прафесар Лазоўскі горача і шчыра дзяліўся сваім багатым метадычным вопытам з намі, маладымі выкладчыкамі і навукоўцамі, таму мы ўдзячныя яму за дапамогу, карысныя парады, за яго добрыя справы. Прафесар Лазоўскі быў глыбока перакананы, што самае важнае – сваім штодзённым жыццём, кожным учынкам свярджаць перамогу Добра. Сапраўдны педагог і выкладчык, носьбіт найлепшых нацыянальных рыс, Уладзімір Міхайлавіч паказваў сучаснікам і нашчадкам, як належыць жыць, у чым сэнс жыцця. І вось Уладзіміра Міхайлавіча Лазоўскага не стала. Але ён пакінуў пра сябе добрую, светлую памяць, пакінуў багаты плён. І таму застаецца з намі.

Любецкая Кацярына

Згадкі пра У.М. Лазоўскага

Добра помніцца лістапад 1994 года, калі нарэшце амаль з двухгадовым спазненнем выйшаў доўгачаканы “Слоўнік антонімаў беларускай мовы: Канкрэтныя выпадкі ўжывання”. Гэта быў вынік фактычна дваццацігадовай працы Уладзіміра Міхайлавіча, пачаткам якой стаў даклад “Асаблівасці вывучэння антонімаў у беларускай мове” на Усесаюзнай навуковай канферэнцыі па праблемах выкладання рускай мовы ва ўмовах блізкароднаснага білінгвізму (Мінск, 1975). У гутарках з калегамі аўтар працы неаднойчы падкрэсліваў, што падобных слоўнікаў не мае ніводная еўрапейская мова. І сапраўды, у кнізе У.М. Лазоўскага прадстаўлены больш як 2000 антанімічных пар, што выкарыстаны ў канкрэтных тэкстах мастацкай літаратуры, публіцыстыкі і перыядычнага друку, а таксама адпаведныя фразеалагічныя словазлучэнні, прыказкі і прымаўкі. Гэта ж колькі трэба было перачытаць твораў, каб адшукаць той, іншым разам адзіны, прыклад, каб ён трапіў у картатэку навукоўца! Усе мы шчыра радаваліся за Уладзіміра Міхайлавіча, ды і самі ганарыліся, што ў беларускай лексікаграфіі з’явілася такая каштоўная і запатрабаваная праца. А ў хуткім часе за выдатныя дасягненні ў навуковай працы, поспехі ў падрыхтоўцы філалагічных кадраў рашэннем Дзяржаўнага вышэйшага атэстацыйнага камітэта Рэспублікі Беларусь Уладзіміру Міхайлавічу Лазоўскаму было прысвоена вучонае званне прафесара па спецыяльнасці “мовазнаўства”. У маёй памяці ён такім і застаецца – цікавым суразмоўцам, прынцыповым і адначасова спагадлівым намеснікам дэкана, дасведчаным лінгвістам, прафесарам роднай мовы.

М.Р. Прыгодзіч, загадчык кафедры гісторыі беларускай мовы БДУ, доктар філалагічных навук, прафесар.

1971 год. У кінатэатры “Партызан” фільм “Прыгоды Адысея”. Білеты дастаць немагчыма. Мы, першакурснікі, прыдумалі хітры ход: напісаць аміністрацыі кінатэатра ад імя дэканата калектыўную заяўку, маўляў, неабходна паглядзець у сувязі з праходжаннем вучэбнай праграмы па антычнай літаратуры. Сказана – зроблена. Нясу заяўку на подпіс у дэканат. Уладзімір Міхайлавіч пачытаў і кажа:

– Што вы тут напісалі “дэканат філфака БДУ...” Што такое БДУ? Хто гэта будзе абрэвіятуры расшыфроўваць! Перапішы!

Перапісваю: дэканат філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта...

– Зноў дрэнна! Мы – флагман вышэйшай адукацыі рэспублікі, і трэба поўную назву пісаць!

Зусім збянтэжаная перапісваю зноў: дэканат філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У.І.Леніна...

– Ну што за студэнтка! Не ведае, як называецца ўстанова, дзе яна вучыцца!

Ледзь не плачу, але перапісваю: Беларускага дзяржаўнага ордэна Чырвонага Працоўнага Сцяга ўніверсітэта імя У.І.Леніна...

Кладу на стол заяўку і чысты ліст паперы. Уладзімір Міхайлавіч чытае, нахмурыўшы бровы:

– Ну вось, вялікія літары правільна напісала. А чысты ліст нашто?

– Каб зноў перапісваць.

Тут маска строгаści злятае і раздаецца гучны смех.

На парозе чую:

– Май на ўвазе, Хромчанка, з цябе заўсёды будзе большы спрос.

І сёння за гэта – вялікі дзякуй.

Г. Ціванова

Уладзімір Міхайлавіч са студэнтамі на семінарскіх занятках

Уладзімір Міхайлавіч Лазоўскі назаўсёды запомніцца нам як мудры, справядлівы, спагадлівы, з тонкім гумарам Чалавек і Настаўнік. Не для аднаго пакалення студэнтаў і навукоўцаў Уладзімір Міхайлавіч стаў дарадцам і выкладчыкам. Ва ўсіх людзях, з кім бы ён ні гаварыў, з кім бы ён ні сустракаўся, бачыў у першую чаргу чалавека з усімі яго праблемамі,

жаданнямі, памкненнямі. І ўсе цягнуліся да Уладзіміра Міхайлавіча за парадай, добрым словам, спачуваннем.

Усё навуковае жыццё Уладзіміра Міхайлавіча было звязана з кафедрай сучаснай беларускай мовы, дзе ён працаваў з поўнай аддачай, вучыў студэнтаў і маладзейшых калег. Адною з найбольш яркіх і грунтоўных прац Уладзіміра Міхайлавіча з’яўляецца “Слоўнік антонімаў беларускай мовы” (Мінск, 1994), матэрыял для якога ён збіраў па крупіцах доўгія гады. На сённяшні дзень гэты слоўнік застаецца непаўторным і поўным даследаваннем з’явы антаніміі ў сучаснай беларускай мове.

Усе падзеі, якія праходзілі на філалагічным факультэце БДУ, на кафедры сучаснай беларускай мовы былі неабыхавымі для Уладзіміра Міхайлавіча, які ўсе радасныя і сумныя падзеі прымаў блізка да свайго сэрца. Мы з любоўю і цеплынёй успамінаем Уладзіміра Міхайлавіча, які назаўсёды застаецца ў нашых сэрцах.

Г.К. Чахоўскі, Т.Л. Чахоўская

Пра У.М. Лазоўскага

Уладзіміра Міхайлавіча я ведала са сваіх студэнцкіх гадоў: ён чытаў у нас адзін з раздзелаў курса сучаснай беларускай мовы. Студэнты яго любілі, бо адчувалі ў ім характэрную для беларуса рахманасць.

Стаўшы пасля аспірантуры маладым выкладчыкам, я даволі часта сустракалася з Уладзімірам Міхайлавічам Лазоўскім і Мікалаем Міхайлавічам Піпчанкам – намеснікамі дэкана. Дэканам у нас тады, пасля аддзялення ад філалагічнага факультэта журфака, быў А.А. Воўк. Аляксей Арсенцёвіч выкладаў курс “Гісторыі КПСС”, у нашы спецыфічныя філалагічныя праблемы мудра не ўмешваўся, хоць адміністратарам быў добрым. І тое, што ён выбраў у намеснікі сабе выдатных прафесіяналаў – Лазоўскага і Піпчанку – таксама сведчыць пра веданне, тонкае разуменне дэканам людзей. Філфак пад кіраўніцтвам гэтага трыумвірату перажываў свае зорныя часы. Аддзяленняў тады, у 60-90-я гады, было два – беларускае і рускае, уся ўвага дэканата на іх і была скіравана, не расейвалася на іншае, па сутнасці другараднае для беларускай навукі. Менавіта тады мы напрацавалі традыцыі, сцвердзілі каштоўнасці, выйшлі на першыя рубяжы ў беларусістыцы і русістыцы – тых напрамках, якія і надаюць славу і гонар філалагічнаму факультэту БДУ.

Асабіста я абавязана намеснікам дэкана сваімі асноўнымі курсамі лекцый. Мікалай Міхайлавіч прапанаваў мне чытаць курс “Гісторыі і тэорыі сусветнай культуры”, які сам – з выключнай прадбачлівасцю і мудрасцю – і ўключыў у План дысцыплін на філфаку, а Уладзімір Міхайлавіч, зноў-такі, угадаўшы напрамак маіх навуковых пошукаў, даў чытаць курс “Тэорыі літаратуры”.

Спачатку мне здавалася, што Уладзімір Міхайлавіч залішне безапеляцыйны, але потым я пераканалася, што з ім лёгка і прыемна мець справу. У далейшым Уладзімір Міхайлавіч не раз раіўся са мною адносна

сур'ёзных пытанняў навучання, а таксама любіў пагаварыць пра творчасць Івана Шамякіна. Сапраўды, ён ведаў творы майго бацькі выдатна і, як я звярнула ўвагу, асабліва часта змяшчаў прыклады з іх ў свае шматлікія зборнікі практыкаванняў для студэнтаў. Я з прыемным здзіўленнем пераканалася, што Лазоўскі разумеў творчасць Шамякіна часам лепш, чым прафесійныя крытыкі, у тым ліку тыя, хто працаваў у нас на філфаку...

Не было ў Лазоўскага ніякага чыноўніцкага дагматызму, фармалізму – просты і зразумелы чалавек. Без амбіцый. А вучоны быў выдатны. Шкада, не паспеў напісаць доктарскую дысертацыю...

Пайшоў ад нас Уладзімір Міхайлавіч рана, залішне рана. Шмат хто з маіх любімых выкладчыкаў, з маіх настаўнікаў адышоў у нябыт заўчасна. Нездарма гавораць, што прафесію выкладчыка ВНУ можна па нагрузках параўнаць з шахцёрскаю. Вось сэрца Уладзіміра Міхайлавіча і не вытрымала... Але Настаўнікі жывуць у нашых сэрцах, і пакуль яны б'юцца, мы будзем помніць пра тых, з кім разам так радасна, так плённа працавалі.

*Тацяна Шамякіна, загадчык кафедры
беларускай літаратуры і культуры БДУ,
доктар філалагічных навук, прафесар*

На сустрэчы з народным пісьменнікам Беларусі Іванам Шамякіным

МЕТОНИМЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Усе знакавыя (семіятычныя) сістэмы характарызуюцца двуадзінай уласцівасцю – служыць сродкам апісання пэўнай прадметнай вобласці – фрагмента аб'ектыўнай рэчаіснасці і адначасова ўтвараць уласную прадметную вобласць, таксама прадмет рэчаіснасці. Такое спалучэнне функцый дае падставы гаварыць пра наяўнасць метаадносінаў паміж падобнымі прадметнымі абласцямі resp. знакавымі сістэмамі, сфарміраваць паняцце метазнакавых адносін, увесці катэгорыю *метамовы*. У прынятым лінгвістамі значэнні *метамова* – гэта мова, з дапамогай якой апісваецца іншая мова [Мартынов 1968: 139]. Адно з семіялагічных азначэнняў гэтай катэгорыі такое: «Метамова знакавай сістэмы – спецыяльнае апісанне (пералік) знакаў, што ўваходзяць у сістэму, разам з кароткімі іх характарыстыкамі і правіламі апрацоўкі ўнутры сістэмы (алгарытмамі)» [Соломоник 2006: 328]. Згодна з гэтым азначэннем, найбольш відавочным і пашыраным прыкладам метамовы натуральнай мовы служыць яе тлумачальны слоўнік з яго навуковым, тэрміналагічным і аперацыйным апаратам.

Лічыцца, што тэрмін *метамова* ёсць вынік пераносу ў лінгвістыку паняцця, што ўзнікла ў сферы матэматыкі і логікі, дзе было сфармулявана патрабаванне размяжоўваць самі апісваемыя аб'екты гэтых навук і п-ны ўзровень іх апісання. У плённыя ў гэтых адносінах 30-я гады XX стагоддзя менавіта металогіка дазволіла вырашыць многія праблемы логікі, такія, як несупярэчлівасць разважання, паўната і незалежнасць сістэмы аксіём, магчымасць пэўных сістэм выражаць зместавыя тэорыі і г. д. [Берков 1996: 382]. Паступова ў межах навукі аб натуральных мовах склаўся вельмі важны новы раздзел – *металінгвістыка*. Металінгвістыка найчасцей арыентавана на адрозненне мовы «першага парадку» (г. зн. натуральнай мовы, што выступае прадметам апісання) і мовы «другога парадку», або *метамовы* (г. зн. штучнай, навуковай мовы, што служыць сродкам апісання натуральнай мовы як прадметнай вобласці). Але трэба памятаць, што адрозненне «першая» і «другая» (мовы) – гэта фіксацыя самага простага выпадку суадносін знакавых сістэм, бо калі, напрыклад, з'явіцца апісанне або слоўнік лінгвістычнай тэрміналогіі, то яны ў адносінах да мовы «першага парадку» павінны разглядацца ўжо як створаныя на мове «трэцяга парадку».

Увогуле ж над любой знакавай сістэмай могуць быць «узведзены» метамовы не толькі «п-нага парадку», але і рознай ступені складанасці, якія

і прызначэння. Так, напрыклад, такая спецыфічная мастацкая знакавая сістэма, як *тэатр* (гл., напрыклад, [Самохвалова 1982]), дае магчымасць пабудаваць мінімум пяць метамоў рознага тыпу: тэатральны расказ пра тэатр, сцэнічная карціна ўспрыняцця п'есы глядачом, каменціраванне п'есы рэжысёрам і акцёрамі, літаратурная крытыка спектакля, сінкрэтычнае спараджэнне спектакля ад пачатковай да канечнай фазы [Паві 1991: 176–177, 349–350].

Сказанае можна абагульніць наступным чынам. У сферы натуральнай мовы адрозніваюцца: а) сама натуральная мова; б) мова яе апісання, або лінгвістыка; в) мова апісання лінгвістыкі, або металінгвістыка.

Здольнасць знакавай сістэмы ўступаць у метаадносіны першага парадку, што забяспечвае носьбіту знакавай сістэмы магчымасць думаць і гаварыць пра яе з дапамогай яе ж сродкаў, называецца яе *рэфлексіўнасцю* [Мечковская 2004: 244]. Можна меркаваць, што рэфлексіўнасць уласціва пэўнай знакавай сістэме тым у большай ступені, чым большая колькасць метамоўных функцый рэалізуецца ў тэкстах, пабудаваных сродкамі гэтай сістэмы. Разнастайнасць метамоўных функцый у паўсядзённым маўленні сведчыць пра тое, што яны, па-першае, уласцівы прыродзе саміх натуральных моў, а па-другое, што іх трэба адрозніваць ад металінгвістычных. На гэта, на нашу думку, наводзяць наступныя разважанні Р.В. Якабсона: «...метамова гэта не толькі неабходны інструмент даследавання, які ўжываецца логікамі і лінгвістамі; яна адыгрывае важную ролю і ў нашым паўсядзённым маўленні... Калі моўцу або слухачу неабходна праверыць, ці карыстаюцца яны адным і тым жа кодам, то прадметам маўлення становіцца сам код: маўленне выконвае тут метамоўную функцыю... У працэсе вывучэння мовы, асабліва пры засваенні роднай мовы дзіцёнкам, шырока выкарыстоўваюцца падобныя *метамоўныя аперацыі*...» [Якобсон 1975: 201–202].

Відавочна, што метамоўныя аперацыі такога тыпу не з'яўляюцца прадметам металінгвістыкі, але застаюцца аб'ектам лінгвістыкі. Для размежавання ўласна металінгвістыкі як спецыяльнай тэарэтычнай навукі і «лінгвістыкі моўцы» можна скарыстаць як рабочы тэрмін «метастылістыка». Калі ў першым выпадку – гэта Sprachwissenschaft лінгвіста, то ў другім – Sprechwissenschaft носьбіта мовы, здольнага рэфлексіраваць над уласным маўленнем і рабіць у пэўных абставінах тыя ці іншыя «метамоўныя аперацыі».

Можна меркаваць, што менавіта ў такім разуменні метамоўная функцыя пастаўлена ў адзін рад з функцыямі рэферэнтыўнай, апелятыўнай, паэтычнай, экспрэсіўнай і фатычнай у вядомай схеме структуры акту маўленчай камунікацыі, створанай Р.В. Якабсонам у яго працы «Лінгвістыка і паэтыка».

Метамоўныя аперацыі паўсядзённага маўлення пэўным чынам звязаны з тыповымі сітуацыямі зносін – «пры размове з дзіцём, іншаземцам або любым іншым чалавекам, які не зусім добра валодае пэўнай мовай, стылем, прафесійнай разнавіднасцю мовы ці арго» [Мечковская 2004: 241–242] – і

адпаведным тыпам фрэйма. Адсюль і такое важнае паняцце, як *мета-фрэйм*: «...для правільнага разумення маўленчых актаў патрабуецца веданне *мета-фрэймаў*, г. зн. веданне агульных умоў здзяйснення паспяховых дзеянняў» [ван Дейк 1989: 18].

Якія ж метамоўныя аперацыі найчасцей здзяйсняюцца моўцам у працэсе актаў паўсядзённай камунікацыі? Адзначым найбольш тыповыя з іх:

- удакладненне пачутага (*Што вы казалі? Паўтарыце, калі ласка. Прабачце, я не пачуў.*);
- раскрыццё значэння (сэнсу) сказанага ці яго часткі (*Што вы мелі на ўвазе? Што гэта значыць? Што гэта – «сіманія»? Вы мяне разумееце?*);
- матываванне сказанага (як *кажуць, так бы мовіць, коратка кажучы, як у нас казалі, калі гаварыць прама, калі хочаце, маўляў*);
- ацэнка сказанага (фігуральна *кажучы, гаворачы проста, што называецца, прабачце за грубае слоўка, па праўдзе, уласна кажучы*);
- характарыстыка манеры маўлення (сказаць, *прамармытаць, буркнуць, плявузгаць, лухту несці, гаварыць сабе пад нос, а таксама эквіваленты дзеясловаў гаварэння і слухання: згадзіцца, пакруціць галавой, адварнуцца, уздрыгнуць, прамаўчаць, махнуць рукой*);
- характарыстыка моўцы (пляткар, *шаптун, тыкала, лепятун, немаўля, неслух, маўчун*);
- стылістычны каментарый (не *кажы так, мякка сказана, самае малае, хутчэй; Вось прыгожае слоўка! А іначай вы не маглі да яе звярнуцца?*);
- лінгвістычныя заўвагі (*Не ўвезці, а перавезці – прыстаўка не тая. Пашукай іншы прыметнік.*).

Гэты пералік «метамоўных аперацый», як і сродкаў іх рэалізацыі, мае адкрыты характар. Пісьмовая ж мова дадае свае спецыфічныя, уласныя прыёмы размежавання мовы і метамовы: двукоссе, чырвоны радок, дужкі, пеціт, курсіў, колер і г. д.

Звернем увагу, што агульнай падставай для вылучэння «метамоўных аперацый» з'яўляецца абавязковая наяўнасць ва ўсіх сродках – ад асобнага слова да сказа – семы 'мова'.

Гэта сема прысутнічае і ў тых лексічных адзінках, якія мы будзем называць *метонімамі* і вылучэнне якіх складала асноўную мэту нашых нататак.

Этымалагічна тэрмін *метонім* звязаны з грэчаскім дзеясловам *metonomaso* 'назваюць іншым іменем' і мае значэнне 'слова, з дапамогай якога ўводзіцца ў тэкст іншае найменне', напрыклад: школа *імя* Сухамлінскага, жыць *пад дэвізам* «Не здавацца!», артыкул *пад загалоўкам* «Будзем ісці наперад», сабака *па мянушцы* Тузік, апавяданне *ў рэдакцыі* аўтара і пад.

У некаторых лінгвістычных даследаваннях апошняга часу слухна разглядаецца пераход так званых параметрычных назоўнікаў у прыназоўнікі новага тыпу: *прычына* адсутнасці – адсутнасць з *прычыны* (хваробы), *час* дажджу – дождж у *час* (сенакосы), *колькасць* крэслаў – крэслы у *колькасці*

(пяці штук), *пачатак* лекцыі – пытанне *на пачатку* (лекцыі), *сілуэт* дрэва – дрэва з *сілуэтам* (чалавека) і г. д.

Увесь лексіка-граматычны клас параметрычных назоўнікаў быў разбіты на падкласы адпаведна з ключавымі лексемамі – «час», «прастора», «стасункі», «прычына», «мэта», «колькасць», «форма» і інш. У іх лік – на нашу думку, памылкова – уключаецца і падклас «найменне» [Купрэева 2006: 8, 15]. Калі адзінкі іншых падкласаў сапраўды адносна лёгка спараджаюць новыя састаўныя прыназоўнікі, то лексемы падкласа «найменне» відавочна выбіваюцца з агульнай заканамернасці і даюць канструкцыі з іншымі функцыянальна-семантычнымі асаблівасцямі. Простым доказам тут могуць служыць спалучэнні, у якіх пасля адзінкі з падкласа «найменне» ідуць самыя розныя марфалагічныя ўтварэнні: паштоўка з *надпісам* «Віншуем!», сачыненне *пад назвай* «Як я правёў лета», публікацыя *пад рубрыкай* «Нам пішуць», кніга з *назвай* «Калі зліваюцца рэкі» і г. д.

Усе лексемы з падкласа «найменне» маюць сему 'мова'. Яны выконваюць службовую функцыю асобнага кшталту – функцыю металепісу, увядзення ў акт камунікацыі фрагмента мовы «першага парадку», афармлення «метамоўнай аперацыі».

Сказанае дае, на нашу думку, падставы вылучыць з ліку беларускіх назоўнікаў асобны семантыка-сінтаксічны падклас лексем-метонімаў: *найменне, імя, назва, надпіс, заглавак, назоў, мянушка, празванне, прозвішча, слова, дэвіз, дэфініцыя, грыф, знак, брэнд, рубрыка, лозунг, сцяг, ідэя, марка...* (рад адкрыты).

Метонімы валодаюць адметным спалучэннем семантычных і сінтаксічных функцый і пашыраюць кола так званых лексіка-граматычных падкласаў слоў у аспекце «скрытай граматыкі» беларускай мовы.

Літаратура

1. Берков, В. Ф. Логика / В. Ф. Берков, Я. С. Яскевич, Е. И. Павлюкевич. – Минск, 1996.
2. ван Дейк, Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк. – М., 1989.
3. Купрэева, Т. І. Транспазіцыя «назоўнік → прыназоўнік» у сучаснай беларускай літаратурнай мове: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Т. І. Купрэева. – Мінск, 2006. – 21 с.
4. Мартынов, В. В. Кибернетика. Семиотика. Лингвистика / В. В. Мартынов. – Минск, 1968.
5. Мечковская, Н. Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура / Н. Б. Мечковская. – М., 2004.
6. Пави, П. Словарь театра / П. Пави. – М., 1991.
7. Самохвалова, В. И. Язык искусства / В. И. Самохвалова. – М., 1982.
8. Соломоник, А. Парадигма семиотики / А. Соломоник. – Минск, 2006.
9. Якобсон, Р. О. Лингвистика и поэтика / Р. О. Якобсон // Структурализм: «за» и «против». – М., 1975.

ПАРЭМІІ ТЭМАТЫЧНАГА КОЛА “ЎЗАЕМААДНОСІНЫ БАЦЬКОЎ І ДЗЯЦЕЙ” У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Семантыка беларускіх прыказак і прымавак, аб’яднаных агульнай тэмай “*узаемаадносіны бацькоў і дзяцей*”, разнастайная. Напрыклад, у парэміялагічным фондзе зафіксавана стаўленне да выхавання дзяцей, бацькоўская любоў, узроставыя і індывідуальныя асаблівасці дзяцей, парады для бацькоў, статус членаў сям’і і г. д. Усе абазначаныя аспекты і дазваляюць нам разгледзець увесь комплекс вылучаных устойлівых адзінак па пэўных семантычных групах.

Так, вялікая колькасць беларускіх устойлівых моўных выказаў прэзентуе універсальную думку пра тое, што бацькі любяць сваіх дзяцей, нягледзячы на аб’ектыўныя і суб’ектыўныя фактары. Пацвярджэнне гэтага пастулата мы знаходзім у наступных устойлівых моўных адзінках: *У сваёй маткі ўсе добрыя дзеткі; Савіныя дзеці самыя харашэйшыя; І ваўчыха сваіх дзяцей хваліць; Усякая матка хваліць сваё дзіцятка*. Але дзеці – гэта яшчэ і абавязак: *Сваё дзіця не шчэпа: за плот не выкінеш; Даў Бог дзеці, ды няма дзе падзеці*. Аднак, у іншых парэміях якраз у дзецях бачыцца сэнс жыцця чалавека: *Хата без дзяцей – магіла, а з дзяцьмі – базар; Дай Бог дзяцей, да і ў дзецях пуць*.

Скразной ідэяй цэлага комплексу беларускіх устойлівых моўных выказаў, у аснове якіх знаходзіцца апазіцыя *маласць (дзіця) – старасць*, з’яўляецца ўзаемная адказнасць бацькоў і дзяцей: *Без дзяцей ціха, ды на старасці ліха; Дагледзь мяне ў маласці, а я пашаную цябе ў старасці*. Такая пазіцыя звязана з традыцыйнымі уяўленнямі беларусаў пра тое, што бацькі павінны даглядаць малых дзяцей, тады як дарослыя дзеці – старых бацькоў. Вядома, уяўленні не заўсёды рэалізуюцца на ўзроўні рэальнага жыцця. Наступныя прыказкі і прымаўкі падкрэсліваець няўдзячнасць дзяцей: *Гадуў дзеці, а потым недзе галавы падзеці; Баця мой, еш хлеб свой; Дзяціны хлеб горкі*. Варта звярнуць увагу на парэміі з семантычнымі цэнтрамі *хата, гняздо*: *Як хатку будавала, дак дзетак гадавала; як дзеткі падраслі, дык хатку растраслі; Дзеці вырастаюць і мятучь, у іх свой клопат, яны свае гнёзды ўюць*. У межах названых клішыраваных адзінак закранаецца праблема сувязі пакаленняў, дакладней, разбурэння гэтай сувязі.

Дастатковая колькасць устойлівых моўных адзінак абазначанага тэматычнага кола акцэнтуюць увагу на праблемах, звязаных з дзецьмі. Так, дзеці могуць суадносіцца з бядой: *Бяда без дзяцей, але бяда і з дзецьмі; Малыя дзеткі – малыя і бедкі*. Аднак адначасова дзеці ацэньваюцца як багацце: *Дзеці маючы, хоць бедна жыву, але весялюся; Багат Аўдзей, поўна хата дзяцей*. Значыць, у беларускім парэміялагічным фондзе зафіксавана наяўнасць дзвюх супрацьлеглых пазіцый адносна стаўлення да дзяцей. Таксама ўяўленні пра дзяцей суадносяцца і з такім паняццем, як цяжкая праца дзеля забеспячэння належнага ўзроўню жыцця: *Пацей, Мацей, калі многа дзяцей; Дзеці, дзеці добра з вамі ўлеце, а зімою то хоць аб печ галавою;*

Хто дзяцей не мае, той гора не знае; Бацькі нажываюць горбам, а дзетушкі пражываюць горлам. Дадзеныя акалічнасці маюць сацыяльны характар, што абумоўлена гістарычнымі рэаліямі жыцця беларуса.

Асаблівым чынам у парэміях паказаны адносіны да дзіцяці як да разумнай істоты: *Дзяціны час, дзяціны розум; Што ён знае: з носа ды рот; Яйца курыцу вучыць. Як узроставае асабліваецца вызначаецца дзіцячы плач: Маеш куртач, дак і не плач; Дзіця не плача, маці не дагадаецца* Увогуле, дзіцячы плач з’яўляецца вельмі спецыфічным інструментам уздзеяння на бацькоў і сёння да канца не вывучаны. Асобна ў клішыраваных адзінках разглядаюцца першыя і апошнія дзеці: *Першы дзеткі – сакаляткі, а наступныя – вараняткі; Песцяць як першае, так апошняе.* Не пакінуты па-за ўвагай працэс росту дзяцей: *Расце не ў гару, а ў кару; Што будзе, як год прыбудзе?; Малыя дзеці – рукі баляць, вялікія – сэрца баліць.* Значыць, у працэсе сталення дзіця прыносіць больш праблем.

Неабходна акцэнтаваць увагу на пазіцыі беларусаў адносна пытання колькасці дзяцей у сям’і: *Адно дзіця, то так, як жадно, а двое, то палавіна дзіця, а як трое, то ўжо дзіця цэлае; Калі сем дзевак, не нажыва, а зжыва; З адзіняка будзе сабака.* Атрымліваецца своеасаблівая “сістэма”: адно дзіця – непазітыўная з’ява, двое дзяцей – “палавіна дзіцяці”, трое дзяцей – адно дзіця, больш трох дзяцей – позітыўная з’ява, але сем дачок – давядзенне да галечы. Такая пазіцыя звязана з гістарычнымі рэаліямі жыцця беларуса, а менавіта з высокай дзіцячай смяротнасцю. За дачок жа даваўся пасаг, што магло адмоўна адбівацца на гаспадарцы.

Комплекс парэмій, аб’яднаных скразной тэмай “падабенства бацькоў і дзяцей”, самы вялікі па колькасці адзінак. Аспект падабенства называецца як прама (*Якая матка, такое дзіцятка; Які бацька, такі сын; Якія бацькі, такія дзеці; Які род, такі плод*), так і алегарычна (*З пустога хлева пустое целе; Не з добрай мукі печань; Ад яблыні - яблыкi, ад сасны – шышкі; Па роду і куры чубатыя*). Пераемнасць у сям’і ішла ад бацькі да сына, ад маці да дачкі. Але названыя ўстойлівыя адзінкі падкрэсліваюць не столькі біялагічную спадчыннасць, колькі пераемнасць пакаленняў, перадачу ад бацькоў да дзяцей маральных якасцей, асаблівацей характару, адносін да працы, да сям’і, да людзей. Аднак, у прыказках і прымаўках зафіксавана і адваротнае меркаванне – “непадабенства бацькоў і дзяцей”: *Хоць з адной печы, ды не адзінакавы калач; І на здаровай яблыні гнілы яблык знойдзецца; Сын мой, да розум ў яго свой.*

У моўных адзінках адлюстраваны рознабаковы падыход да выхавання дзяцей. Выхаванне – гэта тонкая, далікатная, складаная справа: *Да пяці год пястуі дзіця, як яечка, з сямі – пасі, як авечку – тады выйдзе на чалавечка.* Выхаванне і навучанне – справа бацькоў: *Умеў дзіця радзіць, умей і вучыць; Твае дзеці табе і глядзеці.* Поспех выхавання залежыць ад акружэння дзіцяці: *Дзе ў сям’і лад, там і дзеці добра гадуецца.* Прыклад бацькоў – аснова фарміравання асобы: *Добрага бацькі добрыя дзеці, ліхога – ліхія.* Выхаванне трэба пачынаць з ранняга дзяцінства: *Не тады сына вучаць, як ён уздоўж*

лаўкі ляжыць; Гні дзераўца, пакуль гнецца. Выхаванне павінна быць разумным, строгім: Балаўство даводзіць да вараўства; З пестуна нічога не будзе. З магчымых метадаў уздзеяння на паводзіны дзіцяці беларускія парэміі называюць фізічнае пакаранне: У маладосці не жалей сына косці, пад старасць бацьку падзякуе; На хлапца не шкадуй дубца; Бацька не біў сына малага, дак ён яго старога. Аднак да такіх метадаў выхавання звяртаюцца ў выключных выпадках: Не паслухаеш ласкай, дык паслухаеш ляскай; Не слухае ківа, паслухае кія. Гутарка, перакананне і прыклад з’яўляюцца больш дзейснымі інструментамі выхавання: Не біце вярхоўкамі, павучайце гаворкамі; Не крычы, а лепш наўчы. Устойлівых моўных выразаў, якія называюць фізічнае пакаранне як неабходны метадаў, налічваецца колькасца больш. Але гэта не можа быць падставай для сцвярджэння, што фізічнае пакаранне трэба лічыць прыярытэтным метадам. Наадварот, чалавек засяроджвае ўвагу якраз на негатыўных з’явах.

Падчас разгляду прыказак і прымавак тэматычнага кола “ўзаемаадносіны бацькоў і дзяцей” намі вылучаны комплекс парэмій, якія характарызуюць статус і каштоўнасць членаў сям’і. Так, вельмі вялікае значэнне надаецца маці: Без маткі і сонца не грэе, Матка не грамадка – за злоты не купіш; Мацерына качалка лепш чужой ласкі. На бацьку ж ляжала адказнасць за матэрыяльны дабрабыт сям’і: Гніся бацька, ці не гніся, а за карман (кішэнь) бярыся. У некаторых моўных адзінках каштоўнасць маці і бацькі вызначаецца праз параўнанне: Бацька ўмрэ, то палавіна сіраты, а як маці ўмрэ, то цэла сірата; Матка, адна на раду, а бацькаў сем на вяку; Бацька сахоў так не дагодзіць, як маці голкаю. Сярод дзяцей у сям’і сын мае перавагу як асоба, якая не пакідае хату і будзе утрымліваць гаспадарку: Хто мае дачкі, той ходзіць без сарочкі, а хто мае сынкі, той пячэ блінкі; Няма бяды ў хаце, калі сыны ў маці. З дачкамі ж асацыіруюцца праблемы, бо за дачку давалі пасаг, на яе ішло шмат сродкаў у сувязі з набыццём убораў: Як дачкі падраслі, то хату растраслі; Калі маеш дачку, дзяржы гарэлку ў глячку; Дачкі – дзіравы мех: ім усё давай. Але без дачкі таксама нельга, бо дачка прадстаўляе працяг жаночай сутнасці: Без дачкі сям’я, што печ без агня. Мачыха, айчым і чужыя дзеці разглядаюцца як негатыўная з’ява, што сведчыць пра вялікае значэнне родавых сувязей у беларусаў: Пану верне не службы, жонцы праўды не кажы і чужых дзяцей не гаду; Сваё дзіця бі – шкаду, на чужое крычы – думай; У айчыма чэрці пад вачыма; Мачыха як месячык: свеціць, ды не грэе.

Такім чынам, комплексны аналіз парэмій, абазначанага тэматычнага кола, паказаў, што ўзаемаадносіны бацькоў і дзяцей у беларусаў даволі складаныя і неадназначныя, але ў той жа час маюць пэўную сістэму. Пераемнасці пакаленняў і моцным родавым сувязям заўсёды надавалася вялікае значэнне. Намі вылучаны ўстойлівыя выразы з супрацьлеглымі поглядамі на адну і тую ж праблему: дзеці як бяда і як багацце, дзеці як сэнс жыцця і як праблемы, розныя падыходы да выхавання. Намі вызначаны адносіны беларусаў да колькасці дзяцей у сям’і, статус членаў сям’і.

Магчыма, разуменне пазіцыі адносна пытання ўзаемаадносін бацькоў і дзяцей ў беларускіх прыказках і прымаўках можа дапамагчы аб'ектыўнай ацэнцы сённяшняга становішча ў дадзенай сферы.

Літаратура

1. Арлова Г. П. Народная педагогіка ў выхаваўчай рабоце школы. Мн., 1995.
2. Кабашнікаў К. П. Малыя жанры беларускага фальклору ў славянскім кантэксце. Мн., 1998.
3. Прыказкі і прымаўкі: У 2-х ч. Мн., 1976. (серыя “Беларуская народная творчасць”)

В.У. Андрыенка

ВЫЧЛЯНЕННЕ КАМПАНЕНТА ФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ АДЗІНКІ ЯК СПАСАБ АДФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ ДЭРЫВАЦЫІ

Здольнасць беларускай мовы пастаянна папаўняць свой лексічны састаў новымі адзінкамі з'яўляецца яркім сведчаннем яе існавання і развіцця, вынікам не толькі працэсаў запазычвання з іншых моў, але і эвалюцыі ўласнай словаўтваральнай сістэмы. Лінгвісты даўно адзначылі, што ўстойлівыя спалучэнні аказваюць актыўнае ўздзеянне на з'яўленне новых слоў і значэнняў.

Адной з галоўных умоў утварэння новых аднаслоўных лексічных адзінак ад фразеалагізмаў з'яўляецца, паводле назіранняў даследчыкаў, частае выкарыстанне ў маўленні гэтых устойлівых спалучэнняў, у выніку чаго фразеалагічная адзінка “абкатваецца” ў мове, набывае пазіцыі ўстойлівасці, агульнаўжывальнасці і нарматыўнасці. Затым “шырокая вядомасць выразу, – адзначае В.М. Макіенка, – у многім абумоўленая яго матываванасцю, яркасцю і зразумеласцю вобраза, які ляжыць у яго аснове, вядзе да аўтаматызацыі выкарыстання выразу, а аўтаматызацыя выклікае страту матываванасці.” [4, с. 80]. Фразеалагічнае словазлучэнне як бы сцягваецца ў адно слова, якое асобнай лексмай выражае значэнне, тоеснае ўсяму фразеалагізму ў цэлым. Фразеалагічны зварот у вытворным слове можа быць прадстаўлены як поўнасцю (*абібок – абіваць бакі (бокі) ‘нічога не рабіць, гультаяваць, лодарнічаць’*), так і якой-небудзь сваёй сэнсаўтваральнай часткай (*кепкаваць – кепікі строіць ‘насміхацца, кніць’*) [1]. У працэсе гэтага адбываецца “эліпіраванне” фразеалагічнай канструкцыі да аднаго слова, складанага ці простага ў залежнасці ад спосабу адфразеалагічнага словаўтварэння.

Актыўнае ўзнікненне слоў на фразеалагічнай аснове абумоўлена таксама тэндэнцыяй да эканоміі і дэмакратызацыі моўных сродкаў, якія азначаюць мінімальную затрату моўных намаганняў для забеспячэння максімальнага разумення суразмоўцам.

У навуковай літаратуры працэс пераўтварэння двухчленных намінацый у адначленныя (з'ява імпліцыравання спалучэнняў слоў ідыяматычнага характару, утварэнне аднаго слова на базе ўстойлівага словазлучэння) не мае адзінага тэрміналагічнага азначэння. Адно даследчыкі выкарыстоўваюць тэрміны “звядзенне” або “сцяжэнне” (“смантычнае сцяжэнне”) (В.В.

Лапацін), другія – “*уклучэнне*” (Л.М. Шакун), “*семантычная кандэнсацыя*” (Е.А. Земская), трэцяя – “*універбізацыя*” або “*універбацыя*” (“*суфіксальная універбацыя*”) (В.І. Уласевіч), “*адфразеалагічная дэрывацыя*” (А.В. Пятроў), “*кампазіцыя*” (М.Р. Прыгодзіч, П.П. Шуба).

Апошнім часам узрала ўвага даследчыкаў да з’яўлення так званых адфразеалагічных дэрыватаў (М.М. Шанскі, М.А. Аляксеенка, Т.П. Белаусава, В.М. Макіенка, Т.П. Папоў, М.Б. Ташлыкова, М.Ф. Тузава, Ф.І. Буслаеў). У беларускай мовазнаўчай літаратуры, абапіраючыся на матэрыялы рускіх навукоўцаў, факты ўзнікнення слоў на аснове ФА адзначалі Ф.М. Янкоўскі, Т.І. Тамашэвіч, М.М. Аляхновіч.

Мэта артыкула – даследаваць адзін са спосабаў семантычнай кандэнсацыі ў фразеалагічных зваротах, звязаны з вычлененнем асобнага кампанента і пераштварэннем яго ў асобную лексему – адфразеалагічны дэрыват.

Вычлененне з саставу фразеалагічнай адзінкі аднаго з яе кампанентаў з’яўляецца найбольш спецыфічным спосабам утварэння новых слоў і новых значэнняў слоў на аснове фразеалагізмаў. Сутнасць яго заключаецца ў тым, што вылучаны кампанент ФА атрымлівае самастойнае выкарыстанне ў мове з захаваннем значэння, якое характэрна ўсяму фразеалагізму ў цэлым. Іншымі словамі, фразеалагічны зварот сціскаецца ў адну лексему, якая ўспрымае сэнсавую функцыю цэлай ідыёмы.

У сучаснай беларускай мове можна прывесці ўжо нямала выпадкаў узнікнення ў слоў новых намінацыйных значэнняў шляхам актуалізацыі тых патэнцыяльных семантычных магчымасцей, якія яны набылі ў складзе фразеалагічных адзінак. Прычым, гэтыя семантычныя магчымасці могуць рэалізавацца як без афіксацыі, так і з дапамогай словаўтваральных сродкаў пры вылучэнні слова са складу фразеалагізма. У ТСБЛМ намі выяўлена наступныя словы: *баламуціць, грызці, заліваць, круціць, разжаваць, балясы, кацялок*.

Лексема **баламуціць** [6, с. 80] мае значэнні: 1) ‘*выклікаць неспакой сярод каго-небудзь, уносіць разлад, неразбярэху*’ (*Баламуціць народ*); 2) ‘*спакушаць, зачароўваць*’ (*Ах, дзяўчаты, хопіць вам баламуціць хлопца!*). Другое з названых значэнняў гэтага слова суадносіцца са значэннем фразеалагізма **каламуціць (муціць) вадуду** *разм. неадабр. ‘свядома заблытваць якую-небудзь справу*’ [3, т. 1, с. 476]. Словы **каламуціць** і **баламуціць** выступаюць як варыянты ў фразеалагізме. Ёсць падставы меркаваць наконт фразеалагічнага паходжання значэння лексемы **баламуціць**, якая вылучылася з разглядаемай ФА, кандэнсуючы пры гэтым цэласнае яе значэнне. Функцыянаванне разглядаемага слова ў сучаснай беларускай літаратурнай мове можна пацвердзіць прыкладам з мастацкай літаратуры:

Ды куды цяпер я варты?
Зараз буду лысы дзядзя,
Зараз гроб на спіну сядзе,
Зараз немач ногі скруціць,

Зараз... годзе баламуціць.

(К. Крапіва)

Слова **грызці** [6, с. 158] мае адно прамое значэнне *‘раскусваць зубамі што-небудзь цвёрдае’* (*Грызці костку.*) і два пераносныя значэнні *‘пастаянна напракаць, прыдзірацца, сварыцца’* і *‘не даваць спакою, мучыць’* (*Мяне грызе пакутлівая думка.*) Адно з пераносных значэнняў *‘пастаянна напракаць, прыдзірацца, сварыцца’* суадносіцца са значэннем фразеалагізма **грызці горла праст.** *‘жорстка, бязлітасна распаўляцца з кім-небудзь’* [3, т. 1, с. 290]. Таму слова **грызці** можа выкарыстоўвацца як адзінкавая намінацыя, якая вылучылася са складу ФА **грызці горла** і асэнсоўваецца праз цэласнае яе значэнне. Гэта новае вытворнае ад фразеалагічнага зварота значэнне здольна рэалізавацца асобнай лексмай у адпаведным кантэксце.

Што? Смяяцца будуць людзі?

Нам на гэта напляваць.

А мо жонка **грызці** будзе?

Дык патрапім і суняць...

(К. Крапіва)

Другое з пераносных значэнняў лексемы **грызці** – *‘не даваць спакою, мучыць’* суадносіцца з семантыкай фразеалагізма **чарвяк (чарвячок) грызе (точыць) разм.** *‘хто-н. непакоіцца, сумняваецца ў чым-н.’* [3, т. 2, с. 553]. Семантыка фразеалагічнага зварота кандэнсуецца ў асобным слове з яго саставу.

Лексема **заліваць** у дадатак да ўсіх значэнняў слова **заліць**, якія падаюцца ў слоўніку, мае яшчэ два значэнні фразеалагічнага паходжання: 1) *‘ілгаць, расказваць байкі’* (*Не залівай, усё роўна не паверым*); і 2) *‘многа і часта піць’* (разм.) (*Апошні час ён вельмі залівае.*) [6, с. 216]. Першае з гэтых значэнняў тоеснае значэнню фразеалагізма **заліваць кулі (пушку) праст.** *‘бессаромна лгаць, расказваць непраўдападобнае’* [3, т. 1, с. 403]. Другое з названых значэнняў суадносіцца з семантыкай фразеалагізма **заліваць (заліць) за каўнер (за гальштук) праст.** *‘выпіваць спіртнога, напівацца’* [3, т. 1, с. 402]. Семантычная суаднесенасць ФА і асобнай лексемы з яе саставу дае падставы сцвярджаць аб утварэнні гэтых новых значэнняў на базе фразеалагізмаў. Адбываецца эліпсацыя структуры да адзінкавай намінацыі, у якой актуалізавалася цэласнае значэнне фразеалагічнага зварота.

Слова **разжаваць** [6, с. 542] акрамя прамога значэння *‘размяць, раздрабніць зубамі’* (*Разжаваць хлеб.*), мае пераноснае значэнне *‘вельмі падрабязна растлумачыць, расказаць’* (разм.). Другое з прыведзеных значэнняў поўнасю ідэнтычнае семантыцы фразеалагізма **разжаваць і (ды) ў рот пакласці** *‘вельмі падрабязна тлумачыць што-н.’* [3, т. 2, с. 259]. Гэты факт дае нам падставы сцвярджаць, што слова **разжаваць** набыло новае значэнне ў складзе прыведзенай ФА і рэалізавала па-за яе межамі цэласную яе семантыку. Іншымі словамі, пераноснае значэнне гэтай лексемы мае адфразеалагічныя вытокі.

Нягледзячы на тое, што найбольш прадуктыўным разглядаемы спосаб утварэння новых слоў і новых значэнняў слоў з'яўляецца для дзеясловаў, аднак на базе фразеалагізмаў назіраецца ўзнікненне новых значэнняў і ў іншых часцін мовы. Так, напрыклад, выпадкі вычленення кампанентаў фразеалагічных адзінак сустракаюцца сярод назоўнікаў.

Лексема **балясы** са значэннем *'пустыя размовы'* [5, с. 54] з'яўляецца прадуктам словаўтварэння на базе фразеалагічнай адзінкі **тачыць (патачыць) лясы (балясы)** *'займацца пустымі размовамі'* [3, т. 2, с. 441]. Разглядаемае слова ў сучаснай лексічнай сістэме мовы мае амонімы: **баляса** *'точаны фігурны слупок у агароджы балконаў, тэрас і інш.'*, **балясы** *'агароджа з такіх слупкоў'* [6, с. 81]. Слова **балясы** са значэннем *'пустыя размовы'* вылучылася з саставу фразеалагізма і асобнай намінацыяй актуалізавала яго цэласную семантыку. Іншымі словамі, адбыўся працэс лексікалізацыі фразеалагічнай адзінкі, абумоўлены тэндэнцыяй да эканоміі моўных сродкаў.

Назоўнік **кацялок** [6, с. 286] акрамя двух прамых значэнняў 1) *'невялікі кацёл, пасудзіна для варкі ежы і яды з яго'* (Салдацкі кацялок.) і 2) *'цвёрды мужчынскі капялюш з акруглым верхам і вузкімі палямі'*, мае значэнне пераноснае 3) *'тое, што і галава'* (разм.). Суаднясенне гэтага значэння з семантыкай фразеалагізма **кацялок варыць** *'хто-небудзь разумны, кемлівы, знаходлівы'* [3, т. 1, с. 500] дае падставы меркаваць аб фразеалагічным паходжанні пераноснага значэння назоўніка **кацялок**. У лексеме **кацялок** канцэнтрыруецца цэласнае значэнне ФА, якое сведчыць пра інтэлектуальныя здольнасці ці, у залежнасці ад кантэксту, перадае разумовыя недахопы чалавека.

Бо наконт **“кацялка”**

І ў сяго дзівака

Слаба.

(К.Краніва)

Лексема **кацялок** набыла новае пераноснае значэнне ў складзе фразеалагізма, і ў выніку аўтаматызацыі яго ўжывання рэалізавалася тэндэнцыя да імпліцытнасці ўстойлівага выразу. Такім чынам, мы назіраем працэс эліпсацыі структуры фразеалагічнага зварота да адзінкавай намінацыі, выражанай назоўнікам.

Даволі прадуктыўным спосабам адфразеалагічнага словаўтварэння з'яўляецца ўтварэнне новых слоў і новых значэнняў ужо існуючых лексем з дапамогай прэфіксацыі, суфіксацыі, постфіксацыі ці ўсіх іх адначасова на аснове аднаго з кампанентаў, які акумулюе ў сабе значэнне ўсёй фразеалагічнай адзінкі. У ТСБЛМ намі зафіксаваны наступныя словы, утвораныя шляхам вычленення кампанента ФА, які суправаджаецца афіксацыяй: *дубаваты, дубіна, трапло, разява, заткнуцца, зматацца, змыцца, , выскаліцца, правароніць.*

Ад фразеалагізма **дубовая галава**, які мае значэнне *'тупы, неразумны чалавек; тупіца'* [3, т. 1, с. 250], слова **дубіна** *'тоўстая звычайная дубовая*

палка' набыло новае пераноснае значэнне *'пра тупога, неразумнага чалавека'* (разм. лаянк.) [6, с. 186]. Гэтае значэнне, на нашу думку, з'яўляецца вытворным у выніку кандэнсацыі фразеалагічнага значэння ўстолівай адзінкі на адным кампаненце, да каранёвай марфемы якога далучыўся суфікс *-ін-*. Да таго ж, дзякуючы з'яўленню новага значэння шляхам вычленення і адначасовай суфіксацыі ўтварылася і новае слова **дубаваты**, якое мае значэнне *'тупы, някемлівы, нявыхаваны'* (*Дубаваты хлопец.*) [6, с. 186].

Фразеалагізм **трапаць языком** *'займацца пустымі размовамі, пустасловіць'* [3, т. 2, с. 448] паслужыў крыніцай з'яўлення пераноснага значэння ў слова **трапло**. Гэта слова мае два значэнні: 1) *'прылада, пры дапамозе якой трэплюць лён'* і пераноснае значэнне 2) *'чалавек, які гаворыць лухту, бязглуздзіцу, пустазвон'* (разм.) [6, с. 662]. Суаднясенне пераноснага значэння разглядаемага слова і семантыкі фразеалагізма дазваляе сцвярджаць, што адбылася канцэнтрацыя значэння цэлага фразеалагічнага выразу ў адной лексеме, якая па-за межамі фразеалагічнага звароту рэалізуе яго значэнне. Відавочна, да каранёвай марфемы *трап-* далучыўся суфікс *-л-*. Такім чынам, працэс вычленення ў дадзеным выпадку адначасова суправаджаецца суфіксацыяй.

Сэнс фразеалагічнай адзінкі **змотваць (зматаць) вудачкі (вуды) праст.** *'наспешліва адыходзіць, адступаць, знікаць'* [3, т. 1, с. 444] кандэнсуецца ў адзінкавым кампаненце з яе саставу – **зматацца**. Гэта слова можа быць прадстаўлена ў мове ў двух значэннях: 1) *'звіцца ў клубок, маток пры намотванні'* (*Ніткі добра зматаліся.*) і 2) *'спешна пакінуць якое-н месца'* (разм.) (*Яны ўжо зматаліся адгэтуль.*) [6, с. 244]. Аднак толькі другое з прыведзеных значэнняў ідэнтычнае семантыцы фразеалагізма. Правамерна, на нашу думку, сцвярджаць, што яно ўтварылася на фразеалагічнай аснове, шляхам семантычнай кандэнсацыі. Працэс эліпсацыі структуры да аднаго кампанента з паралельнай постфіксацыяй прывёў да самастойнага выкарыстання ў мове лексемы **зматацца**, якая захоўвае сэсавыя і стылістычныя параметры ФА.

Акрамя прыведзеных вышэй спосабаў адфразеалагічнага словаўтварэння, працэс вычленення кампанента ФА можа суправаджацца сумяшчэннем адначасова некалькіх спосабаў, інакш кажучы, можа быць сінкрэтычным і пры гэтым цэласнае значэнне фразеалагізма захоўваецца.

Так, значэнне слова **выскаліцца** з'яўляецца вытворным ад фразеалагізма **скаліць зубы** *'смяяцца, рагатаць; насміхацца з каго-н'* [3, т. 2, с. 341]. Семантыка гэтага слова раўназначная семантыцы слова **скаліцца** *'скаліць зубы'* (*Звер злосна скаліўся.*) [6, с. 600] і, як бачым, поўнасю супадае са значэннем фразеалагізма. У выніку аўтаматызацыі ўжывання фразеалагічнага зварота адбылася эліпсацыя яго структуры, сцяжэнне выразу да асобнай лексічнай адзінкі, здольнай адлюстроўваць значэнне фразеалагізма ў цэлым. Вылучэнне лексемы **выскаліцца** ў дадзеным выпадку суправаджаецца прэфіксацыяй (*вы-*) і постфіксацыяй (*-ца*).

Лексема **правароніць** мае значэнне (разм.) *‘прапусціць, праяваць’* (Такі зручны выпадак праваронілі.) [6, с. 487]. Гэта значэнне поўнаасцю адпавядае семантыцы фразеалагічнай адзінкі **лавіць варон** *‘быць няспрытным, непаваротлівым, прапускаць зручны момант’* [3, т. 1. с. 554]. Правамерна, на нашу думку, сцвярджаць, што словаўтваральнай базай для лексемы **правароніць** паслужыў фразеалагізм **лавіць варон**. Граматычна залежнае слова вылучылася са складу фразеалагізма і з дапамогай прэфікса *пра-* і суфіксаў *-і, -ць* набыло здольнасць самастойнага ўжывання ў мове, у цэлым захоўваючы сэнсавыя і стылістычныя параметры фразеалагічнай адзінкі. Рэалізацыю выкарыстання гэтага слова можна паназіраць у адпаведным кантэксце:

Ці бароняць яны, не бароняць,
А нагрузачкі не **правароняць**:
І па дзесяць пасад і па восем,
І вясною пацеюць і ўвосень.
(К. Краніва)

Аналізуемы фактычны матэрыял паказвае, што праблема суаднясення фразеалагізма і слова ў сучасным беларускім мовазнаўстве з’яўляецца надзвычай рознабаковай. Фразеалагічныя адзінкі – “гэта не толькі прадукт акамянення і ізаляцыі слоў, але і спосаб і крыніца нараджэння новых слоў” [2, с. 122] і новых значэнняў слоў. Такім чынам, неабходнасць спецыяльнага вывучэння адфразеалагічнай дэрывацыі ў беларускім мовазнаўстве відавочная. Яна прадыхтавана тым, што адфразеалагічныя адзінкі ў беларускай мове – з’ява параўнаўча не рэдкая, і для ўсебаковага раскрыцця заканамернасцей папайнення і функцыянавання лексічных сродкаў нашай мовы яна патрабуе глыбокага і аб’ектыўнага даследавання.

Літаратура

1. Аляхновіч М. Ад фразеалагізма да слова // Слова і фразеалагізм у кантэксце. – Мн.: МДП імя А.М.Горкага, 1981. – С. 29-35.
2. Виноградов В. В. Современный русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.-Л.: Учпедгиз, 1947. – 784 с.
3. Лепешаў І. Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мн.: Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 1993. – Т. 1. – 590 с.; т. 2. – 607 с.
4. Мокиенко В. М. Славянская фразеология: Учеб. пособ. для филол. спец. ун-тов. – М.: Высш. шк., 1980. – 207 с.
5. Попов Р. Н. Словообразование на почве фразеологических единиц // Актуальные проблемы русского словообразования / Материалы республ. науч. конф. (12—15 сент. 1972 г.). – Самарканд: СГУ им. А. Навои, 1972. С. 53-62.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65000 слоў / Пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – 2-е выд. – Мн.: БелЭН, 1999. – 784 с.

З.І. Бадзевіч

ПЫТАННІ СЛОВАЎТВАРАЛЬНАГА АНАЛІЗУ СЛОВА

Словаўтваральны аналіз, як вядома, ставіць сваёй задачай вызначыць, якім спосабам утворана слова і з дапамогай якога словаўтваральнага

фарманта (сродку). Пры правядзенні словаўтваральнага аналізу да вытворнага слова падбіраецца ўтваральнае – г. зн. тое слова, якім матывуецца ўтворанае. Так, вытворнае слова *разгрузчык* будзе мець утваральнае *разгрузіць* ‘вызваліць ад грузу’, *перакладчык* – *перакладаць*, *узгорак* – *гара*, *вітацца* – *вітаць*, *прыбегчы* – *бегчы*. Параўноўваючы ўтворанае слова з утваральным, знаходзім іх агульную частку – утваральную аснову. А тая частка вытворнага слова, якая застаецца пасля аддзялення ўтваральнай асновы, з’яўляецца словаўтваральным сродкам, інакш фармантам. Так, шляхам параўнання вытворнага слова *разгрузчык* і ўтваральнага *разгрузіць* вылучаем агульную для іх частку – утваральную аснову – *разгруз--*; фармантам тут з’яўляецца частка (суфікс) **-чык**. Адпаведна ў слове *прыбегчы* фармантам выступае прэфікс (прыстаўка) **пры-**, у слове *вітацца* – постфікс **-ца**.

З улікам таго, чым выступае фармант, – прэфікс, суфікс, спалучэнне прэфікса з суфіксам, постфіксам – і вызначаецца спосаб утварэння слова. Так, слова *разгрузчык* утворана суфіксальным спосабам, *прыбегчы* – прэфіксальным, *узгорак* – прэфіксальна-суфіксальным, *вітацца* – постфіксальным.

Схема словаўтваральнага аналізу, парадак яго правядзення наступныя:

- 1) высветліць значэнне вытворнага слова, знайсці яго ўтваральнае;
- 2) шляхам параўнання, супастаўлення вытворнага і ўтваральнага слоў знайсці іх агульную частку – утваральную аснову;
- 3) аддзяліўшы ўтваральную аснову вытворнага слова, вызначыць фармант – тую частку, якая адрознівае вытворнае слова ад утваральнага;
- 4) вызначыць, якім афіксам з’яўляецца фармант (прэфіксам, суфіксам ці іх спалучэннем, постфіксам, інтэрфіксам);
- 5) з улікам тыпу фарманта зрабіць вывад пра спосаб утварэння слова.

Узор словаўтваральнага аналізу.

Весялун. 1) Слова мае значэнне ‘вясёлы чалавек, забаўнік’, яно матывуецца словам *вясёлы*. 2) Агульнай часткай для ўтваральнага слова *вясёлы* і ўтворанага ад яго *весялун* з’яўляецца *вясял-*, гэта і ёсць утваральная аснова слова *весялун*. 3) Вытворнае слова *весялун* адрозніваецца ад ўтваральнага слова *вясёлы* часткай **-ун**, якая і з’яўляецца фармантам.

4) Фармантам выступае суфікс (разам з нулявым канчаткам).

5) Спосаб утварэння слова *весялун* – суфіксальны: *вясёлы* – *вясял-ун*.

Як бачым, пры словаўтваральным аналізе вытворнае слова падзяляецца толькі на дзве часткі: утваральную аснову і фармант. Задача словаўтваральнага аналізу зусім іншая ў параўнанні з марфемным аналізам. Калі пры словаўтваральным аналізе мы вызначаем, ад якога слова і пры дапамозе якога словаўтваральнага сродку, якім спосабам утворана слова, то пры марфемным нас цікавіць чынімае яно ці не, колькі мае марфем. Так, у слове *весялун* вылучаецца нулявы (матэрыяльна нявыражаны) канчатак, шляхам адчленення канчатка вылучаецца аснова слова *весялун*, а пасля

шляхам падбору роднасных і аднаструктурных слоў вычляняюцца ў словы марфемы: *веса-л-ун-Ø*.

Як бачым, мэты і задачы двух тыпаў аналізу розныя. Аднак нельга сказаць, што яны зусім не звязаны паміж сабой. Сувязь і пэўная абумоўленасць тут ёсць. Так, не ведаючы, якія тыпы марфем існуюць у мове, якія з іх мае слова, нельга вызначыць спосаб яго ўтварэння. Падзел слова на часткі пры марфемным і словаўтваральным аналізе ў адных выпадках можа супадаць, як правіла, тады, калі аснова вытворнага слова складаецца з кораня і суфікса: *маладз-ік, кас-ец, маёр-ск-і*.

У абсалютнай большасці выпадкаў падзел слова на часткі можа нават не супадаць, гэта тады, калі вытворнае слова мае нелькі ступеней вытворнасці: *лагічн-асць—лагіч-н-ы – логіка; мазоліст-асць – мазол-іст-ы – мазоль*. Падзел слоў на часткі пры словаўтваральным і марфемным аналізе не супадае і ў словах тыпу *абмалот, выхад, пераніс*, паколькі пры марфемным аналізе вылучаюцца корань і прыстаўка, а пры словаўтваральным прыстаўка не вычляняецца, бо гэтыя словы ўтварыліся бясуфіксным спосабам ад дзеясловаў шляхам адсячэння часткі *-іць, -аць* (і чаргавання мяккіх зычных асновы з цвёрдымі): *абмалаціць – абмалот, выходзіць – выхад, перанісаць -- пераніс*. Нельга таксама лічыць, што словы *абмалот, выхад, пераніс* утвораны прэфіксальным спосабам, паколькі ў мове няма назоўнікаў *малот, хад, ніс*, ад якіх з дапамогай прэфіксаў маглі б быць утвораны *абмалот, выхад, пераніс*.

У словах тыпу *зарэчча, застолле* пры марфемным аналізе ў аснове іх вылучаецца па дзве марфемы – прыстаўка і корань: *за-рэчч-а, за-столл-е*, а пры словаўтваральным мы павінны прызнаць у гэтых словах і ўдзел суфікса *-j-*, паколькі сваім утварэннем яны аднатыпныя са словамі *загор-j-э, задвор-j-э, за-мор-j-э*, толькі ў словах *зарэчча, застолле* суфікс *-j-* асіміляваўся, даўшы падаўжэнне зычнай асновы.

Словы могуць мець нечлянімую аснову, але самі яны вытворныя. Такія словы ўтвораны нулявой суфіксацыяй (інакш нульсуфіксальны спосаб): *белы – бель, жоўты – жоўць, чырвоны – чырвань, хадзіць – ход, крычаць – крык*.

Словаўтваральны аналіз дае магчымасць праверыць правільнасць сучаснага марфемнага членення слова. Напрыклад, *сейбіт* і *барацьбіт* маюць аднолькавую ў гукавых адносінах частку *-біт-*, якая мае розную структуру ў гэтых словах. Слова *сейбіт* суадносіцца з *сеяць*, матывуецца ім (няма слова *сейба*), таму і аснова мае толькі дзве марфемы: *сей-біт*, а слова *барацьбіт* мае ўтваральнае слова *барацьба*, таму ў ім словаўтваральным фармантам з’яўляецца суфікс *-іт*; на другім этапе словаўтваральнага аналізу высвятляем, што *барацьба* ўтварылася ад *бароць (бароцца)* з дапамогай суфікса *-б(а)*, інакш кажучы, слова *барацьбіт* прайшло дзве ступені словаўтварэння і ўтварае словаўтваральны ланцужок: *бароць (бароцца) – бараць-ба – барацьб-іт*.

Без словаўтваральнага аналізу (асабліва паэтапнага) не выключана магчымасць няправільнага вызначэння марфемнага складу слоў. Разгледзім

гэта яшчэ на адным прыкладзе. Пры марфемным аналізе ў слове *аб'ядноўваць* можна няправільна вылучыць суфіксы *-оў-* і *-ва-*, якія ёсць у словах *адлюстроўваць*, *адиліфоўваць*. Словаўтваральны аналіз паказвае, што слова *аб'ядноўваць* ўтворана ад дзеяслова *аб'яднаць* пры дапамозе суфікса *-оўва-*, у той час як словы *адлюстроўваць*, *адиліфоўваць* утвораны ад *адлюстраваць*, *адиліфаваць* пры дапамозе суфікса *-ва-* (спалучэнне *ав-ва* дало *-оўва-*).

Задача словаўтваральнага аналізу, як ужо і адзначалася, – вызначыць спосаб утварэння слова. Калі вытворнае слова мае шмат марфем, г.зн. прайшло некалькі ступеней словаўтварэння, то пры звычайным словаўтваральным аналізе патрабуецца вызначыць толькі апошнюю ступень яго ўтварэння, г.зн. тут праводзіцца першы этап словаўтваральнага аналізу. Напрыклад, слова *адточванне* прайшло тры ступені ўтварэння, таму ў ім і выдзяляем словаўтваральны фармант на кожнай ступені толькі пры неабходнасці праверыць марфемны склад слова: *тачыць* – *адтачыць* – *адточваць* – *адточванне*. Пры звычайным словаўтваральным аналізе паказваем, як утварылася гэтае слова на апошняй ступені словаўтварэння: пры дапамозе суфікса *-нн-* ад *адточва-ць* – *адточва-нн(е)*.

Правільна вызначыць спосаб утварэння – значыць знайсці ўтваральнае слова. Нельга кіравацца толькі тым, якія марфемы ўваходзяць у склад слова. Напрыклад слова можа мець прэфікс і суфікс, але ўтворана яно не прэфіксальна-суфіксальным спосабам, а суфіксальным або прэфіксальным. Так, у слове *разгрузчык* хоць і прысутнічае прэфікс *раз-*, але ўтворана яно суфіксальным спосабам: *разгрузіць* – *разгрузчык*, а ў слове *праўнучка* ёсць суфікс *-к(а)*, але яно ўтворана прэфіксальным спосабам: *унучка* – *праўнучка* (гэтаксама як *дзед* – *прадзед*, *унук* – *праўнук*).

Словы, якія маюць прыстаўку, могуць быць утвораны не прыставачным, а бясуфіксным спосабам, напрыклад, *выхад* ад *выходзі-ць*, *перапалох* ад *перапалоха-ць*. Гэтыя вытворныя словы нельга лічыць прыставачнымі ўтварэннямі па той прычыне, што ў мове няма ўтваральных слоў *хад*, *палох*, а ёсць дзеясловы *выходзіць*, *перапалохаць* (*перапалохацца*), ад якіх шляхам усячэння марфем *-і-ць*, *-а-ць* (*-а-цца*) і ўтварыліся назоўнікі *выхад* і *перапалох*.

Прэфіксальным спосабам назоўнікі часцей за ўсё ўтвараюцца ад саміх назоўнікаў, прычым утваральным словам найчасцей выступае назоўнік мужчынскага роду з нулявым канчаткам: *загалавак* – *пад-загалавак*, *клас* – *пад-клас*, *разрад* – *пад-разрад*; радзей – жаночага роду з канчаткам *-а*: *група* – *пад-група*, *зялёнка* – *пад-зялёнка*.

Пры словаўтваральным аналізе варта памятаць, што такія фарманты, як прыстаўка і постфікс, далучаюцца да цэлага слова, пры гэтым не змяняецца часцінамоўная прыналежнасць вытворных слоў: *глыбокі* – *не-глыбокі*, *месці* – *вы-месці*, *што* – *што-небудзь*, *што-сьці*; *мыць* – *мыц-ца*, *памыўшы* – *памыўшы-ся*. Таму словы тыпу *бязносы*, *бяскрылы*, *бязлісты* будзе няправільна разглядаць як утвораныя чыста прыставачным спосабам.

Утваральнай базай для іх з’явіліся спалучэнні назоўніка роднага склону з прыназоўнікам *без*: *без носа – бязносы, без крылаў – бяскрылы, без лісцеў – бязлісты*. Такую ж утваральную базу (спалучэнне прыназоўніка з назоўнікам *без*) маюць і словы тыпу *бяшумны, бяскроўны, бессістэмны*, і спосаб утварэння ў іх аднолькавы – прэфіксальна-суфіксальны, толькі ў апошніх вытворных суфікс матэрыяльна выражаны (*-н-*), а ў першых – нулявы, што дае падставы характарызаваць гэтыя словы як прэфіксальна-нульсуфіксальныя вытворныя (ці прэфіксальна-бяссуфіксныя). У беларускай мове прэфіксальна-бяссуфіксныя вытворныя па сутнасці складаюць адзін словаўтваральны тып і ўтвараюцца ад назоўнікаў, якія называюць частку цела жывой істоты і ў адзінкавым выпадку частку расліны: *бязрогі, бязногі, бязвусы, бязлісты*.

Пры суфіксальным і прэфіксальна-суфіксальным спосабах словаўтварэння фармант далучаецца да асновы ўтваральнага слова: *гар-а – уз-гор-ак, гор-ны; мор-а – пры-мор-скі, мар-скі, чыта-ць – чыта-нн(е), насі-ць – насі-лк(і)*. Праўда, пры ўтварэнні назоўнікаў ад дзеясловаў у якасці ўтваральнай асновы ў пэўных выпадках выступае не аснова інфінітыва, а ўся яго форма, а гэта значыць, што да цэлага слова-інфінітыва і далучаецца фармант: *жаніць – жаніць-б(а), бароць – бараць-б(а), ныць – ныц-ік*. У некаторых з іх пры гэтым могуць адбываецца чаргаванне *ц – т*: *абуць – абут-ак, піць – піт-в(о)*.

Неабходна зазначыць, што аснова ўтваральнага слова можа ўваходзіць у склад вытворнага як цалкам, так і ўсечаным (скарочаным) выглядзе. Параўн.: *зім-а – зім-овы, далёк-і – далеч-ыня і высок-і – выш-ыня (выпадае –ок), Віцебск – віцябл-янін (адсякаецца –ск), касі-ць – кась-ба (скарачаецца –і-)*.

У сувязі з гэтым трэба адрозніваць паняцці “ўтваральнае слова” і “ўтваральная аснова”. Утваральнае – гэта тое слова, на базе якога ўтворана новае. Так, для слоў *глыбіня* ўтваральным выступае *глыбокі* (*глыбіня – ‘глыбокае месца’*), *віцяблянін – Віцебск*. Утваральная аснова – частка ўтворанага слова без фарманта: утваральная аснова заўсёды меншая за ўтваральнае слова, бо ў яе не ўваходзіць канчатак, а ў пэўных выпадках і суфікс ці яго частка. Так, у названых словах *глыбіня* і *віцяблянін* утваральнымі асновамі з’яўляюцца адпаведна *глыб-* і *віцяб(л)-* (без частак *-ок* і *-ск*). Утваральная аснова можа адрознівацца ад утваральнага слова таксама і націскам, а ў залежнасці ад яго і складам галосных: *зямля’ – падзе’мны, земляны’, мора – марскі*.

Новыя словы могуць узнікаць і на базе словазлучэнняў: *электрычны поезд – электрыч-ка, заліковая кніжка – залікоў-ка, вячэрняя газета – вячор-ка*.

Ад аднаго базавага, зыходнага слова шляхам выкарыстання розных спосабаў і сродкаў словаўтварэння можа быць утворана некалькі вытворных, якія складаюць словаўтваральнае гняздо слоў. Адны з іх узніклі на базе невытворнага слова ў выніку першай ступені словаўтварэння, другія – на базе ўтвораных ад яго слоў, трэція – на трэцяй і г.д. Напрыклад, на базе

зыходнага слова *бегчы* на першай ступені ўтварыліся словы *бег, бежанец, перабегчы, прабегчы, бегаць*. На другой ступені ўжо ад слова *бег* утварыліся вытворныя *бегавы, бягом*; ад *бежанец* утварылася слова *бежанка*; ад *перабегчы* – утварыліся *перабежка, перабегчык*; ад *прабегчы* – утварылася *прабег*; ад *бегаць* – утварылася . На трэцяй ступені ўтварэння ланцужок вытворных маюць не ўсе словы: ад слова *перабежка* ўтварылася *уперабежку*; ад слова *прабег* – можна ўтварыць складаныя словы (кампазіты) *аўтапрабег, мотапрабег, велапрабег*; ад слова *беглы* – утварыліся *бягляк, бяглянка*. Пакажам схематычна як можа выглядаць такога тыпу словаўтваральнае гняздо:

бег	бег-авы	
	бяг-ом	
беж-анец	бежан-к-а	
бег-чы	пера-бегчы	перабеж-к-а
	перабеж-чык	
пра-бегчы	прабег	аўта-прабег
бег-а-ць	беглы	бягл-як
		бягл-янк-а

Пры словаўтваральным аналізе трэба мець на ўвазе і наступную акалічнасць. Вытворнае слова ў пэўных выпадках можа матывавацца, суадносіцца фармальна і семантычна з некалькімі ўтваральнымі словамі (асновамі), у сувязі з чым словаўтваральная будова такога вытворнага можа разглядацца па-рознаму. Напрыклад: слова *дашкольнік* можа матывавацца назоўнікам *школьнік*, паколькі беспрыставачны назоўнік фармальна ўжываецца ў мове (*старэйшы сын школьнік, а малодшы --дашкольнік*), таксама прыметнікам у спалучэнні з назоўнікам: *дашкольнік* – ‘асоба дашкольнага ўзросту’ і назоўнікам ў спалучэнні з прыназоўнікам у форме роднага склону – ‘узрост, што папярэднічае паступленню дзіцяці ў школу’. У першым выпадку вытворнае слова разглядаецца як утворанае прыставачным спосабам: *школьнік* – *да-школьнік*, у другім выпадку – як утворанае суфіксальным спосабам: *дашкольны ўзрост* – *дашкольн-ік*, у трэцім выпадку – як утворанае прыставачна-суфіксальным спосабам: *да школы* – *да-школь-нік*.

Такім чынам, правесці словаўтваральны аналіз вытворнага слова – значыць знайсці ў мове бліжэйшага “родзіча” гэтага слова, а гэта значыць, што словаўтваральны аналіз павінен устанавіць тыпалогію адносінаў, якія існуюць у сучаснай мове паміж вытворным і ўтваральным, разглядаючы гэту тыпалогію з рознай ступенню дэталізацыі як у плане формы, так і ў плане зместу.

НАРОДНАЯ ПЕДАГОГІКА БЕЛАРУСАЎ У ЛЮСТЭРКУ ПАРЭМІЯЛОГІІ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ВУСНАЙ НАРОДНАЙ ТВОРЧАСЦІ)

Народная педагогіка разумеецца як пэўная галіна ведаў, якія з’яўляюцца вынікам абагульненага погляду беларусаў на выхаванне. З пакалення ў пакаленне, ад бацькі да сына, ад маці да дачкі, перадаваліся розныя веды, працоўныя навыкі, правілы і нормы паводзін у сям’і, грамадстве і г.д.. І гэты працэс насіў мэтанакіраваны характар, бо выхаваўчая спадчына мела ў сваім складзе асобныя формы, метады і прыёмы выхавання дзяцей, якімі карыстаўся народ на працягу многіх стагоддзяў.

Вышэйшага росквіту народная педагогіка дасягнула ў XIX–XX стагоддзях, калі адбылася “селекцыя” найлепшых узораў народнай культуры (у тым ліку выхаваўчых), якія набылі сэнс ідэалаў людской жыццядзейнасці і паводзін у грамадстве. Назапашванне практычна-утылітарнага і духоўнага вопыту, неабходнага для адаптацыі ў культуры этнасу кожнага новага пакалення, ішло праз фальклор, народныя святы і абрады, гульні і г.д., дзе кожны і ўдзельнік, і творца. Выхаваўчы талент народа праяўляўся ў тым, што само па сабе выхаванне не вычлянялася з жыцця, а арганічна ўпляталася ва ўсе сферы чалавечых адносін. Дастаткова прыгадаць, што мова кожнага беларуса была напоўнена прыказкамі, прымаўкамі, дасціпнымі народнымі выслоўямі, якія трапна выяўлялі сутнасць розных складаных з’яў і чалавечых адносін. Неаднаразова чуючы іх у дзяцінстве, чалавек не толькі спасцігаў выхаваўчую мудрасць, але і вучыўся выкарыстоўваць яе ў сваім жыцці. Фактычна, у вуснай народнай творчасці як крыніцы народнай мудрасці сфарміравалася цэласная сістэма выхавання, адпрацаваная, адшліфаваная многімі пакаленнямі беларусаў і апрабаваная ў кожным з іх. Так, пераемная сувязь пакаленняў засведчана ў такіх выслоўях, як “Вучы народ, вучыся ў народа”, “Кінь за сабою, то знойдзеш перад сабою”. Аднак у народнай педагогіцы маюцца прамыя і ўскосныя доказы на ўплыў спадчыннасці, асяроддзя і выхавання на фарміраванне асобы чалавека: “Час ад часу рознь і чалавек чалавеку тож”, “Разумным дзіця не родзіцца”, “Нягоднік не родзіцца, а робіцца”. Сацыяльны фактар таксама вельмі важны ў развіцці чалавека: “З якім пазнаешся, такім і сам будзеш”, “У лесе людзі дзічаюць, а ў людзях люднеюць”.

Галоўнае ж у фарміраванні асобы, на думку беларускага народа, – выхаванне: “І зверу людзі навучаюць, не тое што чалавека”, “Не кручаны – не рамень, не вучоны – не чалавек”.

Велізарную ролю ў выхаванні адыгрывае сям’я – структурная адзінка і асобае звяно ў адзіным ланцугу пераемнасці педагогічных традыцый. Паміж старэйшым і малодшым пакаленнямі заўсёды існавала цесная сувязь. Старэйшае пакаленне бачыла ў малодшым сваю будучыню, надзею на шчаслівае і радаснае жыццё. Маладым на вяселлі зычаць: “Каб дачакаліся ўнукаў і праўнукаў, з якіх было цешыцца кожны дзень”. Народная практыка

сведчыла: Як добрае семя, дык добрае племя”, “Які род, такі плод”, “Аднаго бацькі і аднае маткі не роўныя бываюць дзіцяtkі”, “Дзе ў сям’і лад, там і дзеці добра гадуюцца”.

Пэўнасць у заўтрашнім дні залежыць ад таго, якія маральныя якасці набывае падрастаючае пакаленне: “Што ў дзяцінстве выхаваш, на тое і ў старасці абапрэшся”. Таму толькі выхавальнік з высокімі маральнымі якасцямі можа правільна наладзіць працэс выхавання і “Які павядач, такое яго і апавяданне”, “Будзь добрым выслухачам, то будзеш добрым павядачам” і інш. Народ выпрацаваў для бацькоў мноства парад-навучанняў, сутнасць якіх вызначаецца гэтак: “Умеў дзіця нарадзіць, умей і вывучыць”. Пры гэтым у народнай педагогіцы існуе сцвярджэнне пра неабходнасць як мага ранняга выхавання дзяцей: “Хто да чаго прывык змаладу, то і на старасці не пакіне”, “Не навучыш слухаць маленькім, не паслухае, калі барада вырасце”, “Тады дзяцей вучаць, як ля лаўкі ходзяць”, “Да пяці год пястуй, як яечка, з сямі – пасі, як авечку, тады выйдзе на чалавечка”, “Вучы дзіця, пакуль яно ўпоперак крваці, а не ўздоўж”.

Традыцыйнымі для беларускага народа з’яўляюцца мяккія, і ў той жа час патрабавальныя адносіны да дзяцей. Яшчэ ў дарэвалюцыйныя часы этнографы адзначалі, што ў беларускай сям’і жорсткае стаўленне мужа да жонкі – з’ява вельмі рэдкая, нават больш за тое – выключная... Гэткія ж мяккія адносіны беларуса да сваіх дзяцей. Бацька і маці любяць сваіх дзяцей, і ў вялікай сям’і праца дзяцей па магчымасці аблягчаецца” [1, с. 22]. Такое ж сцвярджэнне мы сустракаем і ў фальклору: “Не біце вяроўкамі, навучайце гаворкамі”, “Не дзяржы дзяцей пры сабе, бо спесцяцца, разлянуюцца, а аддай лепш у навуку.; каля людзей патруцца, рабоце навучацца”.

Народ вучыць бацькоў выходзіць дзяцей у строгасці, не пеставаць іх: “Хто дзяцей балуець, вяроўку ім на шыю гатуець”, “Лепш даглядзі, а за руку не вадзі”, “Малому не патурай, а што трэба дай”.

У выхаванні галоўнае – перакананне: “Куляй пацэліш у аднаго, двух, а трапным словам – у тысячу”. Калі ж перакананне не дапамагае, раіцца ў выключных выпадках скарыстаць апрабаваны сродак: “Не слухае ківа, паслухае кія”.

Важным лічыць народная педагогіка і асуджэнне нядобрых дзіцячых учынкаў: “Няшчасныя тыя дзеткі, якіх не жураць ні бацькі, ні маткі”, “Дзіця, не ўпаўшы, не вырасце”.

Узаемаадносіны бацькоў і дзяцей рэгуляваліся грамадскай думкай. У пачатку XX ст. этнографы, даследуючы сямейныя законы Мінскай губерні, адзначалі, што ў сферу сямейнага жыцця яшчэ не прыйшоў пісаны закон; традыцыі сям’і надзвычай дарагія для селяніна. Цікавы і погляд суда на адносіны дарослых дзяцей да бацькоў: дзеці павінны падпарадкоўвацца бацькам, але калі яны не падпарадкоўваюцца, то бацькі самі вінаватыя ў гэтым.

З першых гадоў жыцця дарослыя фарміравалі ў дзяцей дакладныя ўяўленні аб сістэме роднасных узаемаадносін і месцы саміх дзяцей у ёй. Так,

дзеям гаварылі: “Гэта твая маці, яна клапаціцца пра цябе, а ты павінен паважаць, слухацца яе і дапамагаць”.

Такім чынам, у беларускай сям’і маці заўсёды была цэнтральнай фігурай. Нават ва ўмовах дарэвалюцыйнага часу, калі нярэдка бытвала такая негатыўная з’ява, як пагардлівыя адносіны да жанчыны з боку мужчыны, роля і значэнне жанчыны ўзрасталі з пераходам яе ў новую якасць – якасць маці.

Вось як пісаў на пачатку XIX стагоддзя этнограф М.В. Доўнар-Запольскі: “Становішча жанчыны ў беларускай сям’і далёка не можа быць названа прыгнечаным. Яна з’яўляецца поўнай гаспадыняю ў сваёй сферы, памочніцай і дарадчыцай мужа. У адносінах да дзяцей народны погляд патрабуе таксама поўнай павагі з боку апошніх да маці. Дзеці наогул знаходзяцца пад яе наглядам; толькі хлопцы, гадоў з 14, калі яны ўжо падрастаюць настолькі, што становяцца прыдатнымі для лягчэйшых работ пры апрацоўцы зямлі, напрыклад, возяць снапы, сена і інш., пераходзяць у непасрэднае падпарадкаванне гаспадару дома. Да гэтага часу, а дзяўчаты да самага выходу замуж, знаходзяцца выключна ў распараджэнні маці” [1, с. 14].

Народны погляд патрабаваў, каб дзеці шанавалі маці, а малодшыя члены сям’і – гаспадыню і наогул старэйшых жанчын. Дзеці, як гэтага патрабаваў народны этыкет, павінны былі звяртацца да маці на “вы”: “Вы, матуля”, “Мамка, маманька мая”, “Мамачка, мама, сахарна губачка”, “Мамка мая, кветка”, “Родна мамачка” і інш.

У фальклоры занатаваны такія, напрыклад, словы ўдзячнасці ў адносінах да маці:

Дзякуй, мамачка,
Дзякуй, родная,
За тваё гадаванне.

Аб гэтым упамінаецца і ў песні “Ой, пад лесам ды пад высокім”, дзе апавядаецца аб тым, як сын адпраўляецца на паляванне, каб здабыць маці каштоўнае футра ў знак павагі за тое, што:

Гадавала мяне родна матанька:
Цёмнай ночы не даспаўшы,
Яснай свечы не тушыўшы,
Ачэпак з ножак не спушчаўшы.

Маці, паводле народных імператываў, у любым узросце застаецца лепшым сябрам свайму дзіцяці: “Нет лучшай дружачкі, як родная матка”, “Матчыны рукі заўсёды мяккія”, “Без маткі і сонца не грэе” і інш. У выслоўях найперш падкрэсліваецца роля маці як маральнай апоры ў жыцці чалавека.

Пяшчотная любоў маці да сваіх дзяцей – характэрная рыса адносін у сям’і беларусаў. Традыцыйным з’яўляецца ласкавы зварот маці да свайго дзіцяці: “Ах маё сакалянятка”, “Ластавачка мая маленькая”, “Малінінька мая”, “Мой ты каласок”, “Птушанятка маё маленькае” і інш. Гэта садзейнічала

ўсталяванню цеснага кантакту паміж маці і дзіцем, па-другое, фарміраванню нервовай сістэмы, выхаванню ветлівых, добразычлівых, мяккіх адносін да людзей. Як падкрэслівалася ў вуснай народнай творчасці, любоў маці да дзяцей уласціва жанчыне ў большай ступені ў параўнанні з мужчынам: “Дзеці балуюцца ад матчынага блінца, а разумнеюць ад бацькоўскага дубца”, “Маці сама не з’есць, а дзіця накорміць”, “Як дзіця плача, маткі сэрца з жалю скача”.

Маці ніколі не бывае жорсткай з дзецьмі, нават калі яна злуетца ці сварыцца. У выпадках, калі ў гневе яна і казала: “Каб цябе пранцы ўзялі”, жанчына ціхенька, звяртаючыся да Усявышняга, прамаўляла: “Каб ты не пачуў”.

Паводзіны маці – узор для пераймання: “Дзеўка маткаю красна”, “Пазірай на матку, а маліся на яе дзіцятку”. Маці не толькі эталон маральнай чысціні, але і сімвал усяго самага дарагога на свеце: Беларускі народ сцвярджае: “Зямля–маці”, “Зямелька – матка наша: і корміць, і носіць, і адзявае нас”. Маці для беларуса – тое ж, што і Радзіма, зямля-карміцелька, самае святое для кожнага чалавека.

З малых гадоў маці імкнецца выхаваць у дзяцей такія высокія маральныя якасці, як сумленнасць і праўдзівасць, падкрэсліваючы гэта ў такіх выслоўях: “Праўдаю найдалей дойдзеш”, “Праўда даражэй за грошы”, “На праўдзе свет стаіць”. Сумленнасць і праўдзівасць павінны праяўляцца ў рэалізацыі слоўных абавязкаў: “Будзь смелы не языком, а дзелаю”, “Слова сказаў – тапаром адсек”, “Слова святое”.

Выхаванне дабрыні – адной з асноўных чалавечых рыс – таксама прэрэгатыва маці. Дабрыня маці, яе адносіны да дзяцей, да навакольнага свету, да членаў сям’і, да старэйшых, увогуле да людзей – традыцыйныя для беларусаў. У адной беларускай песні пецца:

Мы старэнькую – шанаваць будзем,
А маленькую – гадаваць будзем.

Глыбіннай асновай народнай педагогікі была і застаецца праца. “Не той хорош, хто прыгож, а той хорош, хто для дзела гож”, – навучала маці дачку. Працоўнае выхаванне пачыналася ледзьве не з калыскі. Малое, якое толькі што нарадзілася, маці павінна была браць з сабою ў поле. Дзіця, пачынаючы успрымаць, засвойваць навакольны свет, бачыла, як працуюць бацькі, чула песні, якія суправаджалі іх працу, і разам з малаком маці засвойвала працоўныя традыцыі народа, усведамляла сваё асноўнае месца на зямлі – яно ў працы. Выхавальнікам пры гэтым выступала не толькі маці, але і старэйшыя браты і сёстры, якія атрымлівалі першыя працоўныя навыкі, даглядаючы малога па даручэнні бацькоў, былі яго нянькамі.

Увогуле, дзяўчынка з ранняга дзяцінства рыхтавалася да ролі маці. Аўтарытэт маці быў настолькі вялікі, што дзяўчынка імкнулася пераймаць яе ва ўсім. І калі прыгледзецца да гульні дзяўчынкі, то пачуеш і ўбачыш, што ў забавах з лялькай – першай і бадай адзінай яе цацкай – яна паўтарае ўсё тое, што робіць яе маці, пераносячы на яе ўсе жыццёвыя назіранні. Яна гатуе

ляльцы ежу, мые сукенку, вядзе гуляць, навучае, выхоўвае сваё дзіця, спявае ёй калыханку, тую калыханку, якую ёй і яе братам і сёстрам спявала маці.

Калыханка маці – гэта першае, з чым сутыкаецца дзіця ў сваім жыцці. Маці, якая па традыцыі ўводзіць сваё дзіця ў родную мову, не толькі спрыяе развіццю моўнага дара і мыслення маленькага чалавека, але і перадае яму элементы народнай маралі, дапамагае зразумець і засвоіць народную псіхалогію, традыцыю, культуру, духоўныя і маральныя каштоўнасці.

І калыханка маці ў недакучлівай форме, іншы раз нават у выглядзе звароту да жывёл, прывівае дзіцяці навывікі паводзін:

Не хадзі, коцік, па пячы,
Буду біць цябе ў плячы,
Не хадзі, коцік, па масту,
Буду біць па хвасту.
Не хадзі, коцік, па лаўцы,
Буду біць па лапцы.
Не мні, коцік, падушкі,
Буду драці за вушкі.

Праз калыханкі ў дзяцей выхоўвалася таксама і працавітасць. Так, калыханка “Праў кот кудзелю” знаёміць з паслядоўнасцю працоўных працэсаў:

Там красёнцы ткала
У кудзельку прала.
На сонцы бяліла,
На ветры сушыла,
Кашульку пашыла.

У калыханках выхоўвалася таксама і адказнасць за народнае дабро:

Ехаў каток па дрова,
Загарэлася дуброва.
Пайшоў каток ваду насіці,
Стаў дубровушку тушыці.

Вядомы этнограф і педагог Р.С. Вінаградаў адносіў калыханкі да важных сродкаў “матчынай школы”. А вядомы беларускі паэт і этнограф Н.С. Гілевіч адзначаў, што слухаючы такую песню – вечную, неўміручую песню мацярынскай любові, – міжволі думаеш, магчыма, адсюль, вось з гэтай калыханкі, з яе самай прастай і геніяльнай на зямлі мелодыі і пачынаецца чалавек.

Разумеючы выключную ролю маці ў жыцці чалавека, у беларускіх народных выслоўях чырвонай ніткай праходзіць думка берагчы маці. “Беражы маці, яна не будзе век цяляпаці”, “Усяго за грошы купіш, апроч бацька-мацеры”, “Няма тых лавачак, дзе купляюць родных мамачак”.

Грамадская думка асуджае тых дзяцей, якія не клапацяцца пра маці, ігнаруюць яе меркаванні або нават спрабуюць ад яе пазбавіцца: “Маці датуль міла, пакуль пялёнкі мыла”, “Як навучыўся, то і матку забыўся”.

Прыёмных бацькоў, якія клапацяцца аб выхаванні дзяцей, народ праслаўляе, узводзіць у ранг маці, падкрэсліваючы, што называцца маці можа жанчына, якая вырастала, выхавала, а не проста нарадзіла дзіця: “Дабранач, матулька, дабранач! Але не тэй дабранач, што нанач, а тэй што на ўвесь век”.

Такім чынам, вусная народная творчасць – выдатная крыніца для вывучэння педагагічнага космасу беларусаў, і менавіта маці займае ў ім сваё, адметнае, месца.

Літаратура

Довнар-Запольский М.В. Исследование и статьи. – Т. 1, Киев, 1909.

С. Важнік

ДА ПРАБЛЕМЫ АПІСАННЯ СІНТАКСІЧНЫХ АРХАІЗМАЎ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ

1. Сінтаксічныя архаізмы: да праблемы вызначэння і кваліфікацыі.

Ёсць меркаванне, што якраз на мяжы стагоддзяў адбываюцца значныя змены ў натуральных мовах. Беларуская літаратурная мова з’яўляецца ў гэтым плане паказальным прыкладам. Аднак, калі змены лексічныя, арфаэпічныя ці марфалагічныя пастаянна знаходзяцца ў полі зроку даследчыкаў, то *ўстарэлым* сінтаксічным канструкцыям увагі ўдзяляецца значна менш ці ўвогуле не ўдзяляецца.

Так, нават ва універсітэцкім курсе беларускай мовы вылучаюцца толькі *фанетычныя, лексічныя, марфалагічныя і семантычныя* архаізмы [Курс беларускай мовы 1996: 228, 231-232] і ні слова не паведамляецца пра *сінтаксічныя*, хоць на гэта ёсць пэўныя падставы. Як, напрыклад, кваліфікаваць з пазіцыі СБЛМ канструкцыі тыпу:

- (1) *прачытаць у своей мові* (Наша Ніва 1906-1: 5);
- (2) *скарыстаць з свайго права* (Наша Ніва 1906-1: 7).

Такія канструкцыі для СБЛМ нехарактэрныя, замест іх ужываюцца канструкцыі, дзе тыя ж самыя дзеяслоўныя прэдыкаты маюць іншыя дыстрыбуцыйныя ўласцівасці.

Такім чынам, пад *сінтаксічнымі архаізмамі* (далей – СА) прапануем лічыць былыя актыўна ўжывальныя канструкцыі (мадэлі), што былі выцеснены з ужытку іншымі канструкцыямі (мадэлямі).

Да асноўных тыпаў СА адносяць наступныя сінтаксічныя змены:

1. Змены дзеяслоўнага кіравання;
2. Змены кіравання першасных (невыворных) прыназоўнікаў;
3. Выцясненне аднаго прыназоўніка іншым;
4. Змены парадка слоў;

5. Скасаванне роднага склону прамога дапаўнення пры негацыі прама-пераходнага дзеяслова;

6. Змены ў спосабах выражэння прэдыкатыўнага цэнтра сказа, а таксама адрознае выражэнне асобных сінтаксічных ідыём і многія іншыя.

Адразу ж заўважым, што ў пачатку 90-х гадоў XX ст. пачаў адбывацца працэс “вяртання” асобных “забытых” канструкцый (мадэлей), якія ў версіі т.зв. мадэрнізаванай “тарашкевіцы” (або інавацыйнага варыянта СБЛМ) пачалі пераходзіць у актыўны запас, у актыўную зону носьбітаў беларускай мовы (асабліва моладзі), дзе на сённяшні дзень складаюць канкурэнцыю агульнаўжывальным канструкцыям. Параўн.:

на замову – на заказу, на загад – на загаду, з прычыны – на прычыне, вучыцца спеваў – вучыцца спевам, цягам дня – на працягу дня, тым днём – у той дзень, аднаго дня – аднойчы, выглядаць на тое – здавацца, насамрэч – на самой справе і інш. [Клімаў 2004: 17]. У кожнай пары першая канструкцыя – інавацыйны варыянт; другая канструкцыя – афіцыйны варыянт СБЛМ.

Гэты працэс дазваляе казаць не толькі пра **канкурэнцыю мадэлей**, але ў сувязі з гэтым і пра **дынаміку сінтаксічнай нормы** ў бліжэйшай перспектыве.

У публікацыі спынімся больш падрабязна на адным з тыпаў сінтаксічных архаізмаў, які тычыцца **макраўзроўню**, узроўню **макрасінтаксісу**, бо адлюстроўвае змены ў глыбіннай (семантычнай) структуры найбольш прадуктыўных у БЛМ транзітыўных канструкцый, утвараемых прама-пераходнымі (*транзітыўнымі*) дзеясловамі.

2. Беларуская мова як мова з катэгорыяй *персанальны род* (канцэпцыя Л. Ельмслева).

У сваёй працы 1956 года “*Animé et inanimé, personnel et nonpersonnel*” Л. Ельмслей разглядае беларускую, украінскую, польскую, кашубскую і славацкую мовы як мовы з **персанальнымі** родамі, што геаграфічна суседнічаюць адна з другой і ўтвараюць бесперапынны канцінуум [Ельмслев 1972: 140-141, 144-145, 150].

Паводле Л. Ельмслева, *сінкрэтызм* вінавальнага і роднага склонаў, з аднаго боку, а таксама вінавальнага і назоўнага склонаў, з другога, – гэта *імплікацыя*, або абавязковая замена аднаго з членаў другім [Ельмслев 1972: 144]. У рускай, чэшскай (? – С.В.), сербскай і славенскай мовах вінавальны склон імплікуе родны пры дамінацыі *адушаўлёнага* роду, а назоўны – пры дамінацыі *неадушаўлёнага* роду. Ва ўкраінскай мове маюць месца тыя ж імплікацыі, але пры дамінацыі *персанальных* і *неперсанальных* родаў. У польскай і беларускай мовах тыя ж імплікацыі адзначаюцца вучоным у сувязі з абодвума відамі дамінацый. Так, у беларускай мове *персанальныя* і *неперсанальныя* імёны размяжоўваюцца ў формах множнага ліку, а *адушаўлёныя* і *неадушаўлёныя* імёны – у формах мужчынскага роду адзіночнага ліку [Ельмслев 1972: 144, 150].

Наколькі слушны гэты тэзіс Ельмслева сёння, калі ў СБЛМ агульнамоўная імплікацыя праяўляецца на аснове катэгорыі *адушаўлёнасці* / *неадушаўлёнасці*, а катэгорыя *персанальнасці* / *неперсанальнасці* “працуе” толькі як паняццёвая (за выключэннем хіба што меснага склону для назоўнікаў мужчынскага роду ў формах адзіночнага ліку)? Каб адказаць на гэтае пытанне, супаставім два літаратурныя варыянты беларускай транзітыўнай мадэлі: (1) варыянт БЛМ 20-30-х гг. XX ст. і (2) варыянт СБЛМ.

Калі “перакласці” атрыманую інфармацыю на мову *семантычных селекцыйных катэгорый*, то фармалізаваць транзітыўную мадэль БЛМ у версіі Ельмслева можна наступным чынам:

$$\begin{aligned} (\text{калі}) S - P - \underline{O}_{[+Pers]} &\rightarrow (\text{то}) N_{nom} - V_f - \underline{N}_{acc (=gen pl)}; \\ S - P - \underline{O}_{[-Pers]} &\rightarrow N_{nom} - V_f - \underline{N}_{acc (=nom pl)}. \end{aligned}$$

Пры гэтым мы зыходзім з наступнай тыпалогіі семантычных селекцыйных катэгорый:

1. *Адушаўлёныя* [+Anim] vs. 2. *Неадушаўлёныя* [-Anim].

1.1. *Персанальныя* [+Pers]: людзі vs. 1.2. *Неперсанальныя* [-Pers]: жывёлы.

1.1.1. *Мужчына* [+Masc. Pers] vs. 1.1.2. *Жанчына* [+Fem. Pers].

Такім чынам, у БЛМ да апазіцыі *адушаўлёнасць* / *неадушаўлёнасць* дадаецца апазіцыя *персанальнасць* / *неперсанальнасць*, што дазваляе ў сувязі з гэтым унутры ўсходнеславянскіх моў утварыць апазіцыйную пару: *беларуская і ўкраінская мовы* vs. *руская мова*.

Навідавоку арыентаванасць літаратурнага варыянта беларускай мовы ў розныя перыяды яе існавання на розныя селекцыйныя катэгорыі. Паспрабуем гэта даказаць.

3. Сінтаксічная норма БЛМ 20-30-х гг.

Транзітыўная мадэль БЛМ пачатку XX ст. “будуецца” паводле катэгорыі *персанальнасці* / *неперсанальнасці*: сінкрэтызм акузатыва і генітыва магчымы тут толькі ў выпадку ўжывання *персанальных* актантаў у аб'ектнай пазіцыі. Усе астатнія імёны (у тым ліку і *фаунонімы*) захоўваюць старажытны вінавальны склон: *запрог валы, пасе коні, падаіла каровы*. Такім чынам:

$$\begin{aligned} (\text{калі}) S - P - \underline{O}_{[+Pers]} &\rightarrow (\text{то}) N_{nom} - V_f - \underline{N}_{acc (=gen pl)}; \\ S - P - \underline{O}_{[-Pers]} &\rightarrow N_{nom} - V_f - \underline{N}_{acc (=nom pl)}. \end{aligned}$$

Нагадаем, што на пачатку XX ст. менавіта “персанальная” імплікацыя лічылася граматычнай нормай БЛМ, што зафіксавана ў першых беларускіх граматыках і падручніках (гл. працы Б. Тарашкевіча, Я. Лёсіка, А.В. Багдановіча і інш.).

Працы Б. Тарашкевіча і Я. Лёсіка пацвярджаюць тэзіс Л. Ельмслева аб беларускай мове як аб мове “з персанальнымі родамі”. Параўн.:

Лекцыя 13. Заданне 2: Як казацца: люблю *сваіх сёстраў, братоў*, ці люблю *свае сёстры, браты*? ганю *валы, коні, авечкі*, ці ганю *валоў, коней, авечак*?

У множным ліку толькі прадметнікі, што азначаюць чалавека, асобу, маюць вінавальны склон аднолькавы з родным; усе іншыя – аднолькавы з назоўным: бачу *братаў*, люблю *сёстраў*, але ганю *валы*, паю *коні*, пасу *авечкі* і г.д. [Тарашкевіч 1929: 83-84; 41, 58, 71].

...Назовы жывых прадметаў у ролі дапаўнення заўсёды ставяцца ў вінавальным склоне: *паю коні, пасу авечкі, даю каровы, ганю валы. Певень жытам куры частуе. Ня стаў коні пад калінаю! Мянё быкі на індыкі. Ваўкі падушылі авечкі.*

У такіх разох у расійскай мове заўсёды стаіць родны склон: *Пасу авец, ганю валоў. Мянё быкоў на індыкоў і г. д.* [Лёсік 1926: 164].

Вінавальны склон множ. л. мае аднолькавыя канчаткі з назоўным склонам – *ы, і*, напр.: ганю *валы*, паю *коні*, мянё *быкі на індыкі*, брахаць *на ваўкі*, страляць *зайцы*, патруціць *сабакі*, пасі *мае коні ў чыстым полі*. Гэтак сама ў жаночым і ніякім родзе: страляць *птушкі*, даіць *каровы*, асадзіць *пчолы*, пасьвіць *цяляты*, пасу *авечкі* і г.д.

Толькі ў названьнях асобы, чалавека вінавальны склон множ. л. мае канчатак *оў (аў)-яў* – аднолькавы з родным склонам... Напр.: бачу *братаў*, люблю *сваіх сыноў*, шаную *сватаў*, частую *кумоў* і г.д. [Лёсік 1927 а: 77-78; 30, 64-65, 79].

Апісаную вышэй сінтаксічную норму пацвярджае і моўная практыка пачатку XX ст. Параўн.:

Ніхто не заязджае ў выселкі, бо коні там паіць нязручна (Гарэцкі);

Нядаўна было каля нас такое здарэнне: пакралі ў вёсцы Зафільцы ў аднаго гаспадара коні (Стары Улас);

Разоў пяць губляў авечкі, шкоды ў полі нарабіў... (Колас);

Ён пераставіў лямпу на лаву і выпусціў куры (Чорны);

Геракл, прабудзіўшыся, абишкаў увесь край і не знайшоў коні... Гэта дзяўчына-змяя і забрала Гераклавы коні (Ластоўскі).

У адносінах да **народнай** мовы, пераважна для паўднёва-заходняга дыялекта, “персанальны” варыянт транзітыўнай мадэлі з’яўляецца дастаткова прадуктыўным. Гаворка ў нашай публікацыі, аднак, ідзе **не пра народна-дыялектныя**, а пра **літаратурныя** варыянты транзітыўнай мадэлі, што якраз і дазваляе нам бачыць тут сінтаксічны архаізм. Прычым ён тычыцца не столькі *паверхневай* структуры транзітыўнага сказа, як можа падавацца на першы погляд. Ён мае *сутнасны* характар: змены семантычнай структуры літаратурнага варыянта транзітыўнай мадэлі абумовілі змены ў макрасінтаксісе СБЛМ увогуле і ў семантыцы беларускага простага сказа ў прыватнасці.

4. Сінтаксічная норма СБЛМ.

У СБЛМ нарматыўна замацаваны “адушаўлёны” варыянт імплікацыі: сінкрэтызм акузатыва і генітыва мае месца пры ўжыванні ў аб’ектнай пазіцыі *адушаўлёных* – як персанальных, так і неперсанальных – актантаў; сінкрэтызм акузатыва і намінатыва – пры ўжыванні ў аб’ектнай пазіцыі *неадушаўлёных* актантаў. Такая імплікацыя ў СБЛМ праяўляецца ў формах адзіночнага (для назоўнікаў мужчынскага роду) і множнага (для назоўнікаў усіх трох родаў) ліку. Такім чынам:

$$\begin{aligned}(\text{калі}) S - P - \underline{O}_{[+Anim]} &\rightarrow (\text{то}) N_{nom} - V_f - \underline{N}_{acc (=gen pl)}; \\ S - P - \underline{O}_{[-Anim]} &\rightarrow N_{nom} - V_f - \underline{N}_{acc (=nom pl)}.\end{aligned}$$

Для беларускіх транзітыўных дзеясловаў характэрны **семантыка-сінтаксічны актыў**: функцыянальна “актыўныя” імёны, што абазначаюць істот, якія валодаюць уласнымі паводзінамі (імёны дыстрыбуцыйных класаў $[+Anim]$, $[+Pers]$, $[-Pers]$), заўсёды ўжываюцца ў мадэлях беларускіх транзітыўных дзеясловаў з “маркёрам актыўнасці” ($N_{acc = gen}$). У сваю чаргу неадушаўлёныя (“неактыўныя”) імёны ўжываюцца з маркёрам інактыўнасці ($N_{acc = nom}$). Q. E. D.

5. Заключныя палажэнні.

1. У гісторыі БЛМ вылучаюцца два літаратурныя варыянты транзітыўнай мадэлі: “персанальны” і “адушаўлёны”. Гэтыя варыянты абумоўлены рознай *семантычнай арыентаванасцю* беларускай мовы ў розныя перыяды яе існавання: БЛМ пачатку ХХ ст. – паводле катэгорыі *персанальнасці / неперсанальнасці*; СБЛМ – паводле катэгорыі *адушаўлёнасці / неадушаўлёнасці*.

І, відаць, не зусім правільна з *гістарычнага* пункту гледжання, што “бесперапынны канцінуум”, пра які гаворыць Ельмслеў, у сучасным варыянце разбураецца. Але сёння мы мусім канстатаваць **змены ў семантычнай структуры беларускага транзітыўнага сказа**, якія адбыліся пад уплывам рускай мовы, што ў рэшце рэшт і прывяло да дамінавання (і кадыфікацыі) у СБЛМ “адушаўлёнага” варыянта.

2. На думку М. Грэпля, у супастаўляльным плане найбольш агульныя, найбольш адцягненыя сказы тыпу *Кошка лижет молоко* з’яўляюцца мала цікавымі, бо яны ёсць ва ўсіх славянскіх мовах і на такім узроўні супастаўлення існуе амаль поўная ідэнтычнасць [Грэпл 1967: 63]. На падставе вынікаў кантрастыўнага даследавання беларускіх, рускіх і польскіх транзітыўных сказаў мы можам, аднак, канстатаваць адваротнае: сінтаксічная спецыфіка той ці іншай мовы выяўляецца і на ўзроўні такой агульнай і адцягненай канструкцыі, якой з’яўляецца транзітыўная мадэль ($Sub / N_{nom} - Pred / V_f - Obj / N_{acc}$).

Так, якраз у “персанальным” – *архаічным* – варыянце беларускай транзітыўнай мадэлі праяўляецца спецыфіка БЛМ на *агульнаславянскім фоне*. Гэта назіраецца ў рознай семантычнай дыферэнцыяцыі славянскіх моў

– арыентаванасці транзітыўных канструкцый у іх на розныя **семантычныя апазіцыі**. Так, польская мова “працуе” на падставе апазіцыйнай пары ўзроўню (1.1.1) – (1.1.2); БЛМ пачатку XX ст. – на падставе апазіцыйнай пары ўзроўню (1.1) – (1.2); руская мова, а таксама СБЛМ – на падставе апазіцыйнай пары ўзроўню (1) – (2).

“Адушаўлёны” варыянт транзітыўнай мадэлі, як бачым, нівелюе адзначаную вышэй спецыфіку БЛМ на фоне іншых славянскіх літаратурных моў. Параўн.:

Мова	Селекцыйная прымета транзітыўнай мадэлі (SPO)
Сучасная руская літаратурная мова, сучасная беларуская літаратурная мова	1. <i>Адушаўлёныя</i> [+Anim] / 2. <i>Неадушаўлёныя</i> [-Anim].
Беларуская літаратурная мова пач. XX ст.	1.1. <i>Персанальныя</i> [+Pers]: людзі / 1.2. <i>Неперсанальныя</i> [-Pers]: жывёлы.
Сучасная польская літаратурная мова	1.1.1. <i>Мужчына</i> [+Masc. Pers] / 1.1.2. <i>Жанчына</i> [+Fem. Pers].

Як бачым, славянскія літаратурныя мовы адрозніваюцца не складам семантычных селекцыйных прымет, а іх іерархіяй. Адбываецца своеасаблівы *катэгарыяльны “пераход”* ад адной мовы да другой: польская мова ↔ беларуская мова ↔ руская мова (і наадварот). Гэта лепей бачна ў беларускіх дыялектах, дзе прадстаўлены ўсе мажлівыя варыянты транзітыўнай мадэлі. Усё гэта дазваляе даследчыкам казаць пра *пераходны і сінкрэтычны характар* беларускага сінтаксісу.

3. Такім чынам, выяўленне і апісанне сінтаксічных архаізмаў уяўляецца нам дастаткова актуальнай і перспектыўнай задачай, што дазваляе больш поўна прадставіць і апісаць аб’ём *нацыянальную сінтаксічную ідыяматыку* беларускай нацыянальнай мовы.

Літаратура

Греплі 1967: Греплі М. К сущности типов предложений в славянских языках // Вопросы языкознания. – 1967. – № 5. – С. 60-68.

Ельмслев 1972: Ельмслев Л. О категориях личности-неличности и одушевленности-неодушевленности // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М., 1972. – С. 114-152.

Клімаў 2004: Клімаў І. Лінгвістычная апазіцыя двух стандартаў беларускай літаратурнай мовы // Роднае слова. – 2004. – № 7. – С. 14-18.

Курс беларускай мовы 1996: Курс беларускай мовы / Л.І. Сямешка, І.Р. Шкраба, З.І. Бадзевіч. – Мінск, 1996.

Лёсік 1926: Лёсік Я. Сынтакс беларускае мовы. Выд. другое, пераробл. – Менск, 1926.

Лёсік 1927: Лёсік Я. Беларускі правапіс. Выд. Пятае, стэрэатыпнае. – Менск, 1927.

Лёсік 1927 а: Лёсік Я. Граматыка беларускае мовы. Морфолёгія. – Менск, 1927 а.

Тарашкевіч 1929: Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Выд. пятае пераробл. і пашыр. – Вільня, 1929.

ДА ПРАБЛЕМЫ СУПАСТАЎЛЯЛЬНАГА АНАЛІЗУ СІНТАКСІСУ АПІСАЛЬНЫХ ПРЭДЫКАТАЎ У БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ

Апісальныя прэдыкаты – гэта вытворныя двухслоўныя дэскрыпцыі з іменнай словаформай, якія суадносяцца сэнсава з адным словам – дзеясловам, прыметнікам, залежным дзеепрыметнікам або прэдыкатыўным прыслоўем (якія па аналогіі са словаўтварэннем можна назваць утваральнымі) – і ўтвараюць сінтаксічныя структуры двух узроўняў:

1) узроўню словазлучэння (у яго вузкім разуменні) з іменнай словаформай ва ўскосным склоне, дзе іменны кампанент займае звычайна сінтаксічна залежную пазіцыю фармальнага дапаўнення (АП-1 па класіфікацыі М.У. Усеваладавай):

Фірма арганізуе экскурсіі → Фірма займаецца арганізацыйнай экскурсіі;

2) узроўню дзейнікава-выказнікавай пары, дзе іменны кампанент займае пазіцыю дзейніка (АП-2):

На сходзе абмяняліся думкамі → На сходзе адбыўся абмен думкамі.

Апісальныя прэдыкаты як сінтаксічная катэгорыя мала апісаныя ў беларускім мовазнаўстве, тут яны даследуюцца пераважна з пазіцый тэорыі намінацыі: яны ўключаюцца ў намінатыўны рад дзеясловаў і маюць назву “дэрывацыйныя злучэнні” (працы В.М. Нікіцевіча, А.Н. Аўчыннікавай і інш.). Апісальныя прэдыкаты як прадстаўнікі лексічнага аналітызму разглядаюцца таксама ў працах А.Я. Міхневіча: “Вывучэнне падобных моўных фактаў [аналітычных структур] важнае для паглыбленага пазнання строю беларускай мовы. Але для поспеху такой працы неабходна... пераадоленне гіпнозу бытуючага ў беларусістыцы пункту погляду, згодна з якім гэта мова адносіцца бяспрэчна да моў сінтэтычных” [Міхневіч 1990: 21]. Наяўнасць такіх канструкцый, на думку навукоўца, ставіць пад сумненне факт бяспрэчнага аднясення беларускай мовы да сінтэтычных моў. Між тым гэта моўная з’ява мае значнае пашырэнне ў беларускай мове. Некаторыя маўленчыя сітуацыі вымагаюць прымянення сказаў з апісальнымі прэдыкатамі, напрыклад, у зводцы навін звычайны сказ *У цэнтры горада загарэўся будынак*, хутчэй за ўсё, будзе ўжыты ў наступным выглядзе:

У цэнтры горада адбылося ўзгаранне будынку.

Варта акрэсліць істотныя адрозненні дадзенай з’явы ад фразеалагізмаў і свабодных словазлучэнняў. Семантычныя сувязі ў фразеалагізмах, як правіла, патрабуюць нязменнага складу і парадку слоў (*лінець на валаску*). Апісальныя прэдыкаты гэтых абмежаванняў не маюць, адзіная ўмова – наяўнасць дзеяслоўнага і іменнага кампанентаў. Але для адрознення апісальных прэдыкатаў ад свабодных словазлучэнняў маюць быць указаныя

дадаткова праявы семантычнай сувязі асаблівага роду. Перш за ўсё, гэта сувязь праяўляецца ў дэсемантызацыі дзеяслоўнага кампанента. Як лічыць В.А. Кузьмянкова, “ступень дэсемантызацыі прапарцыянальная колькасці іменных кампанентаў, якія можа далучаць дзеяслоў” [Кузьмянкова 2000: 12]. Дзеяслоўны кампанент у апісальных прэдыкатах шырока вар’іруецца – ад дзеяслова дэсемантызаванага (*праводзіць аналіз*) да дзеяслова з пэўным лексічным значэннем, здольным уплываць на фарміраванне семантыкі апісальнага прэдыката (*нагрузіцца ў дрымоту*).

Па дадзеных М.У. Усеваладавай, апісальныя прэдыкаты як адметны тып сінтаксічнай канструкцыі прысутнічаюць у многіх, калі не ва ўсіх мовах свету, такімі чынам, яны фактычна маюць статус лінгвістычнай універсаліі. Беларуская і руская мовы, маючы агульнае паходжанне, на працягу многіх стагоддзяў развіваліся ў цесным узаемадзеянні, таму ў мовах прысутнічаюць агульныя рысы на ўсіх узроўнях, у тым ліку і на сінтаксічным. Апісальныя прэдыкаты ў названыя мовах маюць як падабенства, так і адрозненні.

1. На ўзроўні састаўных частак (дзеяслова-эксплікатара і іменнай часткі) апісальныя прэдыкаты ў рускай і беларускай мовах утвараюцца спалучэннем пэўнай групы дзеясловаў і шырокага набору назоўнікаў (а таксама некаторых прыметнікаў):

*выразить удовольствие – выразіць задавальненне;
происходит распад – адбываецца распад.*

Іменны кампанент, з’яўляючыся семантычным ядром апісальнага прэдыката, засяроджвае у сабе семантыку ўсяго спалучэння. Такія назоўнікі атрымалі назву прэдыкатыўных імёнаў, бо, як і дзеясловы, яны выконваюць функцыю глабальнага абазначэння сітуацыі. На ўзроўні іменнага кампанента апісальныя прэдыкаты ў рускай і беларускай мовах маюць падабенства, значэнні іменнага кампанента могуць быць наступнымі:

- а) канкрэтнае дзеянне, якое выконваецца агенсам: *гравіроўка, устаноўка*;
- б) самаадвольнае дзеянне: *узгаранне, выбух*;
- в) розныя віды руху: *нагрузка, вываз*;
- г) розныя працэсы: *распад, рассейванне*;
- д) розныя станы: *трывога, задавальненне*.

Акрамя дзеяслова і імені, ў склад апісальнага прэдыката, як у беларускай, так і ў рускай мове, можа ўваходзіць факультатыўны кампанент – слова-класіфікатар:

У цяперашні час адбываецца працэдура ліквідацыі прадпрыемства – В настоящее время проходит процедура ликвидации предприятия;

У яго вачах чыталася пачуццё страху – В его глазах читалось чувство страха.

Наяўнасць такіх слоў адзначана ў працы Ю.Д. Абрэсяна [Абрэсян 1974]. Іх прысутнасць у структуры сказа і апісальнага прэдыката ў прыватнасці не

з'яўляецца залішняй, словы-класіфікатары выконваюць дадатковыя функцыі ўдакладнення і пашырэння семантыкі сінтаксічнай канструкцыі.

Адрозненні сінтаксічных сістэм рускай і беларускай моў выяўляюцца на ўзроўні дзеяслова-эксплікатара. У беларускай мове некаторыя эксплікатары, якія шырока ўжываюцца ў рускай, выкарыстоўваюцца ў вельмі абмежаванай колькасці. Гэта, перш за ўсё, дзеясловы, якія найбольш дэсемантызуюцца ў складзе апісальных прэдыкатаў:

а) дзеясловы аб'ектна-арыентаванага дзеяння – *подвергать / подвергнуть*; дзеяслоў *подвергать* у беларускай мове мае адпаведнік *падвяргаць*, але звычайна рускія апісальныя прэдыкаты, якія маюць у складзе дзеяслоў *подвергать*, суадносяцца толькі з дзеясловам, які мае тоеснае спалучэнню значэнне:

подвергать пытке – катаваць, подвергать критике – крытыкаваць.

б) дзеясловы канкрэтнага дзеяння – *производить / произвести*; у гэтым выпадку апісальныя прэдыкаты ў рускай мове суадносяцца з беларускімі апісальнымі прэдыкатамі, якія маюць блізкую, але не тоесную семантыку, і іх звычайна некалькі:

производить ремонт – выконваць (рабіць) рамонт, производить переполох – выклікаць (рабіць) перапалох. Адназначнага адпаведніка дзеяслову *производить* у беларускай мове няма.

в) дзеясловы адрасаванага дзеяння – *оказать / оказывать*; рускія сказы з такімі дзеясловамі ў беларускай мове адпавядаюць сказам з аднаслоўным прэдыкатам або сказам з апісальнымі прэдыкатамі блізкай семантыкі:

Фонд оказывает помощь инвалидам – Фонд дапамагае інвалідам; Степень развития национального языка оказывает большое влияние на самосознание народа – Ступень развіцця нацыянальнай мовы робіць вялікі ўплыў на самасвядомасць народа.

2. На ўзроўні сказа ў беларускай мове болей распаўсюджаны апісальныя прэдыкаты прэдыкатыўнага тыпу (па класіфікацыі М.У. Усеваладавай – АП-2), дзе іменная частка апісальнага прэдыката на фармальным узроўні займае пазіцыю дзейніка:

У гэты час адбываецца змена дыпламатычнай тэрміналогіі.

Такія апісальныя прэдыкаты часцей выражаюць значэнне стану:

охватила радость – ахапіла радасць.

У рускай жа мове такое ж шырокае распаўсюджанне маюць і АП-1, у якіх назоўнік выступае ў ролі дапаўнення:

производит нагревание, впасть в отчаяние.

У беларускай мове літаратурнай нормай, нават у навуковых тэкстах, у такіх выпадках лічацца сказы без апісальных прэдыкатаў:

производит нагревание – награвіць; впасть в отчаяние – адчаяцца.

Заўважым, што ў абедзвюх мовах па мадэлі АП-2 ўтвараюцца спалучэнні, падобныя па будове да апісальных прэдыкатаў, але яны не маюць аднаслоўнага карэляту:

Произошло короткое замыкание – Адбылося кароткае замыканне.

У такіх сказах часта адсутнічае лагічны суб'ект.

3. На ўзроўні тэксту існуюць некаторыя абмежаванні на выкарыстанне апісальных прэдыкатаў у беларускай мове. Так, у навуковых тэкстах і афіцыйнай дакументацыі апісальныя прэдыкаты маюць шырокае распаўсюджанне, але ў літаратурных творах і гутарковай мове яны выкарыстоўваюцца ў абмежаванай колькасці, мова ўнікае ўскладнення канструкцыі сказа. Так, у рускай літаратурнай мове ўжываецца выраз *задаць пытанне*, у беларускай жа мове апісальны прэдыкат *задаць пытанне* мае стылістычную афарбоўку, і ў літаратурным тэксце хутчэй будзе выкарыстоўвацца аднаслоўны эквівалент *спытаць*. У той жа час апісальныя прэдыкаты з эмацыянальнай канатацыяй (выяўленчыя апісальныя прэдыкаты) выкарыстоўваюцца шырока:

сунуць ногі (таціць ногі, ідти), сыпаць праклёны (сыпаць проклятия, проклинать).

Было праведзена колькаснае даследаванне выкарыстання трансфармацыйных канструкцый з апісальным прэдыкатам і без яго, дзе выкарыстоўваецца аднаслоўны прэдыкат, для розных функцыянальных стыляў беларускай мовы. Пры даследаванні ўлічваліся канструкцыі, дзе магчыма выкарыстанне аднаслоўнага прэдыката, апісальнага прэдыката тыпу АП-1 (іменная частка ў ролі дапаўнення), а таксама тыпу АП-2 (іменная частка ў ролі дзейніка), напрыклад:

Удзельнікі канферэнцыі абмяняліся думкамі; Удзельнікі канферэнцыі правялі абмен думкамі; Адбыўся абмен думкамі паміж удзельнікамі канферэнцыі.

Атрыманыя вынікі прадстаўлены ў табліцы 1.

Табліца 1. Ужыванне апісальных прэдыкатаў у тэкстах розных функцыянальных стыляў.

Функцыянальны стыль	АП-1	АП-2	АП абодвух відаў	Сказ без АП
Мастацкі	5 %	16 %	21 %	79 %
Навуковы	14 %	59 %	73 %	27 %
Афіцыйна-дзелавы	20 %	68 %	88 %	12 %
Публіцыстычны	15 %	33 %	48 %	52 %

Відавочна, што апісальныя прэдыкаты ў беларускай мове найбольш ужывальныя ў навуковым і афіцыйна-дзелавым стылях, прычым

пераважаюць канструкцыі тыпу АП-2 (іменная частка ў ролі дзейніка). Публіцыстычны стыль характарызуецца прыкладна роўнай ужывальнасцю канструкцый з апісальнымі прэдыкатамі і без іх. Мастацкі стыль унікае выкарыстання апісальных прэдыкатаў, тут пераважаюць сказы з аднаслоўным прэдыкатам.

Улічваючы названыя вышэй асаблівасці, можна зрабіць выснову, што апісальныя прэдыкаты як адметная сінтаксічная канструкцыя ў беларускай мове распаўсюджаны некалькі менш, чым у рускай. Растлумачыць гэта можна больш познім развіццём беларускай літаратурнай мовы – гэты працэс адбываўся ў канцы ХІХ – пачатку ХХ стагоддзяў, сучасная руская літаратурная мова на той час ужо была дастаткова развітая. Аднак навуковы і афіцыйна-дзелавыя стылі ў беларускай мове маюць глыбейшую пісьмовую традыцыю (як вядома, уся дакументацыя ў Вялікім княстве Літоўскім вялася на старабеларускай мове), мабыць, таму ў тэкстах гэтых стыляў апісальныя прэдыкаты выкарыстоўваюцца дастаткова шырока.

Літаратура

Апресян 1974: Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М., 1974.

Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной педагогической модели языка: Учебник. – М., 2000.

Золотова 1973: Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М., 1973.

Кузьменкова 2000: Кузьменкова В.А. Типология описательных предикатов и их аналогов в современном русском языке. Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 053.05.37 / В.А. Кузьменкова М., 2000.

Михневич 1990: Михневич А.Е. О типах аналитических структур в белорусском языке // Вопросы словообразования и номинативной деривации в славянских языках. Материалы III республиканской конференции, Гродно, 5-6 окт. 1989 г. / ГГУ; редкол.: Никитевич В.М. и др. Гродно, 1990. С. 20-25.

Міхневіч 1965: Міхневіч А.Я. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў сучаснай беларускай мове. Мн., 1965.

В.М. Галай

РОЛЯ ГЕРМАНІЗМАЎ У АДЛЮСТРАВАННІ ГАСПАДАРЧАЙ ДЗЕЙНАСЦІ БЕЛАРУСАЎ

Адным з найбольш важных звенняў лексіка-семантычнай сістэмы з'яўляецца тэматычная група, а ўзаемасувязь слоў тэматычнай групы – яскравае праяўленне сістэмных адносін у лексіцы. Запазычаныя словы, як адзін са спосабаў намінацыі прадметаў або з'яў, значна расшырылі тэматычную групу «Назвы прылад і прадметаў гаспадарчага ўжытку». Займаючы ў ёй пэўнае месца, яны становіліся часцей за ўсё прыватнай намінацыяй. У помніках беларускай пісьменнасці зафіксавана вялікая колькасць такіх слоў. Першапачаткова германізмы засвойваліся народнай мовай, з якой затым значная іх частка трапляла ў пісьменнасць.

У беларускай народна-дыялектнай мове бытуе пэўная колькасць слоў нямецкага паходжання, якія запазычваліся як непасрэдна з мовы-крыніцы, так і праз пасрэдніцтва іншых моў.

Я.Ф.Карскі лічыў, што словы нямецкага паходжання праніклі ў беларускую мову праз польскую. Разам з тым ен агаворваўся, што частка слоў трапіла непасрэдна з нямецкай мовы. Гэта сапраўды так. Гістарычныя ўмовы спрыялі непасрэднаму пранікненню германізмаў у народныя гаворкі. Паказчык – фанетычна-марфалагічнае аблічча слоў: ст.-бел. *клямарь* – нов.-в.-ням. *Klammer* (польск. *klamra, klambra*), ст.-бел. *шофель* – с.-нж.-н. *schoeffel* (польск. *szufel, szufla*). Аб непасрэдным запазычанні можна гаварыць таксама і ў тым выпадку, калі іншамоўнае слова не выяўляецца ў адпаведных крыніцах суседніх моў. Напрыклад: ст.-бел. *вата* (нов.-в.-н. *Wate*) ‘рыбалоўная прылада’ — дыял. *вата* ‘сетка ў выглядзе трохграннай піраміды, у якую заганяюць рыбу асобай палкай’; *драга* (нж.-н. *drage*) ‘павозка’ — дыял. *драга* ‘павозка; прыстасаванне спераду воза ці брычкі, на якое наступаюць, каб сесці на воз, брычку; крук на вярхоўцы для даставання вядра з калодзежа’; ст.-бел. *урвантъ, урбантъ, урбанкъ* (нов.-в.-н. *Verband*) ‘прылада для накладвання вобада на кола — дыял. *вырвант* ‘прылада для накладвання вобада на кола’; ст.-бел. *цвikelъ, цвигель* (с.-в.-н. *zwickel*) ‘клін, шпонка’ — дыял. *цвікяль* ‘загваздка, якой ператыкаюць дышалі (жэрдку, якая ідзе ад перадка воза), каб расцягнуць воз на патрэбную даўжыню’.

Непасрэдная моўная кантактнасць беларускага народа з суседнім польскім народам — асноўны фактар для пранікнення большай часткі слоў нямецкага паходжання ў беларускія народныя гаворкі праз гаворкі польскай мовы асабліва ў другой палове XVI ст., калі Беларусь была ўключана ў склад Рэчы Паспалітай. Гэтаму этапу ў развіцці польска-беларускіх моўных кантактаў і храналагічна адпавядае пашырэнне слоў нямецкага паходжання ў беларускіх помніках пісьменнасці. Такія словы нямецкага паходжання больш блізкія да адпаведных польскіх слоў, чым да сваіх нямецкіх этымонаў. Параўн. ст.-бел. *рыдванъ* (польск. *rydwan* — нов.-в.-н. *Reitwagen*) ‘крытая павозка’ — дыял. *рыдван* ‘воз; моцны, чырванашчокі, мажны мужчына’; ст.-бел. *шиналь* (польск. *szynal* — нов.-в.-н. *Schiennagel*) ‘цвік, пры дапамозе якога кавалі сані або колы; цвік для абручоў’; ст.-бел. *рефа, рыфа* (польск. *refa, rechwa, ryfa* — нов.-в.-н. *Reifen*) ‘вобад для замацавання прадметаў’ — дыял. *рахва, рэхва, рыхва, ряхва, арэхва, оріхва, орыхва* ‘жалезны абруч, што наганяецца на калодку кола; абручык, які замацоўвае правіла і трайню ў возе; жалезныя кольца рознай шырыні, якія змацоўваюць часткі павозкі; абруч на бочках, кольца, якім прымацоўваецца каса да касільна; невялікі жалезны абруч, які надзяваецца на слуп і вароты, каб іх зачыніць’.

Меркаванне аб польскім пасрэдніцтве пацвярджае і семантычны крытэрыі: нов.-в.-н. *Stellage* ‘падстаўка, стэлаж, штатыў, прасека’ > польск. *staluga* ‘усякая падстаўка, складзеная з ліштваў у выглядзе трыножніка або казла’ — ст.-бел. *сталюга, столюга* ‘козлы’ — сучаснае літаратурнае *сталюга*

‘козлы’, дыял. *сталюга, стэлюга, штылюга* ‘козлы; прылада, на якой што-небудзь стругаюць; казёл, аб які малоцяць жыта’.

Трывала замацаваліся ў сучаснай беларускай літаратурнай мове такія старабеларускія словы нямецкага паходжання, пранікшыя праз пасрэдніцтва польскай мовы, як *букса, вага, ванна, вінда, гак, гэбель, дышаль, ланцуг, ліна, ліхтар, лямпа, папера, пушка, рыштаванне, фура, цуглі, шаля, шнур, шоры, шрубцынга*.

Не выключана магчымасць пранікнення ў беларускую мову слоў нямецкага паходжання адначасова праз польскую мову і непасрэдна з мовы-крыніцы. Форма і значэнне такіх слоў амаль аднолькавыя. Напрыклад: ст.-бел. *барта* (польск. *barta* — нов.-в.-н. *Barte*) ‘шырокая сякера’ — дыял. *барта* ‘тупая сякера; сякера’; ст.-бел. *биндась* (польск. *bindas* — с.-в.-н. *bindex*, нов.-в.-н. *Bindaxt*) ‘цяслярская сякера для выдзёўбвання ў бервяне пазоў, дзірак і інш.’ — дыял. *біндас* ‘цяслярская сякера, сякера калоць дровы’; ст.-бел. *гамерь* (польск. *hamer, hamernia* ‘кузня; ручка’ < с.-в.-н. *hammer* ‘кузня; малаток’, нов.-в.-н. *Hammer* ‘малаток’) ‘кузня’ — дыял. *гамар, гамэр* ‘вялікі і цяжкі прадмет; ручка падоўжанай пілы; дэталі у пілараме; малаток’; ст.-бел. *рынкгорт* (польск. *rynggort* — нов.-в.-н. *Ringgurt*) ‘пасак для падпінання сядла’ — дыял. *рынгорт, рэнгарт* ‘пасак для падпінання сядла’, *рыгонт* устар. ‘сядло’; ст.-бел. *шрубштак* (польск. *srubstak* — нов.-в.-н. *Schraubstock*) ‘ціскі’ — дыял. *шрубстак, шрубштак* ‘ціскі, кавальскія ціскі, свярдзёлак, прыстасаванне для пад’ёму збудаванняў’.

У сучасных беларускіх народных гаворках бытуюць і такія словы нямецкага паходжання, якія не былі зафіксаваны помнікамі пісьменнасці. Праніклі яны з нямецкай мовы галоўным чынам праз польскае пасрэдніцтва. Заўважым пры гэтым, што польскімі лексікаграфічнымі даведнікамі занатаваны яны ў асноўным ад XVI — XVII стст. Да назваў прылад і прадметаў гаспадарчага ўжытку ў сучаснай народна-дыялектнай мове адносяцца наступныя словы: *аблядры* (польск. *oblader, obladry* < нов. в.-н. *Oberleder*) ‘частка конскай вупражы: драляўныя накладкі на пастронках, каб не націралі бакі каню’; *абцэнгі, обцэнгі* (польск. *obcegi* < нов.-в.-н. *Hebzange*) ‘абцугі’; *бляты* (польск. *blat* < нов.-в.-н. *Blatt*) ‘від кузава воза: у драбіны кладуць шчыльна прыгнаныя дошкі (для перавозкі сыпучай паклажы); частка драбіны’; *габлі* (польск. *gabel* < нов.-в.-н. *Gabel*) ‘вілы з густа пастаўленымі зубамі, вілкі з тупымі зубамі для насыпання бульбы; *гак, гака* (польск. *hak, haka* < нов.-в.-н. *Hacke*) ‘матыка’ — параўн. ст.-бел. *гакъ* (польск. *hak* < нов.-в.-н. *Hacken*) ‘крук’; *кары* (польск. *kary* < нов.-в.-н. *Karre*) ‘від саней’; *клец, клёц, кляц* (польск. *kloc* < нов.-в.-н. *Klotz*) ‘тоўстае бервяно; зуб у баране, зуб у граблях; зашчапка, крук’; *клуба* (польск. *kluba, kloba* < нов.-в.-н. *Kloben*) ‘прылада для вымярэння таўшчыні цёсу’, *корба* (польск. *korba* < нов.-в.-н. *Kurbe*) ‘від свярдзёлка, жалезны прут у калаўроце, на якім круціцца кола, ручка, якой прыводзяць у рух калодзежныя враты’; *куля, кулька* (польск. *kula, kulka* < с.-в.-н. *kule*, нов.-в.-н. *Keule*) ‘ручка на касільне, якая мае форму дужкі; ручка сахі; папярочная планачка на дзяржанні ў лапаце; калодачка з

дзіркай на верхнім камені жорнаў'; *люшня* (польск. *lusznia, lusnia* < нов.-в.-н. *Lunse*, нар.-н. *Lunsche*) 'падпорка ад восі пад ручку ў калёсах; палка, што злучае верхні канец задняй ручкі і канец задняй восі, умацоўвае ручку'; *маглі* (польск. *magiel, mangiel* < нов.-в.-н. *Mangel*) 'прыстасаванне для прасавання вымытай бялізны; пранік і качалка'; *мупра* (польск. *mutra* < нов.-в.-н. *Mutter*) 'жалезнае кольца, якое навінчваецца на канец восі, каб не спадала кола; жалезнае кольца (на канцы пярэдняй восі), з дапамогаю якога трымаецца ацёса, гайка на канцы восі (у возе)'; *шляга* (польск. *szlaga* < нов.-в.-н. *Schlage, Schag*) 'драўляны молат калоць сякераю тоўстыя круглякі' — сучаснае літаратурнае *шляга* 'прылада) трамбоўка', *шпадель* (польск. *szpadel* < нов.-в.-н. *Spadel, Spatel*) рыдлёўка; *шпіляр* (польск. *spilar, spilart, szpilart* < нов.-в.-н. *Spillart*) плоскае шыла, якім праколваюць дзіркі ў падэшве для драўляных цвікоў; *штыль* (польск. *sztyl; styl* < нов.-в.-н. *Stiel*) 'пешня'.

Словы нямецкага паходжання маглі пранікнуць у беларускую мову з нямецкай і праз пасрэдніцтва яўрэйскай мовы. Ужо ў палавіне XIV ст. яўрэі былі сталымі жыхарамі Брэста, Гродна, займаліся гандлем, водкупамі, рамёствамі і ўсякімі іншымі промысламі. У многіх гарадах і мястэчках Беларусі існавалі яўрэйскія вуліцы.

У сучасных народных гаворках сустракаюцца такія словы нямецкага паходжання, якія праніклі, магчыма, праз пасрэдніцтва яўрэйскай мовы: *грайзэга* 'круглая піла з вялікімі нахіленымі зубамі для падоўжанай і папярочнай распілоўкі сталярнага матэрыялу', *мэйсар* 'спецыяльны шавецкі нож', *пуцэлцал* 'шавецкая прылада для навядзення глянцу на рантах і абцасах абутку', *стрыхмус* 'сталярная прылада для правядзення лініі, паралельнай краю дошкі', *стрыца, трыца* 'калёсіка ў калаўроце з выемкай, на якую накладваюць шнур', *фукталь* 'машына для ачысткі зерня пасля арфы'.

Такім чынам, германізмы значна расшырылі тэматычную групу "Назвы прылад і прадметаў гаспадарчага ўжытку". Важна адзначыць, што помнікі дзелавой беларускай пісьменнасці адлюстравалі амаль 75% такіх слоў, якія былі запазычаны ў XV-XVII стст. і ўжываюцца ў народных гаворках.

Д.А. Даражок

КАНВЕРСІЯ ГРАФІЧНАЙ СІСТЭМЫ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ: ЛАЦІНКА vs. ТРАНСЛІТАРАЦЫЯ

Апошнім часам у друку зноў актуалізуюцца пытанні, звязаныя з рэформай беларускага правапісу. З'яўляюцца публікацыі, узнікаюць дыскусіі, шмат у чым сугучныя з тымі, якія вяліся на пачатку XX ст. Невыпадкавай з'яўляецца і адначасовая зацікаўленасць гісторыяй азбукі, у прыватнасці, беларускай лацінкай. Прапановы адрадзіць лацінку ў якасці графічнай асновы беларускай мовы гучаць ужо не так часта. Большасць навукоўцаў пагаджаецца з тым, што ў лацінскага алфавіта на Беларусі ёсць свая функцыянальная ніша — "разнастайныя дакументы, пашпарты, нармматыўныя даведнікі, карты, у якіх патрабуецца перадача беларускіх лексем сродкамі лацінскай графікі" [1, с. 21].

Але нават у гэтых выпадках патэнцыял лацінкі сёння не выкарыстоўваецца. Паўстае пытанне: чаму, маючы ўласную распрацаваную і апрабаваную за часам доўгага выкарыстання сістэму беларускай лацінкі, мы аддаем перавагу стандартам транслітарацыі, досыць умоўным і далёка не ўніверсальным (зараз іх існуе каля 20, і толькі частка прапанавана ў табліцы 1 ніжэй)?

Адказ на гэтае пытанне трэба шукаць у гісторыі ўжывання лацінскай графікі на тэрыторыі Беларусі ў XIX – пач. XX ст. Звычайна апазіцыя кірылічнага і лацінскага шрыфтоў выкліканая ў першую чаргу апазіцыяй веравызнанняў: каталікі карыстаюцца лацінкай, а праваслаўныя і ўніята – кірыліцай. У Беларусі, якая знаходзіцца “на руска-польскім этнакультурным і рэлігійным сумежжы” [1, с. 14] гэтыя канфесіі традыцыйна суіснавалі. Але ў беларускім пісьменстве “апазіцыя кірыліцы і лацінкі, па-ранейшаму захоўваючы сувязь з апазіцыяй канфесій, аказалася ўключанай у шэраг іншых нацыянальна-палітычных і культурных працэсаў і калізій” [5, с. 281].

Беларускія творы да 60-х гадоў XIX стагоддзя друкаваліся пераважна лацінкай. Нават пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі і абвясчэння рускай мовы дзяржаўнай, становішча польскай мовы прыкметна не змянілася. Пісьменнікі, якія звярталіся да беларускамоўнай творчасці (напр. Я. Чачот), і кнігавыдаўцы, “былі цесна звязаны з польскай культурнай традыцыяй, і лацінскі алфавіт успрымаўся імі як элемент моўнай сувязі з польскай культурай” [1, с. 15].

У 1859 г. выйшаў цыркуляр аб забароне ўжывання ў друку лацінкі, а пасля падаўлення паўстання 1863 г. друкаванне твораў беларускай літаратуры перапынілася ажно на чвэрць стагоддзя. У такіх умовах моўнага ўціску выбар лацінкі быў часцей за ўсё ўсвядомленым апазіцыйным крокам, “семіятычна маркіраваным” знакам пратэсту супраць рэжыму Расійскай імперыі, знакам прыналежнасці да польскай культуры, выяўляў “каталіцкую ... і “заходнюю” (“еўрапейскую”) арыентацыю” [4, с. 339] такіх аўтараў, як В. Дунін-Марцінкевіч, К. Каліноўскі. Захаваліся звесткі, што нават Ф. Багушэвіч сваю “Скыпачку беларускую” прасіў жонку аддаць у друк “толькі пры ўмове, калі яна будзе друкавацца лацінскімі літарамі” [5, с. 286].

Праз колькі дзесяткаў год у часы “Нашаніўскага адраджэння” характэрная “прапольскасць” лацінкі ўжо не змагла адпавядаць задачам нацыянальнай самаідэнтыфікацыі беларусаў і выклікала хвалю рэфармавання, па завяршэнні якога лацінка набыла свае адметныя і звыклія для нас рысы. Ва ўжытку замацаваўся варыянт, “названы Р. Зямкевічам чэшска-беларускім”, хаця “ў таго ж Зямкевіча сустракаем заўвагу, што чэшскія *č* і *š* у беларускай лацінцы з’явіліся за прыкладам літоўцаў з мэтай большага адрознення ад палякаў” [3, с. 100]. З гэтага часу амаль рэгулярна ў друку шыпячыя гукі [ж], [ш], [ч] сталі пазначацца не на польскі манер (графемай *Ż*, дыграфамі *SZ* і *CZ* адпаведна), а пры дапамозе “гачыкаў” – надрадковых знакаў над той літарай, якая перадае найбліжэйшы свісцячы гук: *Ž* для [ж], *Š* для [ш], *Č* для [ч].

Відавочна, што менавіта ў такім варыянце найбольш поўна ўвасобіўся фатетычны прынцып напісання (адна фанема – адна графема), а літары з дыякрытычнымі знакамі былі для распазнавання і засваення куды больш простымі за дыграфы. Верагодна, прычыну зменаў, апроч усяго, трэба шукаць у “этнасацыяльнай семіётыцы: важна было пазначыць сваю “няпольскасць” [5, с. 290].

Але пытанне семіятычнай маркіраванасці цалкам вырашыць не атрымалася. І калі на шляху кансалідацыі нацыі паўстала праблема паралелізму алфавітаў, беларуская лацінка мусіла саступіць свае прывычныя пазіцыі кірыліцы. Актыўна выкарыстоўвацца яна працягвала толькі ў Заходняй Беларусі і яшчэ з’яўлялася на старонках эміграцыйных выданняў у розных кутках планеты.здаюцца

Надыход новага стагоддзя мала што змяніў у адносінах да лацінкі. Яе напраўду вялікі патэнцыял можа быць паспяхова выкарыстаным падчас працы над пытаннем уніфікацыі ў працэсе канверсіі – пры перадачы кірылічных тэкстаў літарамі лацінскага алфавіта. Перавагі нават зараз здаюцца відавочнымі: спрашчэнне механізму пошуку міжнародных дакументаў на беларускай мове ў базах дадзеных розных краін свету, стварэнне прымальных умоў працы, пры якіх пазбягаліся б шматлікія памылкі і недакладнасці, выкліканыя неабходнасцю адаптавання канвертаванага тэксту да алфавіта і арфаграфічных норм пэўнай мовы. Усе гэтыя функцыі павінен быў узяць на сябе адзіны для ўсіх стандарт транслітарацыі, стварэнне якога так і не прынесла плёну.

Апроч таго, традыцыйна, пры перадачы ўласных імёнаў, у выпадках, калі розныя народы, нават маючы разыходжанні ў арфаграфічных сістэмах і рэальным складзе алфавіта, карыстаюцца адной алфавітнай асновай, напрыклад лацінскай, прынята захоўваць арыгінальнае напісанне.

Калі ж алфавітныя асновы розныя, ўзнікае неабходнасць перадаць дадзенае найменне пры дапамозе іншага алфавіта. Тут магчымыя два варыянты: практычная транскрыпцыя і транслітарацыя, прычым першы, як і субстытуцыя, выкарыстоўваецца толькі тады, калі пераклад іншамоўных слоў немагчымы ці па пэўных прычынах непажаданы, галоўным чынам пры перадачы ўласных імёнаў і тэрмінаў.

Да практычнай транскрыпцыі ставяць наступныя патрабаванні:

- як мага больш “дакладнае захаванне гукавога аблічча” [2, с. 518] і марфемнай структуры слова пры канверсіі;

- забеспячэнне лёгкасці засваення слова.

Правілы практычнай транскрыпцыі ўлічваюць:

- асаблівасці вымаўлення ў кожным канкрэтным выпадку, што часта прыводзіць да ўтварэння транскрыпцыйных варыянтаў (англійскае Stanley [Stænli] можа сустракацца то як “Станлі”, то як “Стэнлі”);

- тое, што запіс іншамоўных слоў ажыццяўляецца толькі пры дапамозе сродкаў нацыянальнага алфавіта і абмяжоўваецца звыклымі для сваёй арфаграфічнай сістэмы спалучэннямі літар (для перадачы гук [ш] у

англійскай, французскай, італьянскай і польскай мовах будуць выкарыстаны дыграфы *sh*, *ch*, *sc* і *sz* адпаведна, у нямецкай – паліграф *sch*, у чэшскай – графема *š*).

Што да транслітарацыі, то яна наадварот не залежыць ад асартыменту літар пэўнага нацыянальнага алфавіта і рэгулюецца спецыяльнымі правіламі, агульнымі для ўсіх народаў, якія выкарыстоўваюць лацінскую графіку. Пры канверсіі шляхам транслітарацыі гукавая суадноснасць знакаў, эстэтычныя меркаванні і традыцыйныя нормы могуць не ўлічвацца, хаця не варта пад гэтым разумець “механічную падстаноўку пад кожнай літарай чужога алфавіта літары свайго алфавіта [гэтага кшталту транслітарацыю на рускую Л. В. Шчэрба адлюстроўваў як Схакэспэрэ (Shakespeare), Меиллэт (Meillet), Схав (Shaw)]” [8, с. 97]. У першую чаргу гэта абумоўлена мэтавызначэннем, паколькі транслітарацыя мусіць забяспечыць міжнароднае абыходжане пісьмовых паведамленняў і, паводле норм ISO 9 (*International Standards Organization*), адпавядаць патрабаванням у:

- адназначнасці перадачы элементаў зыходнай графічнай сістэмы сродкамі іншай (у дадзеным выпадку лацінскай);
- абарачальнасці, што гарантуе магчымасць дакладнага ўзнаўлення тэксту на зыходнай мове;
- максімальнай аблегчанасці, каб вырашыць пытанне аўтаматычнага выканання “працэдуры перахода ад зыходнага тэкста да канвертаванага і назад на базе простых алгарытмаў, пераважна ... табліц замены знакаў адной сістэмы пісьма знакамі іншай” [6, с.2].

Для перадачы кірылічных тэкстаў лацінскімі сімваламі ўжо выкарыстоўваецца не адзін дзесятак сістэм з арыентацыяй на французскі, англійскі, нямецкі і іншыя нацыянальныя алфавіты. Прапануем пералічыць найбольш вядомыя з дзейных сістэм, актуальных для беларускай рэчаіснасці, і скласці агульную табліцу па канверсіі графічнай сістэмы беларускай мовы:

- 1) *Нацыянальная сістэма транслітарацыі*¹, прынятая Дзяржаўным камітэтам па зямельных рэсурсах, геадэзіі і картаграфіі РБ;
 - 2) Міжнародны стандарт *ISO 9: 1995*:
 - а) сістэма А – транслітарацыя з выкарыстаннем дыякрытыкі (строгая);
 - б) сістэма Б – транслітарацыя з выкарыстаннем спалучэнняў літар (паслабленая);
 - 3) сістэма транслітарацыі Бібліятэкі кангрэса ЗША (*ALA – LC Romanization: American Library Association / Library of Congress*);
 - 4) сістэма транслітарацыі Бібліятэкі Прынстанскага універсітэта (*Princeton University Library's Transliteration*).
- Апошнія дзве ў выпадку беларускай мовы супадаюць.

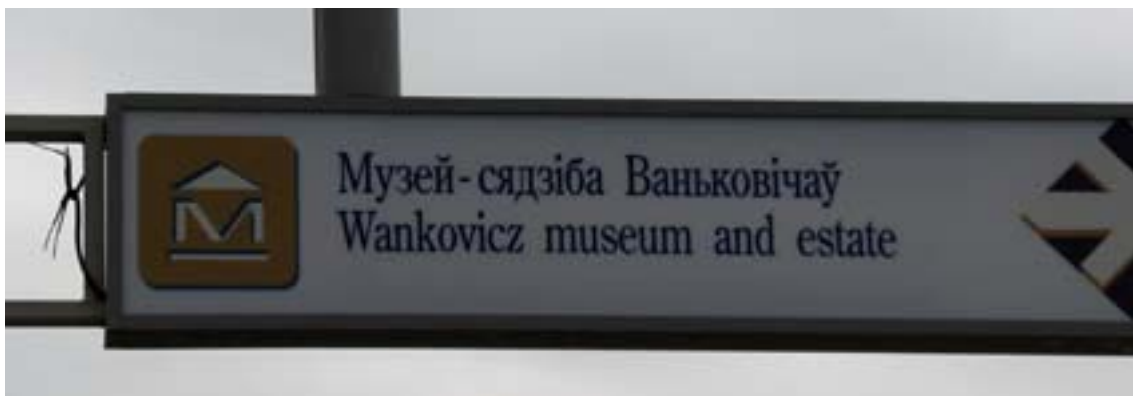
¹ Распаўсюджваецца толькі на транслітарацыю назваў геаграфічных аб’ектаў.

Табліца 1 - Варыянты канверсіі графічнай сістэмы беларускай мовы

Графічная сістэма кірыліцы	Графічная сістэма лацінкі	Нацыянальная сістэма транслітарацыі 2000 г	ISO 9: 1995		ALA-LC '97 / LPU
			А	Б	
а	a	a	a	a	a
б	b	b	b	b	b
в	v	v	v	v	v
г	h	h	g	g	h
д	d	d	d	d	d
(дж)	dž	dž	dž	dzh	dzh
(дз)	dz	dz	dz	dz	dz
е	іе пасля зычных, акрамя <i>l</i> je у пачатку слова, пасля галосных, ў, ь, ' е пасля <i>l</i>	іе пасля зычных je у пачатку слова, пасля галосных, ў, ь, '	е	е	е
ё	іо пасля зычных, акрамя <i>l</i> jo у пачатку слова, пасля галосных, ў, ь, ' о пасля <i>l</i>	іо пасля зычных jo у пачатку слова, пасля галосных, ў, ь, '	ё	yo	io
ж	ž	ž	ž	zh	zh
з	z	z	z	z	z
і	і пасля зычных ji у пачатку слова, пасля галосных, ў, ь, '	і	ì	i	i
й	j	j	j	j	ï
к	k	k	k	k	k
л	<i>l</i> абазначае цвёрды гук [л] <i>l</i> абазначае мяккі гук [л']	l	l	l	l
м	m	m	m	m	m
н	n	n	n	n	n
о	o	o	o	o	o

п	p	p	p	p	p
р	r	r	r	r	r
с	s	s	s	s	s
т	t	t	t	t	t
у	u	u	u	u	u
ў	ŭ	ú	ŭ	u'	ŭ
ф	f	f	f	f	f
х	ch	ch	h	x	kh
ц	c	c	c	с пасля і, е, у, j cz пасля астатніх	ts
ч	č	č	č	ch	ch
ш	š	š	š	sh	sh
ы	y	y	y	y'	y
ь	змяняе якасць папярэдніх зычных: dž, ž, l, ħ, ć, ś	'	'	'	'
э	e	e	è	e'	è
ю	iu пасля зычных, акрамя ł ju у пачатку слова, пасля галосных, ў, ь, ' u пасля ł	iu пасля зычных ju у пачатку слова, пасля галосных, ў, ь, '	û	yu	iu
я	ia пасля зычных, акрамя ł ja у пачатку слова, пасля галосных, ў, ь, ' a пасля ł	ia пасля зычных ja у пачатку слова, пасля галосных, ў, ь, '	â	ya	ia

Табліца дэманструе, што толькі сістэмы лацінкі і нацыянальнага стандарту ўлічваюць месца фанемы ў слове. Гэта дазваляе захоўваць традыцыйныя нормы беларускай мовы і пазбягаць некарэктнай схематычнай канверсіі (гл. малюнак 1).

Малюнак 1: Паказальнік на вуліцы Інтэрнацыянальная (Wankowicz museum and estate)

Бясспрэчна тое, што “спробы ... рэаніміраваць лацінку як графічную аснову сучаснай беларускай мовы ... больш чым сумніўныя і перспектывы не маюць” [7, с. 126], але прызнанне за лацінкай статусу афіцыйнай сістэмы канверсіі паставіла б, з аднаго боку, кропку ў гэтай спрэчцы (кірыліца ці лацінка?), а з іншага, прывяло б да ладу як мінімум шматлікіх гарадскіх вуліц. Адзінай перашкодай для гэтага сёння можа быць толькі адно – няздольнасць адпавядаць патрабаванням у семантычнай нейтральнасці.

Пытанне канверсіі графічнай сістэмы беларускай мовы усё яшчэ застаецца адкрытым.

Літаратура

1. Гапоненка, І.А. Графіка і арфаграфія беларускіх выданняў XIX – пачатку XX стагоддзя. / І.А.Гапоненка. – Мн.: РІВШ БДУ, 2002. – 78 с.
2. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., дополненное. – Москва: Большая Российская энциклопедия, 2002. – 709 с.
3. Лычкоўская, М.Б. “Чэшскі” варыянт лацінкі ў запісах беларускай народнай творчасці канца XIX – пачатку XX стст. / М.Б. Лычкоўская // Дыялекталогія і культура беларускай мовы: Тэзісы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі 10 – 11 снежня 1991 г. – Мінск, 1991. – С. 99 – 101.
4. Мечковская, Н.Б. Зачем одному народу две азбуки? (кириллица и латинка в истории Первого белорусского возрождения) / Н.Б. Мечковская // Беларуская-рускі-польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства. Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Віцебск: Выд-ва Віцеб. дзярж. ун-та, 1997. – Ч.2.
5. Мечковская, Н.Б. Зачем одному народу две азбуки? (кириллица и латинка в коллизиях белорусского возрождения) / Н.Б. Мечковская // Slavia Orientalis. Tom XLVII. NR 2. Rok 1998 – S. 277 – 292.
6. Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом. ГОСТ 7.79 – 2000. – Минск: Межгос. совет по стандартизации, метрологии и сертификации: Бел. государственный институт стандартизации и сертификации, Б.г., 2002. – 19 с.
7. Прыгодзіч, М. Лацінка ў гісторыі беларускага пісьменства / М.Прыгодзіч // “Мова – Літаратура – Культура”: матэрыялы V Міжнароднай навуковай канферэнцыі (да 80-годдзя прафесара Льва Міхайлавіча Шакуна), Мінск, 16–17 лістапада 2006 года. – Мінск: Права і эканоміка, 2007. – 654 с.
8. Реформатский, А.А. Транслитерация русских текстов латинскими буквами / А.А. Реформатский // Вопросы языкознания. – 1960. – № 5. – С.96 – 103.

СІНТАКСІЧНЫЯ МАДЭЛІ ДЗЕЯСЛОВАЎ ДАПАМОГІ: ТЫПЫ ПРАДМЕТА ДАПАМОГІ І СРОДКІ ЯГО ВЫРАЖЭННЯ

У адпаведнасці з класіфікацыяй прэдыкатаў М.У. Усеваладавай, **дзеясловы дапамогі** – гэта *рэляцыйныя* дзеясловы (гл.: [Усеваладова 2000: 136]), або дзеясловы адносін, у прыватнасці, – **дзеясловы сацыяльных міжасобасных адносін**. Група дзеясловаў сацыяльных адносін уключае, акрамя прэдыкатаў дапамогі, яшчэ восем падгруп: дзеясловы перамогі і паражэння, прымусу, уплыву, падпарадкавання, абароны, забеспячэння, дазволу і забароны, кіравання.

Паколькі ў беларускім мовазнаўстве на сённяшні дзень не існуе сінтаксічнага слоўніка беларускіх дзеясловаў, які быў бы складзены з улікам пэўных ЛСГ, то пры вылучэнні прэдыкатаў дапамогі мы арыентаваліся на адпаведныя рускія крыніцы [Толковый словарь русских глаголов 1999: 629-630; Русские глагольные предложения 2002, 378-379]. Параўнаўшы слоўнікавыя артыкулы дзеясловаў дапамогі ў названых выданнях са слоўнікавымі артыкуламі адпаведных прэдыкатаў у “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” і “Слоўніку сінонімаў і блізказначных слоў”, да прэдыкатаў дапамогі аднясём наступныя дзеясловы: *дапамагаць (памагаць): апекаваць, выбаўляць, вызваляць, выручаць, выслабляць, кансультаваць, падмацоўваць, падтрымліваць, пасрэднічаць, садзейнічаць, спрыяць, уладкоўваць, устроіваць, шэфстваваць* і іншыя. Тыпавая семантыка ўсіх дзеясловаў дадзенай ЛСГ можа быць вызначана як: ‘*дапамагаць каму-небудзь, чаму-небудзь у ажыццяўленні чаго-небудзь, аказваць падтрымку, садзейнічаць, спрыяць*’. Адсюль дэнататыўную структуру сказаў з дзеясловамі дапамогі прадставім:

1. СУБ’ЕКТ ДАПАМОГІ / КААГЕНС ДАПАМОГІ –
ПРЭДЫКАТ ДАПАМОГІ – 2. АДРАСАТ ДАПАМОГІ –
(3. ПРАДМЕТ ДАПАМОГІ).

У базавай сінтаксічнай мадэлі сказаў з дзеясловамі дапамогі прадмет дапамогі з’яўляецца факультатыўным кампанентам. Дадзены артыкул прысвечаны даследаванню тыпаў і спосабаў выражэння гэтага глыбіннага склону.

Прадмет дапамогі – актант, які абазначае тое, у чым дапамагаюць ці ад чаго (каго) вызваляюць: *Умацаванню вуніцтва спрыяў створаны ў 1617 годзе манаскі Ордэн базыліянаў* (Арлоў)²; *У 1511 г. мураваны манастырскі сабор асвяціў архіепіскап смаленскі Іосіф Солтан, які садзейнічаў будаўніцтву храма* (Габрусь); *Я быў на гэты раз паслухмяны і набожны. Абяцаўся Богу, што калі ён выратуе мяне **ад пакарання** за пісталеты, дык з першага скарбу, што я...* (Бядуля).

² У прыкладах захоўваецца арфаграфія першакрыніц.

Аналіз фактычнага матэрыялу паказаў, што ў якасці прадмета дапамогі могуць выступаць лексемы з рознай семантыкай. Мы вылучылі наступныя групы:

1) абстрактны прадмет дапамогі (Obj [+ Abstr]): *падрыхтоўка, вяртанне, вызваленне і іншыя. Параўн.: Мітрапаліт спрыяў падрыхтоўцы шэрагу куццейскіх кнігадрукаў (150 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі); Быў заснаваны Арганізацыйны камітэт, які садзейнічаў вяртання вайскоўцаў на радзіму (Юхо, Емяльянчык); Калі паўстанне пераможа, гэта будзе спрыяць вызваленню і маёй Радзімы, - ломкім голасам сказаў паранены...(Арлоў).*

Сярод абстрактных прадметаў дапамогі можна вылучыць тры падгрупы:

1.1) абстрактны прадмет дапамогі са станоўчай семантыкай, які абазначае працэс, адцягненае паняцце, пачуццё ці ўласцівасць. Часцей за ўсё названы тып прадмета дапамогі сустракаецца ў сінтаксічных канструкцыях, што адлюстроўваюць тыпавую сітуацыю са значэннем 'чалавек або сацыяльны інстытут дапамагаюць каму-небудзь, чаму-небудзь садзейнічаннем, падтрымкай, удзелам'.

Абстрактны прадмет дапамогі (1.1) выражаецца праз:

а) дэвербатывы (*адкрыццё, захаванне, развіццё і іншыя*): ... *пасол у Японіі — распаўядае чытачам пра тое, як спрыяў адкрыццю мэмарыяльнае дошкі Скарыну ў Падуанскім універсітэце...*(Наша Ніва); *Якія мерапрыемствы, гурткі ды іншыя формы дзейнасці ўстановы найлепш садзейнічаюць захаванню культурнай і гістарычнай спадчыны?* (Наша Ніва); *Любы міжнародны абмен садзейнічае развіццю свабоды слова і адкрытага грамадства* (Наша Ніва);

б) абстрактныя назоўнікі са станоўчым значэннем (*росквіт, радасць і іншыя*): *Беларус любіць сваю айчыну і спрыяе яе росквіту* (Наша Ніва); ...*не таму, што быццам мы бяром уладу над вераю вашаю; але мы спрыяем радасці вашай; бо вераю вы цвёрдыя* (Біблія);

в) інфінітывы: (*рэзаць, калоць, складваць, змагацца і іншыя*): *І я застаюся. Дапамагаю Піліпу рэзаць дровы, калоць, складваць іх у ськірту...*(Сяднёў); *Упарта цвёрдзіў сваю легенду: Я служыў у Чырвонай арміі, быў на фронце і ваяваў супраць белапалякаў. Цяпер дапамагаю сумленным беларусам змагацца ў тыле ворага* (Наша Ніва).

1.2) абстрактны прадмет дапамогі з негатыўнай семантыкай, што абазначае цяжкае становішча, у якое трапіў чалавек. Сінтаксічныя канструкцыі з дадзеным прадметам дапамогі адлюстроўваюць тыпавую сітуацыю са значэннем 'чалавек дапамагае каму-небудзь выйсці з цяжкага становішча'. Дадзены тып прадмета дапамогі выражаецца праз абстрактныя назоўнікі з негатыўным значэннем: *бяда, смерць, роспач, пагібель і іншыя*. Да прыкладу: *Грузнучы ледзь не да пояса, перавальваючыся, з гарэзнай*

усмешкай рушыў да Ганны. Маладую трэба выручыць з бяды! (Мележ); Але тады я адчуваў, што камусьці патрэбны, тады я ведаў, што выратоўваю кагосьці **ад смерці** ці **роспачы**, а гэта патрэбна і самому...(Цвейг); Таму капітан не пераставаў страляць з гарматы, спадзеючыся, што хто-небудзь выратуе нас **ад пагібелі** (Дэфо).

1.3) абстрактны прадмет дапамогі, выражаны праз лексему '**жыццё**'. Гэты тып прадмета дапамогі свядома ўжываецца аўтарам, каб падкрэсліць сэнсавую значнасць гэтага актанта: Я выратую яму **жыццё**, і ён дапаможа мне **вырвацца** на волю (Дэфо); ...знакамітую дзіду, якой ён будзе карыстацца ў самыя значныя моманты свайго жыцця, а менавіта спачатку выратуе бацьку – Гедзіміну – **жыццё**, ды сам абароніцца зь яе дапамогай (Дрозд-Быкоўскі); Можна, пайка нябожчыка працягне або выратуе **жыццё** таму, хто яе ўзяў... (Шыдлоўскі). Параўнаем: Я выратую яго, і ён дапаможа мне **вырвацца** на волю; ...знакамітую дзіду, якой ён будзе карыстацца ў самыя значныя моманты свайго жыцця, а менавіта спачатку выратуе **Гедзіміна**, ды сам абароніцца зь яе дапамогай; Можна, пайка нябожчыка працягне або выратуе **таго**, хто яе ўзяў.

Абстрактны прадмет дапамогі ўжываецца ў сінтаксічных канструкцыях са значэннем спрыяння, у якіх выкарыстоўваюцца прэдыкаты тыпу дапамагаць, памагаць, садзейнічаць, спрыяць, а таксама ў сказах са значэннем ратавання ў спалучэнні з дзеясловамі вызважаць, выратоўваць, выручаць і іншымі.

2) персанальны прадмет дапамогі (Obj [+Pers]): *шведы, маскоўцы, ворагі і іншыя*. У сінтаксічных канструкцыях з дадзеным прадметам дапамогі адлюстроўваецца тыпавая сітуацыя са значэннем 'чалавек дапамагае каму-небудзь абараніцца ад ворагаў, пазбавіцца непрыяцеляў'. Напрыклад: Затое сумеснымі намаганнямі сапёжыны вызвалілі **ад шведаў** Курляндую (Чаропка); Войскі Сцяпана Батуры вызвалілі Полацк **ад маскоўцаў** (Арлоў); Хай будзе ўслаўлены Бог ратунку майго. Бог, Які помсць за мяне і ўпакорвае мне народы, і вызважае мяне **ад ворагаў** маіх! (Біблія).

Пры гэтым у сказах-цытатах з Бібліі назіраюцца прыклады метаніміі, якія характэрны для тэкстаў такога тыпу. І ўратую цябе **ад рукі ліхіх** і вызвалю цябе **ад рукі прыгнятальнікаў** (Біблія). ...расхінеце сэрца ваша да Госпада і служэце Яму аднаму, і Ён выратуе вас **ад рукі Філістымлянаў** (Біблія); Гасподзь хай будзе судзьдзёю паміж мною і табою. Ён разгледзіць, разьбярэ справу маю і выратуе мяне **ад рукі тваёй** (Біблія).

У якасці персанальнага прадмета дапамогі могуць выступаць і уласныя назоўнікі (*Шам, Хлюст, Хвост і іншыя*): А я сапраўды пачаў думаць, як вызваліць Таню **ад Шама** (В. Хомчанка); Гэ-эх, бар-рын, святы ваўчок. Вызваліў ты нас **ад Хлюста**. Ці вызваліш **ад Хваста**? (Караткевіч).

Дадзены тып прадмета дапамогі сустракаецца толькі ў сінтаксічных канструкцыях са значэннем выратавання, у якіх выкарыстоўваюцца дзеяслоўныя прэдыкаты тыпу выбаўляць, вызважаць, выратоўваць, выручаць, выслабляць і іншыя.

3) канкрэтны прадмет дапамогі (**Obj [+ Concr]**), які абазначае месца зняволення, пазбаўлення свабоды (*вязніца, лагер, міліцыя і іншыя*). Сінтаксічныя канструкцыі з гэтым тыпам прадмета дапамогі адлюстроўваюць тыпавую сітуацыю са значэннем 'чалавек дапамагае каму-небудзь выйсці на волю, атрымаць свабоду'. Да прыкладу: *Бывай! Цябе ніяк я не стрымаю, Занадта ты, любоў, любіма мной. Цябе з сваёй вязніцы вызваляю, Сам развітаўшыся з тваёй турмой* (Шэкспір); *Тая з групай сябровак спрабавала ўцячы ў Маскву, каб напасіць Сталіна вызваліць бацькоў з лагераў* (Хомчанка); ...Сын, сын, знаходзіш ты на сваю галаву розныя прыгоды... *Колькі намучылася з табой дома - і з міліцыі выслабання, штраф плаціўшы, задобрвала, каб у суд не падавалі* (Бароўскі).

Канкрэтны прадмет дапамогі ўжываецца ў сказах, што адлюстроўваюць тыпавую сітуацыю са значэннем вызвалення з месца зняволення, у якіх выкарыстоўваюцца дзеясловы *выбаўляць, вызваляць, выратаўваць, выручаць, выслабляць* і іншыя.

Звернемся да спосабаў выражэння прадмета дапамогі. На фармальна-граматычным узроўні прадмет дапамогі можа быць выражаны:

1) канкрэтны прадмет дапамогі – праз сінтаксему з N_{Gen} (**з-за N_{Gen}**): *Лёва, як ніхто ў камеры, быў упэўнены, што яго адразу ж, як толькі выклічуць на допыт, вызваляць з турмы, бо ніякіх кепскіх спраў за сабою не знаходзіў* (Хомчанка); *Янінка! Каханая! Мне можна да цябе? Я выратую і выбаўлю з таго жудаснага царскага палону*... (Бароўскі); ...каб Леанід працаваў у калгасе, сельсавет хадайнічаў бы, а так — не. Вось і бядуе маці, як вызваліць з-за кратаў сына (Наша Ніва);

2) абстрактны прадмет дапамогі – праз сінтаксему:

- **ад N_{Gen}** : *А людзі малілі: «Цар гаспадар, змілуйся». Тыя ж, хто ўжо не верыў у царскую міласць, ведаў, што трэба вызваляць Айчыну ад варожага наішэсця* (Чаропка); *Май на ўвазе, – строга напярэдзіў Драздзенка. – Дапусцім, ты некага...выручыш ад пятлі. Але тым самым паставіш пад пятлю іншага* (Быкаў);
- **з-пад N_{Gen}** : ...*Вышэй Вышэй уздымайся, стальны малаток! Выкоўвай жыццё Беларусу! Ідзі бараніць свой радзімы куток! Народ вызваляць з-пад прымусу!* (Змагар). Пры гэтым варта адзначыць, што некаторыя сінтаксічныя канструкцыі з сінтаксмай **з-пад N_{Gen}** з'яўляюцца сінанімічнымі сінтаксічным канструкцыям з сінтаксмай **ад N_{Gen}** . Параўнаем: вызваляць з-пад прымусу і вызваляць ад прымусу.

Трэба адзначыць, што названыя вышэй спосабы выражэння прадмета дапамогі характэрны толькі для дзеяслоўных прэдыкатаў тыпу *вызваляць, выратаўваць, выручаць, выслабляць* і іншых, што абумоўлена асаблівасцямі іх семантыкі і спалучальнасці.

- **N_{Dat}** : *Князі Радзівілы, Сапегі й хто мог/ Спрыялі друкарству ўва ўласных дварох* (Змагар); ...*партыі, іншыя грамадскія аб'яднанні, дзейнічаючы ў рамках Канстытуцыі і законаў Рэспублікі Беларусь,*

садзейнічаюць **выяўленню і выказванню** палітычнай волі грамадзян... (Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь); *Эспэранта* — гэта міжнародная мова, прызначаная, каб спрыяць кантактам паміж людзьмі розных краінаў (Наша Ніва);

- N_{Acc} : Каб пазьбегнуць наступстваў чужой канкурэнцыі, урад можа падтрымліваць заснаваньне фабрыкаў...(Яноўскі); У той жа час Польшча, як і Літва, пасля ўступленьня ў Эўрапейскі зьвяз цалкам будзе падтрымліваць рознабаковае **супрацоўніцтва** ЭЗ з Калініградзкай вобласцю (Наша Ніва);
- а таксама праз сінтаксему N_{Acc} / [+ **Abstr: жыццё**]: Голас трубы ён чуў, але не асьцярогся, кроў ягоная на ім будзе; а хто асьцярогся, той выратуе жыццё сваё (Біблія);
- у N_{Loc} (ува N_{Loc}): ...бурмістр сталічнага места Вільні Якуб Бабіч і купец-фінансіер Багдан Онкаў-Анкевіч, якія спрыялі Скарыне ў ягонай выдавецкай **дзейнасьці** (Брага); Мужа ейнага змабілізавалі, і яна засталася адна з трыма малымі дзецьмі. Мы дапамагаем ёй **ува ўсім** (Сяднёў);
- V_{inf} : ...кіёск, у якім сядзіць стары знаёмы, «брыгадзір Жэрар», як яго называю я, Герард Пахольчык, якому я актыўна дапамагаю **выконваць** план (Караткевіч); Дапамагаю маме **выбіраць** бульбу (Наша Ніва);
- праз карэляцыйную пару: катафарычны займеннік + злучнік (злучальнае слова) з даданай часткі складанага сказа: На канец лістапада рыхтуецца фэстываль — такога сур'ёзнага ў Менску яшчэ не было. Я садзейнічаў таму, што Малы тэатар нарэшце прыдбаў багатага спонсара (Наша Ніва); Васіль разлічваў на выбранне сябе вялікім князем літоўскім і нават паслаў ганца да Алены, каб яна садзейнічала таму, каб пань «пахацелі яго» (Чаропка); Яна была славалюбная і, безумоўна, спрыяла таму, каб муж прасоўваўся па службе (Моэм);
- праз карэляцыйную пару: галоўная частка складанага сказа + анафарычны займеннік: Форум **жывы і актыўны, чаму** спрыяе ненавязьлівая прысутнасьць мадэратара, які стымулюе абмеркаваньне (Наша Ніва); Наперадзе бліскучая будучыня, **якой** будзе спрыяць ордэн (Арлоў);
- **на** N_{Acc} : Пры гэтым ведаем, што тым, хто любіць Бога, хто пакліканы на Ягонай настанове, усё спрыяе на добрае (Біблія). Параўнаем: Гэты мой пабыт у Рыме многа спрыяе добраму (Наша Ніва).

3) **персанальны прадмет дапамогі** – праз сінтаксему **ад** N_{Gen} : Паўсталі і крычаўцы і вызвалілі свой горад **ад ворага**. У Дзісне таксама ўспыхнула паўстанне (Чаропка).

Улічваючы асаблівасці семантыкі і спалучальнасці дзеяслоўных прэдыкатаў дапамогі, усе спосабы выражэння прадмета дапамогі можна адлюстраваць у наступнай табліцы:

	3 NGen (3- за NGen) / Obj [+ Concr]	ад NGen / Obj [+ Abstr]; ад NGen / Obj [+ Pers]	3-пад NGen / Obj [+ Abstr]	NDat / Obj [+ Abstr]	NAcc / Obj [+ Abstr]	y NLoc (ува NLoc) / Obj [+ Abstr]	Vinf	кат.займ.+ дад.-ч-ка скл. сказа	гал. ч-ка скл. сказа + анаф. займ.	на NAcc/ Obj [+ Abstr]
апекаваць						+				
выбаўляць	+	+	+							
вызваляць	+	+	+							
выратаўваць	+	+	+		+					
выручаць	+	+	+							
выслабанняць	+	+	+							
дагаджаць						+				
дапамагаць				+		+	+	+	+	
кансультаваць						+				
падмацоўваць						+				
падтрымліваць					+	+				
памагаць				+		+	+	+	+	
пасрэднічаць						+				
садзейнічаць				+		+		+	+	
спрыяць				+		+		+	+	+
уладкоўваць					+					
устройваць					+					
шэфстваваць						+				

Як вынікае з табліцы, сярод прэдыкатаў дапамогі можна вылучыць дзве падгрупы: **дзеясловы “выратавання”** (тыпу *выбаўляць, вызваляць, выратаўваць, выручаць, выслабанняць* і інш.) і **дзеясловы “спрыяння”** (тыпу *дапамагаць, памагаць, садзейнічаць, спрыяць* і інш.). Першыя спалучаюцца з канкрэтнымі, абстрактнымі і персанальнымі прадметамі дапамогі. Прычым кожны катэгарыяльна-семантычны тып прадмета дапамогі ў сінтаксічным акружэнні гэтых прэдыкатаў мае адмысловыя спосабы выражэння. Другія спалучаюцца ў асноўным з *абстрактнымі* прадметамі дапамогі. Астатнія ж прэдыкаты не ўтвараюць якіх-небудзь выразных падгруп і з прадметам дапамогі ўжываюцца рэдка або абмежавана, што звязана з асаблівасцямі іх семантыкі і спалучальнасці.

Літаратура

- Беларуская палічка [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: www.knihi.com.
- Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учебник. М., 2000.
- Клышка 2005: Клышка М.К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў. Мн., 2005.
- Русские глагольные предложения 2002: Русские глагольные предложения: Экспериментальный синтаксический словарь / Под общ. Ред. Л.Г. Бабенко. М., 2002.
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы 1977-1984: Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Мн., 1977-1984.
- Толковый словарь русских глаголов 1999: Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы / Под ред. проф. Л.Г. Бабенко. М., 1999.

В.В. Кавалёва

КАМУНІКАЦЫЙНЫЯ БАР’ЕРЫ Ё ВЫВУЧЭННІ ФАНЕТЫКІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ ПОЛЬСКАМОЎНЫМІ НАВУЧЭНЦАМІ

Праблемы выкладання беларускай мовы як замежнай зацікавілі беларускіх лінгвістаў і метадыстаў параўнальна нядаўна, таму названы навуковы кірунак застаецца адным з недастаткова даследаваных дысцыплін у беларускім мовазнаўстве. Адно з праблемных пытанняў гэтай галіны звязана з уплывам мовы-пасрэдніцы ў працэсе вывучэння беларускай мовы іншаземцамі. Некаторыя з наяўных падручнікаў па выкладанні беларускай мовы як замежнай арыентуюцца на веданне навучэнцамі рускай мовы. Зразумела, што не ўсе замежнікі валодаюць рускай мовай у такім аб’ёме, каб выкарыстоўваць яе ў якасці аб’екта кампарацыі пры вывучэнні беларускай мовы. У такім выпадку прыходзіцца звяртацца да роднай мовы навучэнца, што не заўсёды магчыма. Па-першае, з-за недахопу кваліфікаваных спецыялістаў у гэтай галіне. Па-другое, адсутнічаюць падручнікі па вывучэнні беларускай мовы з улікам англійскай, французскай, нямецкай, польскай, чэшскай і іншых моў. Выданне такіх падручнікаў патрабуе вялікіх намаганняў, паколькі трэба ўлічваць спецыфічныя асаблівасці кожнай мовы.

У гэтым артыкуле праводзіцца аналіз тыповых адхіленняў у пастаноўцы націску польскамоўнымі навучэнцамі, а таксама прапануюцца адпаведныя фанетычныя практыкаванні для папярэджання і выпраўлення магчымых памылак. Пры гэтым асабліва ўвага звяртаецца на адрозненні ў граматычнай прыродзе націску і інтанацыі.

Можа ўзнікнуць пытанне: чаму такая вялікая ўвага надаецца прасадычным з’явам? Па-першае, прасадычныя з’явы адыгрываюць істотную ролю ў працэсе стварэння семантычна напоўненых моўных адзінак з асобных гукаў і складоў. Па-другое, у межах традыцыйнага навучання мове рэкамендуецца спалучэнне работы над мовай і над маўленнем, калі засваенне сістэмы мовы падмацоўваецца яе ўжываннем у розных сітуацыях зносін.

Вывучэнне замежнай мовы, на жаль, суправаджаецца ўзнікненнем камунікацыйных бар’ераў. Некаторыя з іх выяўляюцца пры авалодванні

фанетычнай сістэмай няроднай мовы. Мы лічым мэтазгодным звярнуць увагу на магчымыя адхіленні ў націску.

Шматлікія памылкі абумоўлены рознай фанетычнай прыродай націску ў беларускай і польскай мовах. У польскай мове ён фіксаваны (амаль заўсёды прыпадае на перадапошні склад), а ў беларускай – свабодны. Натуральна, што польскамоўныя навучэнцы, якія прызвычаліся да фіксаванага націску на перадапошнім складзе, будуць спрабаваць “зафіксаваць” і беларускі націск на тым жа месцы. Напрыклад, *вельмі хочацца*, замест *вельмі хочацца*, *нага* замест *нага* (у польскай мове *noga*), *майго*, *майму* замест *майго*, *майму*, *глыбей* замест *глыбей* і г. д.

Для прадухілення і выпрыўлення названых камунікацыйных бар’ераў мы прапануем наступныя практыкаванні.

Практыкаванне 1.

Пастаўце націск у прыведзеных словах (пазіцыя націску ў прыведзеных парах слоў супадае). Мы прапануем навучэнцам паставіць націск у беларускіх словах па аналогіі з іх роднай мовай.

gospodynia – гаспадыня	święto – свята
pierwszy – першы	siła – сіла
radość – радасць	rólnoc – поўнач
wełna – воўна	biały – белы
zielony – зялёны	dziewczyna – дзяўчына
żółty – жоўты	chłopiec – хлопец

Практыкаванні такога тыпу будуць карыснымі, паколькі яны грунтуюцца на тыпалагічных сувязях паміж беларускай і польскай (роднай для навучэнцаў) мовамі. А гэта значыць, што ў падсвядомасці навучэнцаў будуць стварацца пэўныя міжмоўныя асацыяцыі: будзе прасцей запамінаць назіцыю націску ў беларускіх словах (тых, якія маюць адну і тую ж семантыку і падобныя па вымаўленню), калі будзе звяртацца ўвага на падобныя супастаўляльныя пары. Па-другое, гэта будзе спрыяць папаўненню слоўнікавага запасу навучэнцаў.

Практыкаванне 2.

Пастаўце націск у прыведзеных словах (пазіцыя націску у парах адрозніваецца). У практыкаванні можна ўключаць двухскладовыя, трохскладовыя словы.

wiosna – вясна	ziemia – зямля
lecieć – ляцець	światło – святло
alkochol – алкаголь	ałycza – алыча
zima – зіма	naszyć – нашыць
anioł – анёл	rzeka – рака

Такія практыкаванні мэтазгодна ўключаць у асноўны (лексіка-граматычны курс). Яны больш ускладненыя: навучэнец павінен запомніць не аднолькавыя (у пазіцыі націску) словы, а розныя.

Можна прапанаваць замежнікам скласці сказы (або невялікі тэкст) з прыведзенымі словамі.

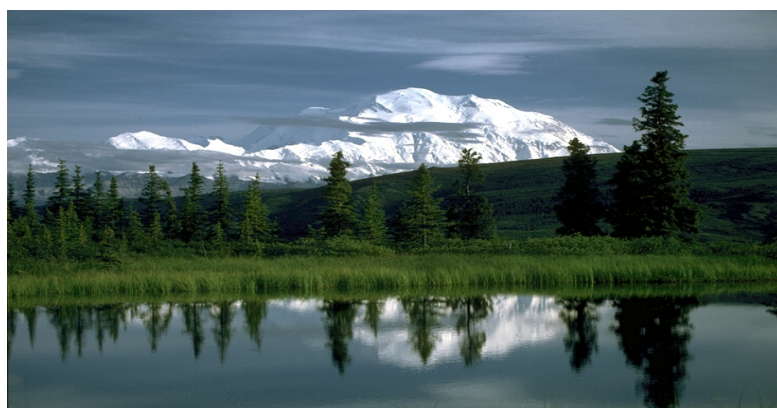
Практыкаванне 3

Складзіце невялікі тэкст з прыведзенымі словамі і параўнайце націск ў гэтых беларускіх словах з іх польскамоўнымі адпаведнікамі.

Зіма, вясна, рака, зямля, белы, зялёны, радасць.

Практыкаванне 4

Складзіце невялікі тэкст па малюнку, выкарыстоўваючы прыведзеныя словы: вясна, рака, зямля, зялёны, радасць, вада, трава, неба. Параўнайце націск ў гэтых беларускіх словах з іх польскамоўнымі адпаведнікамі.

Такія практыкаванні не толькі будуць садзейнічаць замацаванню вывучанага матэрыялу, але і развіваць звязнае маўленне.

Мы прапануем шырока выкарыстоўваць на занятках **пераклад** (з польскай мовы на беларускую і наадварот), спачатку асобных слоў, затым сказаў, невялікіх тэкстаў.

Звернем увагу на памылкі, звязаныя з адной з галоўных фаналагічных якасцей беларускага націску – яго здольнасцю адрозніваць словы па іх лексічным значэнні, быць адзіным сродкам семантычнага адрознення слоў. Гэта таксама звязана з тым, што націск у беларускай мове свабодны. Пажадана акцэнтаваць увагу навучэнцаў на тым, што няправільная пастаноўка націску ў адпаведных словах можа не толькі прывесці да акцэнталагічнай памылкі, але і да лексічнай. Напрыклад, *Я спецыяліст у гэтай галіне* (замест у гэтай галіне).

Нягледзячы на тое, што вывучэнне амаграфіі складае прадмет лексікалогіі, мэтагодна звярнуць увагу на іх і на занятках па фанетыцы, паколькі націск з'яўляецца сэнсаадрознівальным сродкам. Можна прапанаваць наступныя практыкаванні.

Практыкаванне 5

Растаўце націскі ў прыведзеных сказах у адпаведнасці з літаратурнай нормай:

1. Ганна наша я зусім ветраная дзяўчына. 2. Ветраны млын стаяў на гэтым самым месца амаль сто гадоў. 3. У сваёй вёсцы Сцёпка быў відным

чалавекам. 4. Дом на ўзгорку *відны* аж за паўкіламетра ад вёскі. 5. *Зараз* яны пойдучь амяркоўваць свае планы. 6. Усе заданні ён выканаў амаль што *зараз*.

Мы лічым, што заданні такога тыпу мэтазгодна выкарыстоўваць не на пачатковым, а на больш позніх этапах вывучэння беларускай мовы, калі навучэнец мае ўжо пэўны слоўніковы запас.

Практыкаванне 6

Складзіце сказы з прыведзенымі словамі:

Грамада́, грама́да; зака́пацца, закапа́цца; ме́жавы, межавы́; мі́лаваць, мілаваць.

Для беларускай мовы больш характэрнымі з’яўляюцца праклітыкі. У польскай мове энклітыкі больш ужывальныя, чым у беларускай мове. Для выпраўлення памылак у націску ва ўжыванні клітыкаў мы прапануем наступныя практыкаванні.

Практыкаванне 7.

Вызначце націскае слова ў наступных словазлучэннях (пазіцыя націску адрозніваецца :

Прыходзь да мяне (*przychodź do mnie*), нічога не ведаю (*nic nie wiem*), не пі гэтага (*nie pij tego*), прыйсці ад іх (*przyjść od nich*), рабіце без мяне (*róbcie beze mnie*).

Такім чынам, можна выкарыстоўваць разнастайныя практыкаванні для выпраўлення і прадухілення памылак, звязаных з выкарыстаннем націску. Усё залежыць ад жадання і творчага патэнцыялу выкладчыка. Аднак мы акцэнтуюем увагу на тым, што неабходна прапаноўваць такія практыкаванні, якія былі б звязаны з роднай мовай навучэнца. Арыентацыя ж на мову-пасрэдніцу (напрыклад, на рускую) будзе зніжаць эфектыўнасць і хуткасць засваення вучэбнага матэрыялу. Навучэнец падсвядома будзе спачатку перакладаць слова з беларускай мовы на рускую, потым на родную, што будзе істотна замаруджваць працэс навучання.

Інтанацыя вельмі цесна звязана з пунктуацыяй, але абсалютнай адпаведнасці паміж інтанаваннем у вусным маўленні і пунктуацыяй у пісьмовым няма. Знакі прыпынку – гэта ў першую чаргу паказчыкі граматычнай будовы пісьмовага маўлення. Яны не перадаюць усёй глыбіннай сутнасці вуснага маўлення. Напрыклад, прэдыкатыўныя члены сказа выдзяляюцца інтанацыйна, а на пісьме – не, і наадварот, “не чытаюцца” коскі пры пабочных словах, зваротках: *Ён, прынамсі, быў тут учора. Як ты, Алесь, лічыш?* Інтанацыйна мнагазначнымі з’яўляюцца кропка, клічнік, пыталнік. З гэтага вынікае, што знакі прыпынку не маюць поўнай адпаведнасці з інтанацыйным чляненнем моўнай плыні.

Хацелася б звярнуць увагу на адрозненні пунктуацыі беларускай і польскай моў. Вядома, што правілы пунктуацыі беларускай мовы маюць больш жорсткі, катэгарычны характар у параўнанні з польскай мовай.

Сапраўды, палякі, якія вывучаюць беларускую мову, часта “чытаюць” коскі, асабліва ў тых пазіцыях, дзе ў польскай мове косак няма, а ў беларускай яны ёсць. Напрыклад, у польскай мове не выдзяляюцца на пісьме асобныя дзеепрыслоўі: *Żołnierz schulając się pod gałęziami świerków* – *Салдат, нахіліўшыся, пралез пад лапкамі елак*. Коскай не выдзяляюцца ў польскай мове і мадальныя словы *może, zresztą, niestety, niewątpliwe* і інш. *Nie dowiedział się niestety ani słowa więcej* – *Я не даведаўся, на жаль, ні слова больш*. “Чытанне” пунктуацыйных знакаў у падобных выпадках прывядзе не толькі да інтанацыйнай неўпарадкаванасці сказа, але і да з’яўлення недарэчных паўз у маўленні.

Для выпраўлення такіх памылак можна прапанаваць наступнае практыкаванне.

Практыкаванне 7

Прачытайце сказы: (выкладчык павінен спачатку звярнуць увагу на тое, што коскі ў прыведзеных сказах інтанацыйна не выдзяляюцца).

Сёння, мабыць, пойдзе дождж. На жаль, я не змагу пайсці на спектакль. Наста, напэўна, сваёй карысці тут шукае. Нарэшце, лёс звёў іх на адной жыццёвай дарозе. Усе свае дзеянні, звычайна, ён добра абдумвае. Ён і не прыгожы, праўда, але ці ж гэта галоўнае?

Некаторыя памылкі у інтанацыі зязаны з тым, што замежныя навучэнцы не заўсёды разумеюць кансітуацыю. Напрыклад, *Маці пакрыўджана* сказала: “Добра ты зрабіла, дачка.” Калі навучэнец не ведае значэнне слова *пакрыўджана* ён прачытае гэты сказ з такой інтанацыяй, быццам маці пахваліла дачку. Безумоўна, разуменне кантэксту звязана са слоўніковым запасам кожнага чалавека.

Трэба памятаць, што мова – гэта сістэма, у якой усе раздзелы звязаны паміж сабой. Таму пры вывучэнні інтанацыі і націску не трэба абмяжоўвацца толькі фанетыкай, а звяртаць увагу на лексікалогію, пунктуацыю, арфаэпію і іншыя раздзелы мовазнаўства. Гэта будзе садзейнічаць не толькі паспяхоўнаму засваенню беларускай інтанацыі, але і папаўненню лексічнага запasu навучэнца, развіццю звязнага маўлення.

Такім чынам, у якасці метамовы павінна выкарыстоўвацца родная мова навучэнца, што дазволіць яму больш эфектыўна і хутка вывучаць беларускую мову як замежную.

Літаратура

1. Булаховский А. А. Акцентологический комментарий к польскому языку. Киев, 1950.
2. Выгонная Л.Ц. Ад літары да гука. Мн., 1991.
3. Выгонная Л.Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія. Мн., 1991.
4. Кіклевіч А. К., Кожынава А. А., Кур’ян І. У. Польская мова. Мн., 2000.
5. Літвіноўская А. Некалькі праблем выкладання беларускай мовы як замежнай // Мова-літаратура-культура. Матэрыялы V Міжнароднай навуковай канферэнцыі (да 80-годдзя прафесара Л.М. Шакуна). Мн., 2007.
6. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мн., 1996.

7. Фанетыка беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1989.
8. Чахоўскі Г. Структура зместу навучання беларускай мове як замежнай // Мова-літаратура-культура. Матэрыялы V Міжнароднай навуковай канферэнцыі (да 80-годдзя прафесара Л.М. Шакуна). Мн., 2007.
9. Янкоўскі Ф.М. Беларускае літаратурнае вымаўленне. Мн., 1976.
10. Demenko, Grażyna Analiza cech supersegmentalnych języka polskiego na potrzeby technologii mowy. Poznań, 1999.
11. Encyklopedia języka polskiego / red. S. Urbańczyk. Wrocław 1991.
12. Fonologia supersegmentalna języków rosyjskiego i polskiego / red. Julian Skorek. Żelona góra, 1997.
13. Jassem Wiktor Akcent języka polskiego. Wrocław, 1962.
14. Koneczna, Halina Charakterystyka fonetyczna języka polskiego na tle innych języków słowiańskich. Warszawa, 1965.
15. Ostaszewska Danuta, Tambor Jolanta Fonetyka i fonologia współczesnego języka polskiego, Warszawa, 2004.

К. Канановіч, С. Якуба

СІНТАКСІЧНАЯ ІНТЭРФЕРЭНЦЫЯ НА СТАРОНКАХ РАЁННЫХ ГАЗЕТ

Хуткаплыннае, зменлівае жыццё патрабуе ад чалавека, які заўсёды імкнецца быць у цэнтры падзей, высокай ступені інфармаванасці, умення аб'ектыўна ацаніць існуючую сітуацыю і аператыўна адраагаваць на тыя ці іншыя зрухі ў грамадстве. Відавочна, што значную дапамогу ў атрыманні неабходных звестак аказваюць сродкі масавай інфармацыі. Пры гэтым сучасны чалавек не проста прымае прапанаваную інфармацыю да ведама, а прад'яўляе да яе даволі высокія патрабаванні: акрамя змястоўнасці і надзённасці публікацыі, для яго галоўным становіцца і моўны ўзровень падачы матэрыялу.

З вышэйсказанага вынікае, што праблема культуры маўлення ў СМІ мае прынцыповае значэнне. Асабліва надзённай яна з'яўляецца для перыядычнага друку, якому належыць вельмі важная роля ў жыцці нашага грамадства, паколькі дзякуючы яму мы атрымліваем неабходную інфармацыю, зафіксаваную ў зручнай форме і даступную для шырокага кола чытачоў. Прычым, варта зазначыць, што перыядычныя выданні выконваюць не толькі функцыю інфармавання насельніцтва, а і садзейнічаюць выхаванню добрага моўнага густу, паважлівага стаўлення да мовы, замацаванню нормы ў маўленні. А гэта, у сваю чаргу, патрабуе ад друкаванага матэрыялу высокай ступені апрацаванасці, дакладнасці і адпаведнасці нормам беларускай літаратурнай мовы, бо якраз маўленне журналістаў успрымаецца чытачом як узорнае, нарматыўнае, кадыфікаванае.

Разам з тым, на думку многіх даследчыкаў (В.І. Рагаўцова, М.Я. Цікоцкага, А.А. Грабельнікава, М.Р. Прыгодзіча, М.С. Кусянкова, В.І. Іўчанкава, Г.І. Малько і іншых), моўны ўзровень перыядычных выданняў прыкметна зніжаецца. Сярод асноўных прычын называюцца існаванне двух моўных варыянтаў (т.зв. "тарашкевіцы" і "наркамаўкі") і сітуацыя білінгвізму,

вынікам якой з'яўляюцца шматлікія праявы інтэрферэнцыі на старонках беларускіх газет.

З улікам таго, што інтэрферэнцыя з'яўляецца прамым вынікам двухмоўя, якое носіць даволі моцны і ўстойлівы характар у нашай краіне і аказвае выключна важнае ўздзеянне на развіццё і захаванне нормаў беларускай мовы, мэтазгодна разгледзець праявы інтэрферэнцыі на матэрыяле беларускамоўнага перыядычнага друку. Асобае месца сярод перыядычных выданняў займае раённая газета, паколькі для мясцовага насельніцтва яна з'яўляецца асноўным інфарматарам, калектыўным прапагандыстам і агітатарам як у плане грамадска-палітычнага і сацыяльна-эканамічнага жыцця, так і ў плане нарматыўнага маўлення.

Як слушна заўважае В.П. Вараб'ёў, “пазнавальнасць інфармацыі” рэгіянальнага выдання, непасрэднае ўзаемадзеянне “раёнкі” з чытачамі, аператыўная адваротная сувязь, “мабільнасць інфармацыйна-публіцыстычнага працэсу” – усё гэта дае поўнае права раённай газеце займаць выключнае становішча ў жыцці мясцовага грамадства і, адпаведна, вымушае дадзены друкаваны орган дэманстраваць высокі ўзровень падачы матэрыялу, апрацаванасць і адшліфаванасць мовы артыкулаў, нарысаў, замалёвак і г. д. [5, с. 119].

Наколькі ўстойлівыя публікацыі раённых перыядычных выданняў да праяў руска-беларускай інтэрферэнцыі, паказаў аналіз маўлення журналістаў і няштатных супрацоўнікаў раённых газет. Так, былі прааналізаваны матэрыялы газет “Да новых перамог” Клецкага раёна Мінскай вобласці, “Новае Палессе” Жыткавіцкага раёна і газеты “Навіны Палесся” Столінскага раёна Брэсцкай вобласці за перыяд з 2004 па 2006 гг. Нягледзячы на тое, што некаторыя даследчыкі характарызуюць сінтаксічную сістэму як даволі ўстойлівую да інтэрферэнцыйных з'яў і сцвярджаюць думку пра магчымасць сінтаксічнай інтэрферэнцыі толькі “ва ўмовах вельмі цеснага моўнага кантакту” [3, с. 105], прадметам нашага даследавання сталі інтэрферэнцыйныя памылкі на ўзроўні сінтаксісу, бо, як зазначае К.З. Закір'янаў, сінтаксіс з'яўляецца “найбольш пранікальным бокам граматычнага ладу мовы, таму што ён цесна звязаны з мысленнем” [7, с. 62].

Даследуючы з'явы сінтаксічнай інтэрферэнцыі, В.Ю. Розенцвейг вылучае прамую і ўскосную інтэрферэнцыі. Прамая інтэрферэнцыя, згодна з меркаваннем вучонага, -- гэта “перанос з адной мовы ў іншую сінтаксічных правіл пабудовы сказа”, а ўскосная інтэрферэнцыя заключаецца “ў спрашчэнні правіл пераўтварэння глыбінных структур у пабудове фраз, правільных як з боку зыходнага сэнсу, так і граматычнага, але няправільных стылістычна. Сутнасць ускоснай інтэрферэнцыі складае перабудову сінтаксісу” [12, с. 28, 37]. Аналіз інтэрферэнцыйных памылак у маўленні журналістаў і няштатных супрацоўнікаў раённых перыядычных выданняў дазваляе сцвярджаць думку пра перавагу праяў прамой інтэрферэнцыі.

Неаспрэчны той факт, што беларуская і руская мовы маюць падабенства ў сінтаксічным ладзе. Гэта тлумачыцца агульнасцю паходжання дзвюх моў і іх

паралельным развіццём, што стварае ілюзію тоеснасці сінтаксічных сістэм блізкароднасных моў. Аднак варта прыгадаць словы Р.А. Будагава, які зазначае: “Знешне падобная граматычная канструкцыя функцыянуе ў розных мовах крыху непадобна. Такое “крыху” надзвычай важнае для асэнсавання спецыфікі кожнай мовы, для разумення функцый вывучанай канструкцыі ў роднасных мовах. Разам з тым нельга праходзіць і міма падабенства такой канструкцыі ў тых ці іншых мовах” [4, с. 14]. Сапраўды, пры ўяўнай тоеснасці сінтаксісу беларускай і рускай моў паміж імі – значныя разыходжанні як у структурным, так і ў семантычным планах. Якраз непадобнасць некаторых сінтаксічных фактаў дзвюх моў дазваляе гаварыць пра нацыянальную адметнасць кожнай з моўных сістэм, іх спецыфіку, ігнараванне якой прыводзіць да ўзнікнення сінтаксічных калек.

Аналіз фактычнага матэрыялу дазваляе сцвярджаць, што на старонках раённага перыядычнага друку мы часта сустракаемся з парушэннем сінтаксічных нормаў беларускай мовы, што выяўляецца, перш за ўсё, у перанясенні ў беларускае маўленне мадэлей рускіх словазлучэнняў, калькаванні рускіх сінтаксічных канструкцый.

Так, словазлучэнні з сінтэтычнай формай вышэйшай ступені параўнання ў беларускай і рускай мовах адрозніваюцца характарам валентнасці і формай: у беларускай мове гэта прыназоўнікавыя канструкцыі (з прыназоўнікамі за), у рускай мове – беспрыназоўнікавыя. Аднак аўтары публікацый перыядычных выданняў часта ўжываюць беспрыназоўнікавыя формы кампаратыва з родным склонам назоўніка ці займенніка: параўнаем рус. ‘лучше брата’, ‘старше тех’ і нарматыўныя для беларускай мовы формы ‘лепш за брата’, ‘старэйшы за тых’.

– Гэтая гісторыя пацвярджае яшчэ раз спрадвечную ісціну аб тым, што добры сусед бывае **лепш брата** (“Новае Палессе”. № 14 ад 1.02.2006г.); <...> я быў крыху **старэйшы тых**, хто прызываўся са мной... (“Новае Палессе”. № 21-23 ад 14-18.02.2006г.).

Тыповай інтэрферэнцыйнай памылкай з’яўляецца ўжыванне ў параўнальных канструкцыях са словамі *больш (болей), менш (меней), ніжэй* і г.д. назоўнікаў і займеннікаў у форме роднага склону па аналогіі з рускай мовай:

– Ды на Століншчыне сярэдні ўклад на аднаго чалавека складае толькі 296 тысяч рублёў, што ў 2 разы **менш абласнога паказчыка** (“Навіны Палесся”. № 132 ад 15.08.06); З усіх раёнаў нашай краіны Жыткаўшчына пацярпела **больш іншых** <...> (“Новае Палессе”. № 21-23 ад 14-18.02.06); Сакавітая, мілагучная беларуская мова **больш гадзіны** гучала з вуснаў вядучай С.В. Гарбуз, гасцей свята, прысвечанага Дню беларускага пісьменства <...> (“Да новых перамог”. № 146 ад 6.09.06).

Зразумела, што нарматыўным будзе выкарыстанне ў вышэйзгаданым кантэксце беларускіх канструкцый ‘*менш за абласны паказчык*’, ‘*больш за іншых*’, ‘*больш за гадзіну*’.

Парушэнне сінтаксічных нормаў беларускай мовы назіраем і ў наступным прыкладзе:

– *Упершыню ажыццявілі выпускі “талстушак”. Ужо зроблена іх добры дзесятак* (“Новае Палессе”. № 21-23 ад 14-18.02.2006г.).

У беларускай мове для спалучэнняў з колькасным значэннем, як зазначаюць шматлікія вучоныя, натуральным з’яўляецца ўжыванне прыназоўніка з: *‘зроблена з добры дзесятак’*. Часам колькаснае спалучэнне можа выкарыстоўвацца без прыназоўніка. У такім выпадку яно выступае ў якасці ўдакладнення: *“Ужо зроблена іх шмат – добры дзесятак”*.

Уплыў рускай мовы прыводзіць да з’яўлення ў беларускамоўным раённым перыядычным друку інтэрферэм пры дзеясловах руху з прасторавым і аб’ектным значэннямі:

– *На вечары вучні адправіліся ў цікавае падарожжа на краінам свету з песнямі, танцамі, загадкамі* (“Новае Палессе”. № 27 ад 1.03.2006г.); *На “дыскатэчныя” рэйды выезджаюць на раёну рэгулярна, і справаздачу аб іх вы можаце прачытаць на старонках нашай газеты* (“Да новых перамог”. № 94 ад 26.07.04).

Падобныя канструкцыі з’яўляюцца спецыфічнымі для беларускай мовы і патрабуюць прыназоўніка *на* з назоўнікам у месным склоне [2, с. 26-46; 6, с. 119-134], у той час як у рускай мове нарматыўным будзе ўжыванне прыназоўніка *на* з давальным склонам: параўнайце рус. *‘отправиться по странам мира’*, *‘выезжать по району’* і бел. *‘адправіцца на краінах свету’*, *‘выезджаць на раёне’*.

Праявы інтэрферэцыі пры дзеяслоўным кіраванні ілюструюць наступныя прыклады:

– *І парадокс: знаходзяць сабе падобных...* (“Да новых перамог”. № 121 ад 28.07.2005 г.); *Дырэктар установы А.С.Клімовіч дзякавала ўсіх, хто садзейнічаў і прымаў удзел у падрыхтоўцы школы да навучальнага года* (“Да новых перамог”. № 144-145 ад 3.09.05); *Многія з хворых звяртаюцца за лячэннем несвоечасова* (“Да новых перамог”. № 146 ад 6.09.05); *Для навучэнцаў, якія пакутуюць хранічнымі захворваннямі, наладжана ашчаджаючае (правільна: ашчаджальнае) харчаванне* (“Да новых перамог”. № 147 ад 8.09.05).

Варта адзначыць, што як і вышэйпрааналізаваныя, пададзеныя канструкцыі – калькі адпаведных рускіх словазлучэнняў. Так, пад уплывам рускай мовы адбыўся механічны перанос канструкцыі *‘находить себе подобных’* у беларускую мову, дзе нарматыўнай з’яўляецца *‘знаходзіць да сябе падобных’* [13, с. 42]. Парушэнне сінтаксічнай нормы назіраем пры ўжыванні спецыфічнай для беларусаў канструкцыі падзякі *‘дзякаваць каму-, чаму-небудзь’*, у якой дзеяслоў *дзякаваць* патрабуе пасля сябе словаформы ў давальным склоне, у той час як у рускай мове нарматыўным будзе выкарыстанне дадзенага дзеяслова з родным склонам залежнага слова. Такая

канструкцыя, як *‘пакутаваць на што-небудзь’*, дзе дзеяслоў кіруе назоўнікам у вінавальным склоне з прыназоўнікам *на*, з’яўляецца адметнасцю беларускага сінтаксісу. Таму ўжыванне словазлучэння *“пакутаваць хранічнымі захворваннямі”* (рус. *‘мучатся хроническими заболеваниями’*) сведчыць пра няўважлівае стаўленне аўтараў публікацый да спецыфічных сродкаў беларускай мовы. Прыкладам ігнаравання карэспандэнтамі мясцовых друкаваных выданняў спецыфічнай беларускай канструкцыі, у склад якой уваходзіць дзеяслоў з мэтавым значэннем, прыназоўнік *на* і назоўнік у вінавальным склоне (*звяртацца на лячэнне*), з’яўляецца ўжыванне замест яе тыповай рускай мадэлі (*обратиться за лечением*) [10, с.16; 11, с.42].

Як зазначае Н.Б. Мячкоўская, “інтэрферэнцыя ў сінтаксісе пераадольваецца цяжэй за ўсё, і асабліва ў тых выпадках, калі яна выяўляецца не ў грубых памылках, а ў ‘неарганічнасці’, штучнасці фразы” [8, с. 173]. Такую неарганічнасць можна назіраць пры выкарыстанні аўтарамі публікацый канструкцый з састаўнымі прыназоўнікамі.

Інтэрферэмы ва ўжыванні прыназоўніка *згодна з* – адны з самых частотных на старонках раённых перыядычных выданняў. Звернемся да прыкладаў:

– *Паспяхова выконваецца сёлета ў раёне планавае заданне будаўніцтва жылля на вёсцы згодна прэзідэнцкага ўказа № 98* (“Новае Палессе”. № 150-151 ад 17.12.2005г.); *3 ліку спецыялістаў цэнтра створана інфармацыйная група, члены якой, згодна плана, вядуць інфармацыйную работу з насельніцтвам <...>* (“Да новых перамог”. № 180 ад 1.11.05); *<...> згодна Палажэнню аб парадку выдачы дакументаў для назначэння пенсій <...>, даведка аб размеры заробку для налічэння пенсіі выдаецца работадаўцам на аснове асабовых рахункаў <...>* (“Да новых перамог”. № 135-136 ад 20.08.05).

У адпаведнасці з меркаваннем шматлікіх вучоных, рускай канструкцыі *согласно* чому адпавядае беларуская *згодна з чым* [11, с. 43]. Таму правільным у пададзеным кантэксце будзе ўжыванне выказаў *‘згодна з прэзідэнцкім указам’*, *‘згодна з планам’*, *‘згодна з Палажэннем’*.

Выразны ўплыў рускай мовы на беларускую назіраем пры аналізе наступнай інтэрферэмы:

– *Аналагічны парадак дзейнічае і ў дачыненні беларускіх грамадзян, якія пастаянна пражываюць у Расіі* (“Новае Палессе”. № 15-16 ад 4.02.2006г.).

Як вядома, для рускай мовы характэрны прыназоўнік *в отношении* кого/чого, якому ў беларускай мове адпавядае *у дачыненні да* каго/чаго. Відавочна, што механічны перанос рускай канструкцыі прывёў да з’яўлення на старонках газеты інтэрферэнцыйнай памылкі. Правільная форма: *‘у дачыненні да беларускіх грамадзян’*.

Парушэнне нормаў пабудовы беларускіх словазлучэнняў назіраем і ў наступным прыкладзе:

– Дарога жартаў не любіць і карае вадзіцеляў, якія **ігнаруюць устаноўленымі правіламі** (“Да новых перамог”. № 152-154 ад 17.09.2005г.); **Жорсткасць у зносінах з імі (падлеткамі), ігнараванне іх інтарэсамі і правамі** даводзіць да поўнага выцяснення дзяцей з бацькоўскага дома (правільна: дому) (“Да новых перамог”. № 12 ад 28.07.2005г.).

Слоўнік-даведнік “Кіраванне ў беларускай і рускай мовах” Г.У.Арашонкавай і В.П.Лемцюговай [1] падае адзіна магчымую канструкцыю – *ігнараваць каго-што*, гэта значыць, што згаданы дзеяслоў патрабуе пасля сябе назоўніка ў вінавальным склоне: *‘ігнараваць устаноўленыя правілы’*. Што да ўжывання канструкцыі з аддзеяслоўным назоўнікамі, то нарматыўнай з’яўляецца *‘ігнараванне правоў і інтарэсаў’*. Прыведзеныя прыклады парушэння дзеяслоўнага кіравання абумоўлены, хутчэй за ўсё, механічным сумяшчэннем рускага выразу *‘пренебрегать кем-, чем-либо’* і беларускага *‘ігнараваць каго, што’*. Безумоўна, гэта паказвае на некампетэнтнасць аўтара публікацыі, незасвоенасць ім сінтаксічных нормаў беларускай мовы, што садзейнічае пашырэнню ўплыву інтэрферэнцыі. Таму для супрацоўнікаў перыядычных выданняў вельмі важна, з аднаго боку, усвядоміць агульнае ў сістэмах дзвюх блізкароднасных моў, а, з другога, -- навучыцца бачыць адрознае, спецыфічнае на фанетычным, лексічным, марфалагічным, сінтаксічным і іншых узроўнях. Як падкрэслівае А.Я. Міхневіч, “Нацыянальны дух мовы – яе найгалоўнейшая норма. А захаванне гэтай нормы і ёсць першая сінтаксічная “цяжкасць”, якую трэба пераадолець кожнаму, хто хоча правільна і прыгожа гаварыць і пісаць па-беларуску” [9, с. 128].

Такім чынам, як сведчаць прыклады фактычнага матэрыялу, парушэнні сінтаксічных нормаў у большасці сваёй абумоўлены інтэрферэнцыйным уплывам, што праяўляецца ў ігнараванні спецыфікі беларускай мовы на ўзроўні сінтаксісу і вядзе, у сваю чаргу, да з’яўлення штучных калек рускіх сінтаксічных мадэлей. Пры гэтым варта адзначыць: памылкі ў пабудове спецыфічных беларускіх словазлучэнняў не парушаюць сэнсу выказвання. Аднак частата з’яўлення падобных інтэрферэм на старонках раённых газет зніжае культуру маўлення перыядычных выданняў, спрыяе пранікненню ў беларускае маўленне штучных канстркцый, што не садзейнічае захаванню сінтаксічных нормаў беларускай літаратурнай мовы, выхаванню добрага моўнага густу і паважлівага стаўлення да роднай мовы, эфектыўнаму ўспрымання зместу публікацый, якое напрамую залежыць ад нарматыўнага ўжывання нацыянальна маркіраваных сродкаў беларускай мовы.

Літаратура

1. Арашонкава, Г.У., Лемцюгова, В.П. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах: Слоўнік-даведнік; пад рэд. М.В.Бірылы, А.І.Падлужнага / Г.У. Арашонкава, В.П. Лемцюгова. – Мінск: Вышэйшая школа, 1991. – 303 с.
2. Бандарэнка, Т.П. Сінтаксічныя варыянты і літаратурная норма / Т.П. Бандарэнка // Пытанні культуры пісьмовай мовы. – Мінск: Народная асвета, 1991. – С. 160-170.
3. Бородин, М.А. Влияние иноязычной системы на развитие языка / М.А. Бородин // Вопросы социальной лингвистики. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 89-110.

4. Будагов, Р.А. К теории сходств и различий в близкородственных языках / Р.А. Будагов // Вопросы языкознания. – Москва: Изд. МГУ, 1980. – С. 3-20.
5. Воробьёв, В.П. Функциональные ресурсы региональной прессы / В.П. Воробьёв // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4, філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2006. -- №3. – С. 115-120.
6. Жаўняровіч, П. Сінтаксічныя канструкцыі з прыназоўнікамі па асаблівасці будовы і ўжывання / П. Жаўняровіч // Роднае слова. – 1988. -- №11. – С. 119-134.
7. Закирьянов, К.З. Двухязычие и интерференция: Уч. пособие / К.З. Закирьянов. – Уфа, 1984. – 80 с.
8. Мечковская, Н.Б. Социальная лингвистика / Н.Б. Мечковская. – М.,: Аспект Пресс, 1996. – 207 с.
9. Міхневіч, А.Я. Аб некаторых сінтаксічных цяжкасцях беларускай мовы / А.Я. Міхневіч // Беларуская мова: цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі / А.І. падлужны, Л.Ц. Выгонная, Г.К.Усціновіч [і інш.]; пад рэд. А.І. Падлужнага. – Мінск: Народная асвета, 1987. – 144 с.
10. Панькин, В.М. Русский язык в межнациональном общении. Проблемы интерференции / В.М. Панькин // Вопросы языкознания. – М.: Наука, 1986. -- №2. – С. 7-16.
11. Ровдо, И.С. Типология двухязычной коммуникации в Беларуси / И.С. Ровдо // Язык и социум: Материалы 5 Международной научной конференции, 6-7 декабря, 2002 г.: в 2-х ч. / РИВШ Бел. гос. ун-та. – Минск, 2003. – С. 62-65.
12. Розенцвейг, В.Ю. Языковые контакты / В.Ю. Розенцвейг. – Москва: Наука, 1972. – 78 с.
13. Супрун, А.Я., Кліменка, Г.А. Некаторыя псіхалінгвістычныя асаблівасці беларуска-рускага двухмоўя / А.Я. Супрун, Г.А. Кліменка. // Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – С. 76-105.

А.В. Кузьміч

КАНФЕСІЙНЫ СТЫЛЬ: ПАНЯЦЦЕ І ЖАНРЫ

У апошні час на беларускім кніжным рынку актывізавалася выданне рэлігійнай літаратуры ўсіх асноўных канфесій Беларусі. З’явіліся нават асобныя выдавецтвы, якія спецыялізуюцца выключна на гэтым. Тэматычны спектр сучаснай канфесійнай літаратуры дастаткова шырокі: малітоўнікі, пераклады Святога Пісання, рэлігійныя календары, спецыялізаваная прапагандысткая, дыдактычная, гісторыка-рэлігійная літаратура і г.д.

Лінгвістычны аналіз сучаснай рэлігійнай твораў дазваляе сцвярджаць, што ў беларускай мове аформілася своеасаблівая функцыянальна-стылявая разнавіднасць – т. зв. канфесійны, або рэлігійны, стыль. Першая спроба вылучыць канфесійны стыль у якасці асобнай функцыянальнай разнавіднасці беларускай мовы была зроблена У. Анічэнкам у вучэбным дапаможніку “Асновы культуры маўлення і стылістыкі” [1]. Паводле У. Анічэнкі, канфесійны стыль – “гэта асобная разнавіднасць моўных сродкаў, якая ствараецца спецыфічным адборам і арганізацыяй жанрава-стылявых асаблівасцей, нетыповых для іншых функцыянальных стыляў. Гэта стыль рэлігійнай літаратуры, якая з даўніх часоў вызначаецца складанасцю і мнагапланавасцю” [1, с. 68]. Пэўны недахоп даследавання У. В. Анічэнкі заключаецца ў тым, што ўсе функцыянальныя стылі разглядаюцца ў сінхранічным аспекце, а канфесійны падаецца ў дыяхранічным амаль без

уліку сучаснага стану рэлігійнай літаратуры. Таксама нельга згадзіцца са сцверджаннем даследчыка, што спецыфічнымі асаблівасцямі канфесійнага стылю з'яўляецца абагульненасць, дакладнасць і лагічнасць. Сацыялінгвістычнаму аспекту адносінаў мовы і рэлігіі прысвечана грунтоўнае і багатае даследаванне беларускай вучонай Н. Б. Мячкоўскай “Язык и религия. Лекции по философии и истории религий” [8]. Апасродкавана гэтую тэму закранаў І. Чарота ў манаграфіі “Беларуская мова і Царква” [11]. У кнізе разглядаецца шырокае кола пытанняў тэарэтычнага і прыкладнага характару, а таксама асаблівасці практыкі перакладу Святога Пісання, літургічных і богаслужбовых тэкстаў на беларускую мову. У якасці асобнага стылю мова рэлігіі ў працы І. Чароты не вылучаецца.

Адносна мовы рэлігіі ў спецыяльнай літаратуры можна назіраць тэрміналагічную няпэўнасць: нароўні ўжываюцца такія азначэнні, як *рэлігійная мова, сакральная мова, культавая мова, мова сакруму, рэлігійны дыскурс, рэлігійны стыль, рэлігійнае выкарыстанне мовы* і г.д. Напрыклад, у англамоўнай літаратуры сустракаюцца тэрміны *religious register, religious language, the English of religion, Christian language*. Існуюць і іншыя тэрміны, якія называюць толькі асобны аспект гэтага лінгвістычнага феномена: *біблейская мова, мова Святога Пісання, мова пропаведзі, літургічная мова, мова багаслоўскай стылізацыі*.

Пры азначэнні *мова рэлігіі* разумеецца перш за ўсё спецыфіка лексікі. Аднак рэлігійныя выказванні дастаткова рэзка адрозніваюцца ўсімі маўленчымі сродкамі, а не толькі слоўнікам. Як паказвае аналіз рэлігійнай літаратуры, яна будзеца па сваіх дастаткова жорсткіх канонах, мае разбудаваную сістэму жанраў і камунікатыўныя асаблівасці. Мова рэлігіі мае адметную сферу выкарыстання – рэлігійнае жыццё чалавека (богаслужэнні, прыватныя і калектыўныя малітвы, зносіны духавенства і міран, іншыя сітуацыі, звязаныя з рэлігійным жыццём), багатую вусную і пісьмовую традыцыю. Усю сукупнасць лінгвістыка-камунікатыўных адрозненняў, характэрных для мовы рэлігіі, больш карэктна з мовазнаўчага пункта гледжання называць тэрмінам *канфесійны (рэлігійны) стыль*. Пры гэтым азначэнні канфесійны і рэлігійны трэба разглядаць як поўныя сінонімы. У рускай стылістыцы выкарыстоўваюцца тэрміны *рэлігійны, царкоўна-рэлігійны стыль* [2, 9, 10, 12], у славацкай – *рэлігійны стыль* [17], у англійскай – *religious register*. Уведзены ў беларускае мовазнаўства У. Анічэнкам тэрмін *канфесійны стыль* таксама трэба прызнаць дапушчальным і ўдалым, паколькі такая фармулёўка назвы дазваляе пазбегнуць аманіміі з рэлігійным стылем у архітэктуры, мастацтве. Акрамя таго, азначэнне *канфесійны* ў большай ступені адлюстроўвае ўнутраную разнастайнасць рэлігійнай мовы ў шматканфесійным грамадстве.

Кожны стыль з'яўляецца сацыяльна ўсвядомленай, унутрана цэласнай і функцыянальна абумоўленай сукупнасцю моўных сродкаў. Канфесійны стыль – гэта функцыянальная разнавіднасць мовы, якая абслугоўвае царкоўна-рэлігійную сферу чалавечай дзейнасці і суадносіцца з рэлігійнай

формай грамадскай свядомасці [10]. Адметнасць канфесійнага стылю абумоўлена такімі характэрнымі рысамі, як:

- 1) рэлігійная тэматыка, якая ўплывае на падбор характэрнай лексікі (*Бог, збаўленне, ласка, святасць*);
- 2) удзел у маўленні звышнатуральнага фактара (адрасат, адрасант або сведка маўленчага акту);
- 3) сацыяльнае вымярэнне, дзякуючы якому рэлігійныя тэксты выконваюць важную функцыю аб'яднання дадзенай групы;
- 4) стваральная сіла (закляцці, сакраментальныя формулы);
- 5) цесная сувязь з экстралінгвістычнымі знакамі ў абрадах (жэсты, музыка, тэатральныя элементы).

Дадзеныя рысы фарміруюць у вернікаў перакананне аб непарушнасці формы слоў і зваротаў рэлігійнай мовы, таму ў тэкстах канфесійнага стылю часта сустракаецца шмат слоў, якія паходзяць з мовы-крыніцы дадзенай рэлігіі (*алілуя; асанна; амін; Кірые, элейсан*). Гэтым тлумачыцца і прыняцце мёртвых моў (напр., лаціны ў каталіцкай царкве і царкоўнаславянскай – у праваслаўнай, выкарыстанне моўных клішэ [15, с. 19].

Славацкі даследчык Ё. Містрык спрабуе ўдакладніць паняцце “рэлігійны стыль”, змяшчаючы яго ў групу т. зв. суб'ектыўных стыляў і падкрэсліваючы яго блізкасць да мастацкага і прамоўніцкага стылю. Сярод лінгвістыка-камунікатыўных фактараў, якія вызначаюць форму рэлігійнага выказвання, даследчык называе:

- 1) кніжную рытарычнасць, якая назіраецца ў біблейскіх тэкстах, гамілетыцы і іншых складовых частках літургіі;
- 2) дыялагічнасць, якая праяўляецца ў асабістай размове чалавека (верніка, святара) з Богам ці святара з вернікамі;
- 3) удзел экстралінгвістычных сродкаў выказвання;
- 4) эстэтычнае вымярэнне рэлігійнага акта [17, с. 82-89].

Сярод тыповых для рэлігійнага стылю сродкаў адзначаюцца спецыяльная лексіка і граматычныя сродкі – марфалагічныя і сінтаксічныя: наяўнасць вакатыўных і імператыўных формаў, высокая частотнасць прыметнікаў у найвышэйшай ступені параўнання і г.д. Рэлігійны стыль, паводле Ё. Містрыка, характарызуецца эмацыйнасцю, пафасам і пампэзнасцю [17, с. 82-89].

Адной з асаблівасцяў канфесійнага стылю з'яўляецца спалучэнне ў ім моўных сродкаў розных стыляў і яго мнагапланавасць. Асноўным адрозненнем канфесійнага стылю ад усіх астатніх кніжных функцыянальных стыляў лічыцца спалучэнне агульнакніжных элементаў з царкоўна-рэлігійнымі і газетна-публіцыстычнымі, а таксама наяўнасць архаічна-ўрачыстай і эмацыйна-ацэначнай афарбоўкі [10]. Таму не ўсе даследчыкі вылучаюць канфесійны стыль як самастойную функцыянальна-стылявую разнавіднасць мовы. Так, на думку некаторых польскіх даследчыкаў [13], унутраная неаднароднасць рэлігійнай мовы і яе аднесенасць да сакральнай рэчаіснасці – гэта рысы, дзякуючы якім дыхатамічны падзел свету на *сакрум* і *прафанум* (па тэрміналогіі сацыёлага рэлігіі Э. Дзюркгейма),

адлюстроўваецца ў падзеле моўнага універсуму на рэлігійнае і свецкае вымярэнні. Згодна з такім пунктам гледжання, трэба прызнаць існаванне свецкай і рэлігійнай разнавіднасцяў кожнага з пяці традыцыйных функцыянальных стыляў.

Гэта дастаткова зручнае вырашэнне праблемы рэлігійнай мовы, аднак пры глыбейшым аналізе моўных сродкаў і жанравай разнастайнасці рэлігійных тэкстаў становіцца відавочным, што феномен рэлігійнай мовы нельга змясціць ў межы гутарковага, афіцыйна-справавога, навуковага, публіцыстычнага і мастацкага стыляў. Стылёвыя разнавіднасці мовы нельга разумець як замкнёныя, ізаляваныя сістэмы. Суіснуючы ў адной мове, яны цесна ўзаемадзейнічаюць і ўзаемапранікаюць. Канфесійны стыль перамяжоўваецца з іншымі стылямі, пераймаючы ў асобных жанрах пэўныя іх рысы. Часам элементы рэлігійнай мовы наўмысна выкарыстоўваюцца ў мастацкіх творах для стварэння адпаведнага ўзнёслага настрою. Яскравы прыклад такой стылізацыі знаходзім у апавяданні Ц. Гартнага “На ўсходзе сонца”:

Усё затрапятала, заварушылася і звонка заспявала ў адзін голас шчырую літанію ўзышоўшаму сонейку!

“Вітаем цябе, цар свету, цар усяго жыцця на зямлі! Вялікае і слаўнае сонца! Ты прыйшло да нас, разбудзіла нас ад сну! Мы ўсталі на твой прыход і дружна, хутка пойдзем да працы! Не сыходзь жа наўсёгды ты з гэтага неба і агнём ішчасця асвятлай грэшную халодную зямлю! Вітаем цябе, сонца!”

Мова рэлігіі адыграла важную ролю ў літаратуры розных народаў, паколькі першыя запісы на нацыянальных мовах часта былі менавіта рэлігійнымі тэкстамі, а іх стылістычныя каштоўнасці былі ўзорам для свецкіх твораў. З другога боку, і рэлігійная мова па сваім характары выкарыстоўвае поўнае багацце літаратурнай мовы.

Лінгвістыка-камунікатыўная адметнасць канфесійнага стылю найбольш выразна праяўляецца ў своеасаблівай сістэме падстыляў і жанраў. Як адзначае Н. Мячкоўская [8], у залежнасці ад напрамку рэлігійнай камунікацыі паміж Богам і чалавекам існуюць фундаментальныя, зыходныя жанры рэлігійнай камунікацыі: адкрыццё, пропаведзь і малітва, а іншыя жанры выступаюць як другасныя і вытворныя. Калі прарочая пропаведзь і адкрыццё перадаюць рэлігійны змест ад Бога да чалавека, то малітва адлюстроўвае зносіны са звышнатуральнай рэчаіснасцю ў адваротным напрамку.

Такім чынам, у якасці зыходных падстыляў можна вылучыць прапаведніцкі і малітоўны. **Прапаведніцкі падстыль** рэалізуецца ў **жанрах пропаведзі (казання)** – хрысціянскага царкоўнага настаўлення, якое мае на мэце перадаць і растлумачыць слухачам ісціны веры і вучэнне царквы, і **гаміліі** – гутаркі пастыраў на літургіі, якія абавязкова змяшчаюць у сабе тлумачэнне прачытаных фрагментаў Святога Пісання. Віды пропаведзі могуць адрознівацца ў залежнасці ад сітуацыі зносін і мэты паведамлення. Трэба заўважыць, што абодва паняцці часта змешваюцца, і гаміліяй называюць пропаведзь па якім-небудзь практычным пытанні,

маралізатарскае павучанне, кароткія прамовы святара на абрадах шлюбу ці пахавання. У прапаведніцкім падстылі актыўна выкарыстоўваюцца набыткі класічнай і сучаснай рыторыкі. Разам з малітвай пропаведзь у шырокім сэнсе з’яўляецца самым развітым жанрам рэлігійнага стылю.

Малітоўны падстыль рэалізуецца ў разнастайных жанравых формах (літургічная малітва, малітва праслаўлення, малітва перапрашэння, малітоўная просьба, літанія, калекта, калектыўная, індывідуальная і інш.), аднак усім ім уласціва падобная структура. Найбольш поўна пабудова гэтага жанру прадстаўлена ў калектыўнай, або агульнай, малітве, прызначанай для літургічнага выкарыстання. Большасць устаноўленых малітоўных выказванняў, якія звычайна змяшчаюцца ў малітоўніках, паўтараюць структуру т. зв. калекты – малітвы ў рыма-каталіцкім касцёле, якая чытаецца на св. Імшы перад першым чытаннем. У калекце вылучаюць, наступныя структурна-кампазіцыйныя элементы:

(Усемагутны вечны Божа, святло вернага людю, ласкава напоўні ўвесь свет Тваёю хвалою і дай пазнаць Цябе ўсім народам у ззянні Тваёй праўды. Праз Пана нашага Езуса Хрыста, Твайго Сына, які з Табою жыве і валадарыць у еднасці Духа Святога, Бог, праз усе вякі вечныя.)

- інвакацыя, або анаклезіс (заклік да Боства): *Усемагутны вечны Божа;*
- анамнезіс (напамін аб яго звышнатуральных рысах ці сталыя эпітэты Боства): *святло вернага людю;*
- просьба (змест малітвы): *ласкава напоўні ўвесь свет Тваёю хвалою * і дай пазнаць Цябе ўсім народам у ззянні Тваёй праўды*
- заклучная формула (заклік да Божай сілы): *Праз Пана нашага Езуса Хрыста, Твайго Сына, † які з Табою жыве і валадарыць у еднасці Духа Святога, Бог, праз усе вякі вечныя;*
- акламацыя: *Амэн.*

Прыватная малітва характарызуецца спантаннасцю і больш свабодным выбарам моўных сродкаў, аднак агульная структура, якая складаецца з развітага зваротка, змястоўнай часткі і заключнай апеляцыі да Боства, як правіла, захоўваецца.

Выключнае значэнне для даследавання стылістыкі рэлігійных тэкстаў мае мова літургіі. Без сумненняў можна сказаць, што ў літургіі ўся ўзнёсласць і важкасць канфесійнага стылю дасягае сваёй кульмінацыі. У **літургіка-рытуальны (сакральны) падстыль** уваходзяць тэксты прызначаныя для культавага выкарыстання: фармуляры св. Ішмы, сакраментальныя формулы, малітвы і песні, якія выконваюцца падчас набажэнства, кнігі рытуалаў (напрыклад, рытуалы хросту, шлюбу, пахавання).

Каталіцкая літургіка-рытуальная літаратура на беларускай мове на дадзены момант прадстаўлена шэрагам выданняў, галоўнае з якіх *Рымскі імшал для дыяцэзій на Беларусі*. Спецыфіка літургічная літаратуры рыма-каталіцкага касцёла выяўляецца ў тым, што яна перакладаецца на нацыянальныя мовы з т. зв. узорных лацінскіх выданняў. Прытым пытанні

стылёвай арганізацыі мовы перакладу дакладна рэгламентуюцца нарматыўнымі дакументамі. Накіраванасць літургічных тэкстаў да супольнасці вернікаў абумоўлена патрабаванне выкарыстоўваць агульнаразумелыя формы, таму рэлігійныя тэксты грамадскага ўжытку (рытуальная мова, катэхеза, пропаведзі, супольныя малітвы) характарызуюцца прастай лексікай і празрыстым сінтаксісам. Стылістычнае патрабаванне прастаты і зразумеласці асобна агаворана ў інструкцыі Кангрэгацыі Божага культу і дысцыпліны сакраментаў “Выкарыстанне нацыянальных моў пры выданні кніг рымскай літургіі” [20]: “Каб змест арыгінальных тэкстаў стаў даступным і зразумелым вернікам, якія не маюць спецыяльнай інтэлектуальнай адукацыі, пераклады [літургічных тэкстаў] павінны адначасова быць зразумелымі і захоўваць годнасць, прыгажосць і дактрынальны змест тэкстаў гэтага роду” [20, п. 27]. У літургічных тэкстах трэба пазбягаць зваротаў характэрных для рэкламы, палітычна ці ідэалагічна афарбаваных, рэгіянальных і мнагазначных выразаў. Творы, якія ў агульным перакананні носьбітаў мовы лічацца “класічнымі”, могуць быць карыснымі як адпаведны прыклад узору выкарыстання лексікі і іншых моўных сродкаў [20, п. 32]. Як бачна, ватыканская інструкцыя па перакладзе літургічных тэкстаў выразна і адназначна арыентуе на самыя выдатныя ўзоры мастацкага стылю кожнай мовы. Адначасова можна заўважыць перасцярогу перад уплывам т. зв. моўнай моды. Да таго ж трэба пазбягаць слоў і зваротаў, якія з-за свайго нязвыклага ці не заўжды адпаведнага характару ўскладняюць лёгкае разуменне [20, п. 27]. Літургічныя тэксты павінен быць не столькі мастацкімі творамі, колькі дакладна перадаваць на нацыянальнай мове змест арыгінальнага тэксту з дапамогай уласцівых кожнай мове сродкаў. А захаванне прадстаўленых стылістычных рэкамендацый павінна служыць фарміраванню ў кожнай нацыянальнай мове т. зв. сакральнага стылю, які мог бы лічыцца ўласна літургічнай мовай [20, п. 27].

Падстыль **багаслоўскага дыскурсу** прадстаўлены тэалагічнымі трактатамі, працамі па маральнай і дагматычнай тэалогіі, працамі па гісторыі, сацыялогіі ці псіхалогіі рэлігіі, сацыяльным-вучэнні царквы, духоўнымі пасланнямі, энцыклікамі, адгартацыямі і пад. Калі багаслоўскі дыкурс набліжаецца да навуковага стылю “свецкай” мовы, то па спосабе выкладу ён адрозніваецца ад чыста навуковай нарацыі. Паводле Е. М. Верашчагіна, “элементамі камунікацыі ў багаслоўі, у тым ліку ў літургічным, з’яўляюцца не логіка-эксплікатыўныя гіпотэзы, а *lumina* (літар. “[апрыёрныя] прасвятленні”), якія багаслоў атрымлівае ў выніку хоць і працяглых, часам падтрыманых аскетыкай, разважанняў-медытацый, але тым не менш сімулянна і не ад самога сябе. Калі люмінозны вопыт захопляе багаслова, то ён траціць час і сілы, каб сукцэсіўна і вербальна разгарнуць яго (не толькі для іншага, але і для сябе). З дадзенага пункта гледжання мова тэалогіі, якая здаецца рацыянальнай, вядзе па сваёй сутнасці не столькі да перадачы пазітыўных звестак, колькі да трансляцыі *lumina* ад адрасанта да адрасата”. [2] Такім чынам, спецыфіка рэлігійнага мыслення не дазваляе прызнаць

багаслоўскі дыскурс поўным адпаведнікам навуковага стылю “свецкай” мовы.

Выказванні, у якіх звышнатуральная рэчаіснасць з’яўляецца прадметам эстэтычнага сузірання (сведчанні, паэтычныя тэксты рэлігійнай тэматыкі, літургічныя каментарыі, рэлігійная мастацкая літаратура і інш.) можна аб’яднаць у **экспрэсіўна-эстэтычны падстыль**. Мастацкія рэлігійныя творы выражаюць канкрэтныя псіхічныя перажыванні чалавека (вопыт, перажыванні, пачуцці). Экспрэсіўна-эстэтычны кампанент прысутнічае ва ўсіх тыпах рэлігійнай мовы незалежна ад іншых семіятычных роляў. Дадзены падстыль шырока прадстаўлены багатай рэлігійнай літаратурай (псалмы, песні, гімны, рэлігійная паэзія і проза)

Выказванні **дыдактыка-нарматыўнага падстылю** выконваюць імпрэсіўную функцыю, г. зн. яны заклікаюць адрасата да пэўных паводзін і рэгулююць іх. Гэты падстыль прадстаўлены жанрамі катэхізісу, заповедзі, закліццямі, духоўнымі павучаннямі, а таксама кананічнымі, літургічнымі прадпісаннямі, інструкцыямі, статутамі рэлігійных ордэнаў). Характэрнай рысай гэтага падстылю з’яўляецца высокая частотнасць моўных сродкаў для выражэння імператыўнасці або мадальнасці.

Канцылярскі падстыль прадстаўлены жанрамі ўнутрыцаркоўнай дакументацыі, справаводствам царкоўных судоў. Па сваіх моўных сродках гэты падстыль у асноўным адпавядае афіцыйна-справавому і адрозніваецца ад яго толькі своеасаблівай і разбудаванай сістэмай моўнага этыкету. Адметны канцылярскі падстыль фарміруецца толькі ў цэрквах з цэнтралізаванай уладай і строгай іерархіяй. На Беларусі ўнутрыцаркоўная дакументацыя афармляецца па-беларуску толькі ў рыма-каталіцкай царкве.

Што датычыць царкоўнай публіцыстыкі, то яна карыстаецца моўнымі сродкамі публіцыстычнага стылю “свецкай” мовы.

Такім чынам, канфесійны стыль уяўляе дастаткова адметную функцыянальна-стылявую разнавіднасць сучаснай беларускай мовы. Канфесійны стыль мае развітую сістэму спецыфічных падстыляў і жанраў. Найбольш выразна рысы рэлігійнага моўнага мыслення праяўляюцца ў прапаведніцкім, малітоўным і літургіка-рытуальным (сакральным) падстылях. Мова рэлігіі на дадзены момант дастаткова дынамічна развіваецца, таму яна заслугоўвае глыбокіх лінгвістычных даследаванняў як складаная ў камунікатыўным і моўным плане з’ява.

Літаратура

1. Асновы культуры маўлення і стылістыкі: Вучэб. дапам. / У. В. Анічэнка, У. Д. Еўтухоў, В. А. Ляшчынская, Т. І. Тамашэвіч; Пад рэд. У. В. Анічэнкі. – Мн.: Універсітэцкае, 1992. – 254 с.
2. Верещагин Е. М. Современный русский язык и «русская» (православная) вера. С. 8 // <http://www.philol.msu.ru/~rlc2007/pdf/13.pdf>
3. Гадомский А. Теоллингвистика: история вопроса // Паланістыка – Полоністыка – Polonistyka 2006. [Тэкст] / рэд. А. Кіклевіч, С. Важнік.; Белдзяржуніверсітэт. – Мінск: Права і эканоміка, 2006. С. 141-160.
4. Горлатов А.М. Функциональный стиль рекламы в современном немецком языке: Монография. – Минск: Минский гос. лингв. ун-т, 2002.

5. Кузьміч А. В. Моўныя асаблівасці канфесійных твораў / Жeнщина. Общество. Образование. Материалы 9-ой международной междисциплинарной научно-практической конференции (15-16 декабря 2006 г.). Мн.: Женский институт «ЭНВИЛА», 2007. С. 149-151.
6. Кузьміч А. В. Праблемы перакладу біблейскіх тэкстаў. // Жeнщина. Образование. Демократия. Материалы 7-ой международной междисциплинарной научно-практической конференции (10-11 декабря 2004 г.) – Мн.: ЖИ ЭНВИЛА, 2005. С. 361-363.
7. Кузьміч А. В. Стылістыка літургічных тэкстаў (на матэрыяле каталіцкай літаратуры) / Жeнщина. Общество. Образование. Материалы 9-ой международной междисциплинарной научно-практической конференции (15-16 декабря 2006 г.). Мн.: Женский институт «ЭНВИЛА», 2007. С. 146-149.
8. Мечковская Н.Б. Язык и религия: лекции по филологии и истории религий / Н.Б. Мечковская. – М.: Изд.-торг. дом «ГРАНД»: Агентство «Фаир», 1998. – 350 с.
9. Прохвятилова О. А. Речевая системность религиозного стиля современного русского литературного языка. С. 49 // <http://www.philol.msu.ru/~rlc2007/pdf/13.pdf>
10. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / Под ред. М.Н.Кожиной. Члены редколлегии: Е.А. Баженова, М.П. Котюрова, А.П. Сковородников. М.: Флинта: Наука, 2003. – 696 с.
11. Чарота І. Беларуская мова і царква. – Мн.: Свята-Петра-Паўлаўскі сабор, 2000. – 176 с.
12. Ярмульская И. Ю. Духовное послание как жанровая разновидность современного религиозного стиля. С. 62 // <http://www.philol.msu.ru/~rlc2007/pdf/13.pdf>
13. Dałgiewicz M. Język religijny – wyznanie wiary. <http://www.opoka.org.pl/biblioteka/Z/ZS/dalgiewicz/2jezykrelijny.html>
14. "From Theolinguistics to Critical Theolinguistics: The Case for Communicative Probity", in ARC (Montréal) 34:1 (Nov. 2006), forthcoming. <http://homepages.ulb.ac.be/~jpvannop/CommProb.doc>
15. Język religijny, II. Aspekt filologiczny // Encyklopedia Katolicka. T. 9. Lublin, 2000.
16. Kłoczowski Jan Andrzej. Język, którym mówi człowiek religijny // Znak. (12) 487. Kraków, 1995. С. 5-17.
17. Mistrik Jozef. Religiozny styl / Stylistyka. Opole, 1992. Nr 1. S. 82-89
18. Noppen van, J. P. Theolinguistics. The English of religion: at the edges of language. 14 с. // Developing Pragmastylistic Competence. Université Libre de Bruxelles, Senior year coursebook. Presses Universitaires de Bruxelles, 1995. – <http://homepages.ulb.ac.be/~jpvannop/Theoling.doc>
19. Peterson Michael. Czy można sensownie mówić o Bogu // Znak. (12) 487. Kraków, 1995. С. 33-51.
20. Stosowanie języków narodowych przy wydawaniu ksiąg rzymskiej liturgii. Kongregacja Kultu Bożego i dyscypliny sakramentów. Rzym, 2001. – 39 с.
21. Welte Bernhard. Modlitwa jako mowa // Znak. (12) 487. Kraków, 1995. С. 18-32.
22. Węclawski Tomasz. Mowa o Bogu: Ten niemożliwy język teologii // Znak. (12) 487. Kraków, 1995. С. 52-63.
23. Wiersbe, Warren W. and Wiersbe, David W. The Elements of Preaching. Illinois: Tyndale House Publishers, 1986.
24. Wolicka Elżbieta. Obraz i słowo w obszarze języka religijnego // Znak. (12) 487. Kraków, 1995. С. 64-75.

СТРУКТУРНА-СЕМАНТЫЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА НАЗОЎНІКАЎ-КАМПАЗІТАЎ З ДРУГІМ ДЗЕЯСЛОЎНЫМ КАМПАНЕНТАМ *-ЕД*

У дадзеным артыкуле ставіцца задача правесці сістэмную класіфікацыю вытворных з другім дзеяслоўным кампанентам *-ед*, даць ім лексіка-семантычную, граматычную і словаўтваральную характарыстыку, а таксама вызначыць асаблівасці іх функцыянавання ў беларускай мове. У “Беларускай граматыцы” (1985г.) другі структурны кампанент *-ед* разглядаецца як частка складаных слоў. Відавочна, што ён фармальна і семантычна ўзыходзіць да дзеяслова *есці*, які ў сучаснай беларускай мове мае наступныя значэнні: і без дапамогі прымаць ежу, перажоўваючы яе і глытаючы // ужываць у якасці ежы, для ежы // харчавацца; толькі ў інф. (у спалучэнні з дзеясловам) ежа, харч; кусаць, грызці (пра насякомых, грызуноў); раз’ядаць, разбураць хімічна // раздражняць, раз’ядаць (пра дым); перан. разм. не даваць спакою, мучыць, грызці (пра сумленне, боль і пад.); перан. разм. даймаць каго-небудзь сваркамі, папрокамі, назаліць, не даваць спакою [ТСБМ 1977-1984, т. 2, с. 242-243].

Усяго выяўлена 40 лексічных адзінак: *асаед, бананаед, букваед, ваўнаед, грыбаед, дармаед, дрэваед, зерняед, змеяед, караед, караняед, кветаед, кастаеда, кнігаед, лістаед, лубаед, гужаед, людаед, медаед, міраед, мукаед, мурашкаед, мясаед, нацяеда, перцаед, пупышкаед, пухаед, птушкаед, пчалаед, пылкаед, самаед, сямаяед, сенаед, скураед, сэрцаед, трупаед, футраед, цветаед, чужаед, яйцаед*, з іх не зафіксавана ў слоўніках – 1 лексема – *гужаед*.

Сярод іх вылучаюцца наступныя семантычныя групы вытворных.

1. Назвы насякомых: *ваўнаед, дрэваед, зерняед, караед, кветаед, кнігаед, лістаед, птушкаед, пылкаед, сенаед* і інш. Напрыклад: *пухаед* ‘бяскрылае насякомае-паразіт, якое корміцца пухам і валасамі, паразітуючы на птушках, радзей на іншых жывёлах’ [ТСБМ 1977-1984, т. 4, с. 527], *сямаяед* ‘жучок, які пашкоджвае насенне (раслін)’ [ТСБМ 1977-1984, т. 5, кн. 1, с. 114], *футраед* ‘жук сямейства скураедаў, шкоднік скуры, футраў’ [ТСБМ 1977-1984, т. 5, кн. 2, с. 162], *яйцаед* ‘паразітычнае перапончатакрылае насякомае, якое адкладвае яйцы ў яйцы другіх насякомых’ [ТСБМ 1977-1984, т. 5, кн. 2, с. 495]. У прыведзеных прыкладах другі структурны кампанент захоўвае значэнне ‘ужываць у якасці ежы, для ежы’.

2. Назвы птушак: *асаед, змеяед, медаед, перцаед, пчалаед*. Напрыклад: *асаед* ‘драпежная птушка сямейства ястрабіных, якая жывіцца пераважна насякомымі, у прыватнасці восамі’ [ТСБМ 1977-1984, т. 1, с. 274], *змеяед* ‘драпежная птушка сямейства ястрабіных, якая жывіцца пераважна змеямі, яшчаркамі, жабамі’ [ТСБМ 1977-1984, т. 2, с. 490], *медаед* ‘лясная паўднёвая птушка атрада вераб’іных, якая корміцца звычайна нектарам кветак’ [ТСБМ

1977-1984, т. 3, с. 131]. У словах гэтай групы кампанент *-ед* захоўвае працэсуальнае значэнне адпаведнага дзеяслова.

3. Назвы жывёл: *мурашкаед*, *трупаеды*, *чужаед*. Напрыклад: *мурашкаед* 'наземнае млекакормячае сямейства сумчатых мурашкаедаў, якое жывіцца галоўным чынам мурашкамі і тэрмітамі' [ТСБМ 1977-1984, т. 3, с. 182]. У прыведзеным прыкладзе другі дзеяслоўны кампанент захоўвае працэсуальнае значэнне адпаведнага дзеяслова. Асобна спынімся на лексеме *трупаеды* 'жывёліны, якія харчуюцца трупамі памёршых арганізмаў' [ТСБМ 1977-1984, т. 5, кн. 1, с. 525]. У сучаснай беларускай мове побач з гэтым словам ужываецца лексема *трупнік* 'невялікі жук, які жыве ў гнаі, трупах жывёл, гнілых грыбах' [ТСБМ 1977-1984, т. 5, кн. 1, с. 525]. Такім чынам, у дадзеным выпадку ў некаторай ступені можна гаварыць пра сінанімію кампанента *-ед* з суфіксам *-нік-*, а значыць працэсуальнае значэнне дзеяслоўнага кампанента аслабляецца, што дае падставы разглядаць яго як суфіксойд.

4. Назвы асоб: *букваед*, *дармаед*, *кнігаед*, *людаяд*, *міраед* і інш. Напрыклад: *букваед* 'іран. чалавек, які прыдае большае значэнне знешняму боку чаго-небудзь, дробязям, чым сутнасці справы; фармаліст' [ТСБМ 1977-1984, т. 1, с. 417], *сэрцаед* 'разм. жарт. мужчына, які карыстаецца вялікім поспехам у жанчын, пакарыцель жаночых сэрцаў' [ТСБМ 1977-1984, т. 5, кн. 1, с. 440], *самаед* 'устарэлая назва самадыйцаў' [ТСБМ 1977-1984, т. 5, кн. 1, с. 38]. Апрача таго намі выяўлена лексема *гужаед* са значэннем 'фурман', незафіксаваная ў слоўніках. Яна ўжыта ў рамане А. Наварыча "Літоўскі воўк": "Гужаеды – была мянушка Кавальцоў. Адзін з Ясевых дзядзькоў – бацькаў брат Сцяпан – і напярэду паехаў у паўночную сталіцу імперыі, але ніякай праўды без грошай, без падтрымкі – не дабіўся <...> Мусіў быць гарадскім фурманам, якіх на той час дражнілі гужаедамі" [Наварыч 2005, с. 79-80]. Відавочна, што ў прыведзеных прыкладах адбываецца абстрагаванне кампанента *-ед* у значэнні 'ўжываць у якасці ежы, для ежы'. Асобна спынімся на слове *кнігаед* '1. Насякомае, якое заводзіцца ў старой паперы, кнігах. 2. іран. Тое, што і кніжнік' [ТСБМ 1977-1984, т. 2, с. 705]. Як бачым, назіраецца сінанімія другога дзеяслоўнага кампанента *-ед* і суфікса *-нік-*, што дае падставы ў дадзеным выпадку *-ед* разглядаць як суфіксойд.

5. Назвы хвароб: *кастаеда*, *наццяеда*. Напрыклад: *кастаеда* 'народная назва карыесу' [ТСБМ 1977-1984, т. 2, с. 658]. У вытворных гэтай групы кампанент *-ед* пачынае абстрагавацца ў значэнні 'раз'ядаць, разбураць хімічна'.

6. Назвы перыядаў царкоўнага календара: *мясаед* 'перыяд пасля каляд, калі па закону праваслаўнай царквы дазваляецца есці мяса' [ТСБМ 1977-1984, т. 3, с. 193]. У прыведзеным прыкладзе другі структурны кампанент захоўвае значэнне 'ўжываць у якасці ежы, для ежы'.

Такім чынам, назоўнікі-кампазіты з другім дзеяслоўным кампанентам *-ед* у сучаснай беларускай мове з'яўляюцца разнастайнымі як па сваёй семантыцы, так і па структуры. Яны могуць абазначаць насякомых (*ваўнаед*,

дрэваед, зерняед); птушак (асаед, змеяед, медаед); жывёл (мурашкаед, трупаед, чужаед); асоб (букваед, дармаед, людаед); хваробы (кастаеда, нагіяеда) і перыяды царкоўнага календара (мясаед). У якасці першай асновы назоўнікаў-кампазітаў з другім дзеяслоўным кампанентам *-ед* могуць выкарыстоўвацца наступныя часціны мовы: назоўнікі (бананаед, грыбаед, дрэваед, лістаед, лубаед, гужаед), прыметнікі (дармаед, чужаед), займеннікі (самаед). Гэта сведчыць пра даволі шырокія валентнасныя магчымасці кампанента *-ед* у працэсе словатворчасці. У працэсе складання могуць удзельнічаць толькі дзве асновы (мукаед, пупышкаед, перцаед). У тых выпадках, калі дадзены кампанент захоўвае першаснае лексічнае значэнне адпаведнага дзеяслова, яго неабходна разглядаць як частку складанага слова, а самі вытворныя – складанымі. Калі ж кампанент *-ед* сінанімізуецца з афіксальнымі марфемамі і абстрагуецца ў сваім значэнні (кнігаед, трупаед), яго неабходна разглядаць як суфіксойд, а самі вытворныя – суфіксойднымі.

Літаратура

1. Наварыч, А Літоўскі воўк: гіст. раман. / А. Наварыч. – Мінск: Маст. літ., 2005 – 285 с.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / рэдкал.: К. Крапіва (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1977–1984. – 5 т.

К.П. Любецкая

ЗМЕНИ Ў РЭЛІГІЙНАЙ ЛЕКСІЦЫ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ПЕРАКЛАДНЫХ СЛОЎНІКАЎ)

Рэлігійная лексіка стала асобным аб'ектам лексікаграфічнага апісання ў канцы ХХ ст., калі выйшлі з друку такія працы, як: Кароткі беларускі тэрміналагічны царкоўны слоўнік (Таронта, 1992 г.), Хрысціянскі філасофскі зборнік (2001 г.), а таксама грунтоўны даведнік Будзько І.У. Рэлігійны слоўнік старабеларускай мовы (Баранавічы, 2003). Прычына таго, што рэлігійная лексіка ў папярэдніх беларускіх слоўніках прадстаўлялася спарадычна і несістэмна, палягае, верагодна, у тым, што распрацоўка пытанняў рэлігійнай справы на працягу ХХ – ХХІ стст. праводзілася вяла і неактыўна, а таму намінацыі і не атрымалі пашырэння ў лексікаграфічным адлюстраванні гэтага часу.

Для асэнсавання гістарычнага руху тэндэнцый па ўпарадкаванні сучаснай беларускай рэлігійнай лексікі зробім панарамны агляд лексічных змен у шырокім кантэксце беларускай практычнай лексікаграфіі ХХ-ХХІ стст., у якой знайшлі адлюстраванне асноўныя якасныя змены мовы, “абумоўленыя ўплывам і ўзаемадзеяннем шматлікіх знешніх фактараў і ўнутраных заканамернасцей моўнага развіцця” [1, с. 101]. Паколькі да пачатку ХХ ст. задача фарміравання і кадыфікацыі беларускай тэрміналогіі не ставілася, калі не лічыць слоўнікі-даведнікі для чытання старабеларускіх юрыдычных актаў, якія, аднак, мелі спецыяльную і абмежаваную функцыю, зыходным будзем лічыць т.зв. “Сямімоўны слоўнік” (1918), у якім здзейснены першыя спробы стварэння, апрацоўкі і кадыфікацыі тэрмінаў сучаснай беларускай мовы.

Большасць намінацый пачатку ХХ ст., што выражаюць паняцці рэлігійнай

сферы дзейнасці, за выняткам правапісу, захаваліся і ўвайшлі ў склад сучаснай рэлігійнай мовы, напрыклад: *aniol* з варыянтам *анел*; разам з *біскуп* пашыраецца і *епіскап*, а таксама ўжываецца *япіскап*. У сваю чаргу ў некаторых слоўніках слова *япіскап* падаецца з паметай (*православ.*) і слова *біскуп* з паметай (*катал.*). Прапанаваная ў «Сямімоўным слоўніку» лексема *chrosny* замацоўваецца ў сферы фіксацыі як *хросны*, *хросны бацька* і *хрышчоны* (*хросны бацька*), але ў тым жа значэнні слоўнікам 20-х гадоў XX ст. вядома таксама *крыжаваны*. Намінацыя *hrech* у 20-я гады сутыкаецца з *віна*, *правіна*, але з сярэдзіны стагоддзя ў слоўніках стала залучаецца *грэх*. Для тэрміна *itśa* ў слоўніках 30-х гадоў прапануюцца варыянты *меса* і *абедня*. Лексема «Сямімоўнага слоўніка» *por* працягвае шырока ўжывацца ў слоўнікавых матэрыялах пачатку мінулага стагоддзя, а з сярэдзіне стагоддзя суіснуе ва ўмовах канкурэнцыі з лексмай *свяшчэннік*. Прапанаваны ў пачатку стагоддзя тэрмін *prawasłaiŋny* ўжо ў 20-я гады паступова замяняецца на *артадаксальны*. Акадэмічнымі і перакладнымі беларускімі слоўнікамі падтрыманы выбар складальнікаў шматмоўнага даведніка *śort*, але ў слоўнікавую практыку ўвайшлі і *шатан*, *куцы*, *бес*, *д'ябал*, *ліхі*, *нячысь*, *цік*, *кадук*, *хохлік*, *хахлаты*. Замест *demon* сёння прапануецца *дэман* і *бес*.

Дакладнае размежаванне значэнняў мнагазначнага слова складальнікамі «Сямімоўнага слоўніка» забяспечваецца шляхам уводу памет, параўн.: ням. *Kirche* (*orthod.*) – бел. *cerkwa*, ням. *Kirche* (*kath.*) – бел. *kaścioł*, ням. *Kirche* (*ev.*) – бел. *kirka*. Лёс прапанаваных у беларускай частцы моўных адпаведнікаў склаўся па-рознаму: лексема *цэрква* засталася ў складзе паўночна-заходніх гаворак, лексема *кірка*, паводле дадзеных ТСБМ, мае іншае значэнне, а лексема *касцёл* у шэрагу лексікаграфічных крыніц суіснуе паралельна з словам *царква*.

Частка прапаноў «Сямімоўнага слоўніка» не атрымала пашырэння ў далейшай слоўнікавай практыцы з прычыны таго, што адпаведныя паняцці наогул не залучаліся беларускамоўнай лексікаграфіяй. Адночы ўжытымі ў слоўніку з'яўляюцца намінацыі *chrosnaje swiadoctwa*, *sabor*, *carkoŋny nahlad*.

Тэрмін *parachwiŋa* з цягам часу набыў дыялектны характар і сёння ўжо не рэкамендуецца да ўжывання ў адпаведнай тэрмінагаліне.

Аказаўся нежыццяздольным прапанаваны ў пачатку XX ст. тэрмін *kniha da naboženstwa*. Сучасныя слоўнікавыя крыніцы фіксуюць у якасці лексічнага эквіваленту адпаведнаму паняццю словы *малітаўнік*, *маліцвеннік*, *малітоўнік*, *малітвеннік*.

Сінанімічныя рады «Сямімоўнага слоўніка», што служаць для намінацыі рэлігійных паняццяў, не захаваліся і распаліся, што прывяло да замацавання аднаго з членаў ланцужка. У радзе *malitwa*, *pacieru* пашырылася лексема *малітва*. Разам з тым, складальнікі акадэмічных руска-беларускіх слоўнікаў сярэдзіны і канца стагоддзя вяртаюцца да сітуацыі «Сямімоўнага слоўніка» і зноў рэкамендуюць да ўжывання *малітва*, *пацеры*.

У радзе *chrost*, *chresbiny* адзначаецца замацаванне лексем *хрэсьбіны*, а лексема *хрост* выцясяецца. На працягу стагоддзя гэты сінанімічны рад

папаўняецца таксама такімі лексэмамі, як *хрышчэньне*, *кшчэньне*, *хрэст*, *хрысьціны*, *ксьціны*.

Некаторыя сінанімічныя рады слоўніка зніклі з прычыны змянення стылістычнай афарбаванасці аднаго з членаў ланцужка. Так, у ланцужках *atsčapienies*, *heretyk* і *atsčapienstwa*, *herezija*, паводле звестак ТСБМ, атрымалі памету *неадабр.* лексемы *адшчапенец* і *адшчапенства*. У слоўнікавых крыніцах пачатку стагоддзя ў якасці канкурэнтных намінацый адпаведнаму паняццю прапанаваны таксама *гарэзьнік*, *гэратык*, *недаверак*; *гэрась*, *гарэзія*.

Варта адзначыць, што рэлігійная галіна, прадстаўленая ўжо ў т.зв. “Сямімоўным слоўніку” (1918), заставалася стабільнай на працягу стагоддзя. Пераважная большасць лексічных адзінак замацавалася ў лексіка-семантычнай сістэме без змен або ва ўмовах канкурэнцыі з іншымі прапановамі па перадачы адпаведных паняццяў (52 %). Разам з тым, на працягу стагоддзя адзначаюцца некаторыя змены і ў гэтым разрадзе лексікі. Выйшлі з ужытку дыялектызмы, запазычанні з рускай мовы, апісальныя пераклады. У сінанімічных радах пашырэнне толькі аднаго з кампанентаў сінанімічнага рада ў сучаснай слоўнікавай практыцы адзначаецца ў 5 %, і поўнае выцясненне іншага – у 14 % выпадках.

Літаратура

1. Савіцкая І.І. Лексікаграфічная спадчына М. Гарэцкага: моўна-гістарычны кантэкст, фарміраванне лексікону, нармалізатарская практыка: Дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.02. – Мінск, 2002. – 114 с.

Ю.В. Назаранка

НЕКАТОРЫЯ ФАНЕТЫЧНЫЯ ЎЛАСЦІВАСЦІ ВЫСЛОЎЯЎ ЯКУБА КОЛАСА

Згукі жыцця і гукі мовы былі аднолькава цікавыя для Якуба Коласа. “Ёсць мова, зразумелая для ўсіх, і ёсць мова, даступная для нямногіх...” - пісаў ён. Пісьменнік уважліва *прыслухоўваўся* да жыцця, і гэта давала яму магчымасць глыбей успрыняць і асэнсаваць яго. Значная колькасць афарызмаў сведчыць пра гэта, напрыклад:

*Шапаціць мне штосьці жыта,
Ды слоў не гамоніць. (II 91)³*

*Але не кожны сцяміць мовы
І жальбы ветру між будовы... (VI 47)
Адзванілі званы на званіцах*

*І збуцвелі, паніклі крыжы... (II 42)
Люблю я больш, як звон царкоўны,*

Скаварады аб прытек звон. (IX 71)

А ў кожным дрэве свае спевы... (V 271)

³ Спасылкі(том, старонка) даюцца па выданні: Колас Я. Зб. тв. у 12-ці т. Мн., 1961-1964

*Многа цікавага пачуе той, хто ўмее чытаць кнігу божай прыроды,
божсага свету, хто цяміць і разбірае іх мову. (IV 222)*

Але яшчэ часцей прыцягвае ўвагу Якуба Коласа так званая “некананічная фанетыка” [2] чалавечых моўных зносін:

*Замерзлі хлопцы, ані зыку:
Мінута важна і вяліка... (VI 62)*

*Пачне як чалавек, а кончыць чорт ведае як – дзікаю піскліваю
фістулою. (IX 321)*

*Усім цікава даведацца прычыны заядлага літання і паслухаць
мастацкую лаянку. (V 175)*

*Прозвішча, як бачым,
Чымся тхне свінячым... (II 371)
А ў час апошні развітання
Стаялі цмокі цалавання. (IV 121)
І там, дзе слоў не расчытае,
На сажань голас працягае. (VI 208)*

*Нос самога Паўлюка граў тоўста, з лёкатам і перабоямі, як бусел
над маладымі буслянятамі. (IV 142)*

*Ты ў чыю гаворыш руку
І сыкаеш вужакаю? (III 8)*

Адлюстраваў пісьменнік і той “гукавы фон” жыцця, які складаў неад’емную частку жыцця беларуса:

*І нашы назвыносяць рэкі,
Лясы, азёры, гарады... (VIII 278)*

*І тая ж навокал гаворка,
І тое ж жыццё маладое. (II 401)*

*Смех дрыжаў у адным месцы,
Песні чуліся ў другім. (III 77)*

*Колькі шуму і гарачкі,
Спеву і гамонкі! (III 220)*

Божухна, які здольны чалавечак! І слоўкі ўсе свае, родненькія. (V 110)

...Перагарэлую, старую

Ды незвычайна галасную (патэльню). (VI 162)

*Калі б тая радасць і тое шчасце, што часам, хоць і вельмі рэдка,
трапляюць да чалавека, маглі б спяваць і звінець сваімі акордамі, то
наша вуха чула б найцікавейшую на свеце музыку. (VII 47)*

Зразумела, ва ўсіх гэтых выслоўях гук прысутнічае як прадмет апісання, а не мастацкі сродак, не фанетычная ўласцівасць выслоўя. Але гэта зместавая рыса мастацкіх мікратэкстаў паэта яскрава гаворыць пра тое, што Якуб Колас як мастак звяртаў увагу на гукавы бок жыцця і слова, калі сам гук выклікае адпаведныя пачуцці. Прыкладам тут можа служыць выслоўе:

*Эх, дом! Як міла нам гэта слова! Колькі глыбокага сэнсу ў ім!
Колькі надзей, пачуцця, жалю! (V 222)*

Уласныя гукапісныя эксперыменты ў выслоўях сустракаюцца не часта. Тыя ж выпадкі, якія можна адзначыць спецыяльна, па сутнасці могуць быць аднесены да так званых “гукавых жэстаў” – гукавых утварэнняў, якія ў сваёй фанетычнай будове нясуць пэўную інфармацыю, што спыняе ўвагу чытача. Такія “гукавыя жэсты” можна ўбачыць у наступных выслоўях:

*Міхайла Іванавіч... нізка пакланіўся гаспадарам і госцю і сказаў
громка, выразна і важна:*

- **Чмак!..**
- **Чмак!** – паўтарыў Андрэй Мартынавіч, а потым растлумачыў:
- **“Чмак”** у перакладзе на мову сучаснасці азначае: чэсць маю кланяцца! (V 119-120)

Не праціўся лепш Ахрэму:

Дасць па карку і – халэмус! (III 7)

*Зайшлі мы да цёткі Хрумы і **трынкнулі** што называецца. (IV 11)*

*А ні **дзлэнг!**.. Як бог да мяне, так і я да бога! (IX 102)*

І тут – гу! гу! і там – гу! гу!

І нічога разабраць не магу. (IV 139)

Ці-лі-лі, ці-лі-лі!

Усе веселы былі,

Выпівалі і скакалі,

Ракам ганачка шукалі. (III 105)

Баўдзейства! Панямонскае баўдзейства! (IX 624)

*Гаспадар гэтага носа дужа змагаўся з п’янствам і змагаўся проста, адкрыта, чэсна, без усякіх там хітрыкаў – **галялюшчыў** гарэлку і толькі. (IV 173)*

*Дзесяць рублёў за такога каня! Як жа цябе пасля гэтага назваць?
Буржавідзела ты свінячае!.. (V 321)*

Рабіць тут трэба – адно слова,

*Не то што – **цуп-луп!** – і гатова... (VI 31)*

Ой, гарачкі не парэце!

Як рабіць, то ўжо рабіць,

*А не **бух-барах!**.. (III 29)*

*Гэтакі ён **сіцыліст**, як ты маёй кабыле дзядзька! (IV 28)*

*А ты, што ж? больш любіш красці адзін? злодзей-індывідуаліст?
Іш ты, **буржуяцкая морда**! (V 116)*

*Пытаўся ў папа: “Чаму так на свеце, бацюшка?” А ён кажа:
“**Накшая** чэсць сонцу, **накшая** чэсць месяцу”. (IV 21)*

*Пан Зыгмусь загадае зварыць “**кіслэго**”, а пані Даміцэля пасавіць
на пліту “**цыгундэрак з грохем**”, - і сварка гатова. (V 262)*

*Навучыўся казаць “**благодарю**” і “**благодарыць**” і калі трэба, і калі
не трэба. (IV 105)*

І панству кідае з запалам:

*“**Седм вількув забів едным стшалэм!**” (VI 200)*

Вы не здольны жыць па згодзе –

*“**Мондры поляк, ды па шкодзе**”. (II 21)*

У апошніх прыкладах для стварэння мастацкага эфекту аўтар
выкарыстоўвае гукавыя адзінкі і ксенізмы.

Да ліку фанетычных асаблівасцей выслоўяў можна аднесці і выпадкі
“гульні ў словы”, напрыклад:

- *Не тузай, парвей! – злаваў Мікалай.*

- *Не рві, патузаеш! – перадражніваў Нічыпар. (IV 138)*

*Гаварыць языком можна ўсё ўсякаму, а зрабіць можа не ўсякі і не ўсё.
(IV 305)*

Думка думку выклікае,

Думка думку гоніць. (I 92)

Наш галава вашаму галаве галавою галаву разбіў. (X 25)

*Філосаф філосафа з паўслова зразумеў, што паміж філосафамі бывае
вельмі рэдка. (X 19)*

*Слоў у нас вельмі многа. Куды не пайдзі, усё толькі і чуеш прамовы.
Адно якое-небудзь слова выклікае тысячы другіх слоў. Слова на слове едзе і
словам паганяе. Выходзіць нейкая слоўная гімнастыка, слоў-культура... (VII
70)*

Такім чынам, у выслоўях Якуба Коласа знайшло сваё месца, хоць і
невялікае па колькасці прыкладаў, але “арганічнае і своеасаблівае “гукавое
пацвярджэнне” зместу” [1, с. 101]. Адна з прычын гэтай абмежаванасці ў
тым, што Колас не ствараў выслоўяў як асобных аўтарскіх тэкстаў: усе яны
ўключаны ў тканку большых твораў, у тым ліку і ў іх цэласную гукавую
сістэму. Але:

Такіх прыкладаў нямала,

Калі і слова дае гарт. (X 309)

Літаратура

1. Рагойша В. Тэорыя літаратуры ў тэрмінах. – Мн.: БелЭн, 2001. – С. 141.
2. Реформатский А.А. Фонология на службе обучения произношению неродного языка // Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. – М.: Наука, 1970. – С. 506-515.

Н.У. Нядзілька

АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА СЛОЎ З ЗЫХОДНЫМ ЗНАЧЭННЕМ «ПАМЯШКАННЕ»

Уся лексіка расчляняецца на групы – структурныя элементы лексічнай сістэмы. Аналіз значэння асобнага слова адбываецца таму, што яно (слова) з'яўляецца членам якой-небудзь (часцей нават не адной) парадыгмы, дзе словы «натуральна звязаны паміж сабой, як і адлюстраваныя імі з'явы самой рэчаіснасці» [3, 9]. Д. М. Шмялёў называе такія аб'яднанні слоў «тэматычнымі групамі», агаворваючы затым думку пра тое, што «групы слоў, вылучаныя на аснове прадметна-лагічнай агульнасці, у шматлікіх выпадках характарызуюцца і некаторымі агульнымі для іх асабіста моўнымі прыметамі, інакш кажучы, многія тэматычныя групы слоў аказваюцца пры больш бліжэйшым разглядзе таксама і лекіка-семантычнымі групамі». Значэнне слова, якое ўваходзіць у такую групу, можа быць да канца высветлена на аснове аналізу тых адносін, у якіх яно знаходзіцца з іншымі членамі гэтай групы. Асноўнымі адносінамі, якія даюць магчымасць аналізаваць семантыку розных груп слоў, Д. М. Шмялёў лічыць парадыгматычныя і сінтагматычныя адносіны.

У адпаведныя групы (парадыгмы) словы аб'ядноўваюцца на аснове агульнага элемента (тэмы, па Д.М. Шмялёву), які выяўляецца ў значэннях цэлага шэрагу слоў. Напрыклад, у групе назойнікаў, якія называюць розныя месцы, апынуцца словы, у значэннях якіх ёсць гэты элемент (сема) «*месца*», а ў падгрупе, якая называе памяшканне – элемент «*памяшканне*» (пры тлумачэнні слова можа быць абазначаны і іншымі словамі: *будынак, жытло* і г.д.).

Падставай для супастаўлення гэтых слоў і ўдакладнення іх значэнняў будуць семантычныя элементы, якімі адрозніваюцца словы. У Д.М. Шмялёва гэтыя элементы названы дыферэнцыяльнымі прыметамі.

Па паходжанню, ужыванню і словаўтварэнню ЛСГ са значэннем «памяшканне» уяўляе сабой даволі неаднастайную лексічную групу. Яна характарызуецца тым, што колькасць слоў, якія ў яе ўваходзяць, не застаецца нязменнай, а ўвесь час павялічваецца. Але трэба адзначыць, што колькасны рост у розных групах, якія складаюць ЛСГ «памяшканне», не аднолькавы.

У некаторых групах (гл., на прыклад, словы са значэннем «*частка жылога памяшкання*», «*жыллё для жывёл*») зусім не адбываецца папаўнення новымі словамі ці назіраюцца адзінкавыя выпадкі з'яўлення новых членаў гэтых груп. Гэта звязана з тым, што ў іх сканцэнтраваны назвы памяшканняў даўно засвоеных, вядомых, даўно атрымаўшых сваё найменне. І калі гэтыя групы слоў папаўняюцца, то часцей за ўсё словамі іншамоўнага паходжання.

Такія іншамоўныя словы, трапляючы ў беларускую мову, уваходзяць у пэўную групу ці ў якасці сінонімаў беларускім найменням (*віла, катэдж*), ці застаюцца ў беларускай мове ў якасці экзатызмаў (*сакля, яранга, фанза*). У групу назваў *памяшканняў для жывёл*, як і ў групе *памяшканняў для чалавека*, уключаюцца розныя па паходжанню словы: беларускія найменні, якія ўваходзяць у гэтую групу суседнічаюць з іншамоўнымі, прычым іншамоўныя назоўнікі ў адрозненне ад уласна беларускіх маюць тэрміналагічны характар і называюць памяшканні, прызначаныя для рэдкіх ці малавядомых жывёл. Пар.: *ласятнік, лъвятнік, лісятнік; віварый, серпентарый, дэльфінарый, тэрарый*. Некаторыя з іх маюць у слоўніках пазначэнне «спец.».

Найбольш рухомай у колькасных адносінах з'яўляецца група слоў, якая называе разнастайныя *нежылыя памяшканні*. Яна безупынна папаўняецца новымі словамі. Гэта звязана з тым, што ў гэтай групе канцэнтраваны назвы такіх памяшканняў, якія пастаянна з'яўляюцца, відазмяняюцца, і кожнае новае памяшканне мае патрэбу ў назве. Экстралінгвістычны фактар, такім чынам, выконвае галоўную ролю ў папаўненні новымі членамі лексікі са значэннем «памяшканне». Асабліва шмат новых найменняў выяўляецца ў групе слоў, якія называюць памяшканні:

1. Па дзеянню, якое ў ім адбываецца (можна назваць, напрыклад: *гартавальня, давальня, дубільня, адпачывальня, сховань, пякарня, смалярня, трапальня, фарбавальня*);
2. Па прадмеце, які знаходзіцца ў памяшканні ці вырабляецца ў ім (*алейня, цвікарня, паперня, чабурэчная, малачарня, бляхарня, дзягцярня, зернясховішча*);
3. Па асобе, для якой прызначана памяшканне (*мэрыя, старошка, качагарка, дыспетчарская*).

Часцей за ўсё новыя назвы памяшканняў з'яўляюцца ў сістэме грамадскага харчавання і гандлю (*бар, бістро*).

Найбольш устойлівыя ў колькасных адносінах групы слоў са значэннем «*жылое памяшканне для чалавека*» і «*памяшканне для жывёл*». Гэта звязана з пазамоўнай рэчаіснасцю: новыя прадметы гэтага круга з'яўляюцца адносна рэдка, у выніку чаго з'яўляюцца рэдкімі і іх назвы.

Асноўная маса слоў са значэннем «памяшканне» – гэта шырока распаўсюджаныя найменні рознага роду памяшканняў, гэта значыць, можна казаць пра аднароднасць гэтай групы адносна паходжання і ўжывання.

Назоўнікі са значэннем «памяшканне» адносяцца да той групы лексікі, якую прынята называць канкрэтнай. А. А. Уфімцава, вызначаючы гэты від слоў, піша: «Пераважная большасць прадметных імёнаў у любой мове прадстаўляюць славесныя знакі, у семантыцы якіх дэнатат і сігніфікат знаходзяцца адзін да аднаго ў адносінах зместу паняцця да яго аб'ёму: такія словы з'яўляюцца назвамі цэлага класа, сукупнасці прадметаў і валодаюць дэнататыўна-сігніфікатыўным тыпам значэння, напрыклад: *стол, дрэва, чалавек, і г.д.*». [2, 63].

Пры аналізе структуры слова ў сучасным мовазнаўстве адзначана, што семічная структура значэння мае іерархічны характар і ўключае ў свой склад:

1) *архісему* (тэму, паняццйнае ядро), якая адлюстроўвае родавае паняцце, што ахоплівае ўсе паняцці, абазначаныя словамі, якія належаць аднаму паняццйнаму полю;

2) *дыферэнцыяльныя, відавныя семы*, якія адлюстроўваюць сукупнасць прымет, што адрозніваюць адзін аб'ект, які ўваходзіць у дадзенае паняццйнае поле ад іншага;

3) *патэнцыяльныя семы* (рэпрэзентатыўныя прыметы, канатацыі), у якіх змешчаны ўяўленні, асацыяцыі, звязаныя з гэтым прадметам.

У слоўнікавых тлумачэннях адлюстроўваюцца звычайна архісемы і дыферэнцыйныя семы.

Значэнні слоў, якія належаць да канкрэтнай лексікі (назвы памяшканняў сярод іх), звычайна бываюць «настолькі насычанымі індывідуальнымі прыметамі», што, «на думку некаторых вучоных, словы гэтага тыпу, у асаблівасці назвы натуральных аб'ектаў (...) у пэўным сэнсе ўвогуле пазбаўлены слоўнікавага азначэння» [1, 323]. Яны больш зразумелыя, калі прадстаўлены у «карцінцы». Д. М. Шмялёў называе такія словы, якія «настолькі насычаны індывідуальнымі прыметамі, што з'яўляюцца, у прынцыпе, несупастаўнымі па асобных прыметах адзін з адным, *дэнататывамі*» [3, 150].

Менавіта такімі з'яўляюцца многія словы, уз'яднаныя агульнай тэмай «памяшканне».

Найбольш дакладна адпавядаюць паняццю «дэнататывы»:

1) назвы жылых памяшканняў у людзей розных нацый: *хата, сакля, яранга, вігвам, чум* і інш;

2) назвы натуральнага жылля дзікіх жывёл: *нара, гняздо, мурашнік, буслянка*;

3) назвы штучных (створаных чалавекам) памяшканняў для хатніх і дзікіх жывёл: *лісятнік, віварый, серпентарый, птушнік* і інш.

Назвы *штучных (створаных чалавекам) памяшканняў* для жывёл могуць быць супастаўлены толькі па прымеце «для каго прызначана памяшканне», а назвы *штучнага і натуральнага жылля* – яшчэ і па прымеце ўдзелу/няўдзелу чалавека ў яго стварэнні.

У іншых групх назваў памяшканняў можна знайсці прыметы, якія лёгка вылучыць у значэнні кожнага слова, па якіх можна супастаўляць словы, удакладняючы іх значэнні. Так, значэнні найменняў *часовых жылых памяшканняў* можна супаставіць па наступных прыметах:

1) па тым, з якога матэрыялу пабудаваны памяшканні (пар. *барак, шалаш, палатка*);

2) у якім відзе транспарту гэтыя памяшканні знаходзяцца (*купэ, каюта*);

3) для каго прызначана памяшканне (*салон, кубрык, кают-кампанія*).

Назвы *частак* (пакояў) *жылога памяшкання* адрозніваюцца

1) па прызначэнню (*спальня, сталовая*);

- 2) па размяшчэнню ў доме (*пярэдняя, бакоўка, антрэсолі, вышка*);
- 3) па знешніх прыметах (*святліца*).

Такім чынам, група слоў з агульным значэннем «памяшканне», якая вылучаецца на аснове агульнай тэмы для ўсіх яе адзінак-складнікаў, складаецца з розных падгруп. У яе складзе ёсць чыста тэматычныя групы, дзе аб'яднаны словы-«дэнататывы», і лексіка-семантычныя групы, дзе апынуліся словы, у значэннях якіх ёсць такія семантычныя прыметы (дыферэнцыйныя семы), на аснове якіх іх можна супаставіць адно з адным.

Літаратура

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы / Н.Д. Арутюнова. – Москва: Наука, 1976. – 383с.
2. Уфимцева, А.А. Лексическая номинация (первичная, нейтральная) // Языковая номинация. Виды наименований / А. А. Уфимцева. – Москва: Наука, 1977. – 358с.
3. Шмелёв, Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д.Н. Шмелёв. – Москва: Наука, 1973. – 280 с.

Н.Я. Пятрова

ЭПІТЭТ ЯК СРОДАК МАСТАЦКАЙ ВЫРАЗНАСЦІ Ў ТВОРАХ МІХАСЯ ЗАРЭЦКАГА

У сістэме вобразных сродкаў мовы значнае месца займаюць вобразныя мастацкія азначэнні – эпітэты, якія раскрываюць аўтарскае разуменне рэчаіснасці, выказваюць аўтарскую ацэнку навакольнага жыцця, дапамагаюць нам бачыць свет у складанай прызме асацыяцый, знаходзіць падабенства і выяўляць аналогіі, якія даюць магчымасць зразумець нябачныя на першы погляд сувязі паміж разнастайнымі з’явамі. Без эпітэтаў нельга ў поўнай меры зразумець сутнасць мастацкага твора, раскрыць яго эстэтычную вартасць. Нездарма гэтыя мастацкія азначэнні многія лінгвісты адносяць да залатога фонду нацыянальнай мовы.

Эпітэт як традыцыйны стылістычны прыём здаўна прыцягваў увагу даследчыкаў мовы. Яшчэ з антычных часоў філосафаў цікавіў гэты троп як сродак мастацкай выразнасці. Сёння існуе нямала навуковых прац, у якіх вучоныя даследуюць прыроду эпітэтаў, крыніцы іх узнікнення, спецыфіку, характар і функцыі ў асобных творах ці ва ўсёй творчасці таго ці іншага пісьменніка, а таксама ў фальклору. Тым не менш, у лінгвістычнай літаратуры пакуль што не даецца ні адзінага, вычарпальнага акрэслення самога тэрміна “эпітэт”, ні дакладнага вызначэння яго сутнасці. Адны вучоныя называюць эпітэт “мастацкім вобразным азначэннем прадмета” (А.А. Макарэвіч), “мастацкім азначэннем, якое служыць для перадачы характэрнай асаблівасці пэўнай жыццёвай з’явы” (М.А. Лазарук, А.Я. Ленсу).

Другія даследчыкі лічаць эпітэт “атрыбутыўнай стылемай” (М.Э. Снегіроў, І. Астахаў), “стылістычным прыёмам, заснаваным на ўзаемадзеянні эмацыянальнага і лагічнага значэння” (І.Р. Гальперын), “разнавіднасцю азначэння, якое адрозніваецца ад звычайнага экспрэсіўнасцю, пераносным (тропавым) характарам” (В.С. Ахманова). Як бачым, існуюць розныя трактоўкі гэтага паняцця, аднак ніхто не адмаўляе яго як мастацкае,

вобразнае азначэнне. Але эпітэты, з'яўляючыся эмацыянальна-вобразнай характарыстыкай прадмета або з'явы, выражаюць і пэўнае суб'ектыўна-ацэначнае значэнне. Адсюль найбольш дакладна сутнасць эпітэта разумее Л. А. Турсунова, якая ўлічвае як лагічна-прадметны, так і эмацыянальна-вобразны аспекты гэтага паняцця і да эпітэтаў адносіць азначэнні, што перадаюць звесткі аб прадмеце або з'яве “дадаткова да яго прадметна-лагічнай характарыстыкі, гэта значыць стылістычную інфармацыю” [4, с.7].

Н.В. Гаўрош лічыць, што эпітэты неабходна разглядаць у двух аспектах – літаратуразнаўчым і лінгвістычным, бо, з аднаго боку, эпітэт – гэта “троп, моўны сродак мастацкай выразнасці”, а з другога – гэта “і слова з пэўным лексічным значэннем”. Пры гэтым даследчыца падкрэслівае: “Вывучаючы эпітэт у лінгвістычным аспекце, неабходна ўлічваць суадноснасць яго зыходнага (паняццёвага) і эмацыянальна-экспрэсіўнага (ацэначнага) значэнняў, спалучальнасць з паяснёным словам, стылістычную характарыстыку і функцыю” [2, с.33].

Да гэтага часу ў мовазнаўстве не вырашана пытанне – адносіць да эпітэтаў любое азначэнне пры назоўніку ці толькі тое, якое мае ацэначную афарбоўку. Адны вучоныя прытрымліваюцца так званага вузкага разумення тэрміна і адносяць да эпітэтаў толькі тыя азначэнні, якія маюць незвычайную мастацкую выразнасць і адлюстроўваюць аўтарскае бачанне свету, выражаюць яго пачуцці (І.І. Арнольд, Л.К. Бабылёва, Б.В. Тамашэўскі, І.Р. Гальперын і інш.).

Прыхільнікі шырокай трактоўкі тэрміна “эпітэт” лічаць, што ў стылістычным кантэксце экспрэсіўна-вобразную функцыю могуць выконваць любыя словы, якія характарызуюць пэўнае паняцце, прадмет ці з'яву (Л.І. Цімафееў, Э.П. Рызель, А.Б. Вольф і інш.). Аднак, як слухна зазначае Н.В. Гаўрош, не кожнае азначэнне можа быць эпітэтам. Не з'яўляюцца эпітэтамі лагічныя азначэнні, бо яны не маюць выразнасці. Калі лагічнае азначэнне індывідуалізуе пэўнае паняцце ці прадмет, адрознівае яго ад падобных паняццяў ці прадметаў, то вобразнае азначэнне (эпітэт) вылучае, узмацняе тыповую прымету, ацэньвае прадмет, выражае адносіны аўтара да падзей і герояў, і, такім чынам, выступае як сродак стварэння мастацкага вобраза. Таму эпітэт павінен вывучацца ў кантэксце, дзе і праяўляецца яго стылістычная функцыя.

Па-рознаму вырашаецца ў навуковай літаратуры і праблема класіфікацыі эпітэтаў. Даследчыкі будуць свае тыпалогіі па розных прыметах: па спосабе перадачы асаблівасцей, характэрных прадметам і з'явам (В.А. Барысенка), паводле семантычных уласцівасцей (У.С. Дзянісаў, Н.В. Ждановіч), паводле камунікацыйнай ролі (В.А. Барысенка) і інш. Але найбольш шырокае распаўсюджанне ў лінгвістыцы атрымала семантыка-стылістычная класіфікацыя, у аснове якой ляжыць спосаб сувязі мастацкага азначэння і паяснёнага слова. Зыходзячы з гэтага выдзяляюць агульнамоўныя, індывідуальна-аўтарскія і народна-паэтычныя эпітэты.

Да гэтага часу застаецца спрэчным пытанне адносна граматычнага выражэння эпітэтаў. Большасць даследчыкаў (Б. В. Тамашэўскі, І.В. Рыбакова, Л.А. Турсунова) прытрымліваюцца думкі, што эпітэты – гэта пераважна якасныя прыметнікі, а выдзяленне эпітэтаў-прыслоўяў яны лічаць не зусім навукова абгрунтаваным. Так, Л.А. Турсунова адзначае, што “эпітэтам можа быць толькі слова ці словазлучэнне, якое функцыянуе ў сказе атрыбутыўна і, значыць, выражае або прымету прадмета, у той час як прыслоўе пры дзеяслове выражае прымету дзеяння, выконвае ў сказе функцыю акалічнасці спосабу дзеяння і з’яўляецца, такім чынам, з’явай іншага парадку, іншай лінгвістычнай прыроды” [3, с. 67].

Эпітэт з’яўляецца найбольш ужывальным вобразным сродкам у мове твораў Міхася Зарэцкага. Гэты троп лаканічна, вобразна, дакладна выяўляе аўтарскія асацыяцыі, эмоцыі. Пісьменнік ужывае мастацкія азначэнні ва ўсіх без выключэння кампанентах аўтарскай мовы: у пейзажных замалёўках, паказе ўнутранага стану герояў, апісанні іх дзеянняў, рухаў, партрэтных характарыстыках дзейных асоб.

Аналіз фактычнага матэрыялу сведчыць, што самай шматлікай групай сярод вобразных азначэнняў у творах М. Зарэцкага з’яўляюцца агульнамоўныя эпітэты, характэрная прымета якіх – “адносна ўстойлівая іх сувязь з паяснёным словам, узнаўляльнасць, частае ўжыванне ў літаратурнай мове” [2, с. 39]. Гэта словы з прамым і пераносным значэннем, стылістычна афарбаваныя і нейтральныя: “*Дзе той **дзівосны зачараваны** край, ... куды цягне іх **гарачае, неспакойнае сэрца***” [Ой, ляцелі гусі; 1, с. 427]; “*У **глухой гушчыне хваёвага парасніку** ... ляжаў чалавек*” [Крывічы; 4, с. 9]; “*Тацяна слухала яго ў **глыбокім маўчанні**...*” [Рубеж; 4, с.53]; “*У Веры Засуліч ён, як і даўней, шукаў **салодкага забыцця**...*” [Вязьмо; 3, с.249]; “*Грэла тады паціху **добрае, ласкавае восеньскае сонца**...*” [Пачатак шчасця; 1, с.471].

Самабытнасць і адметнасць творчага стылю Міхася Зарэцкага выявіліся ў разнастайных спосабах увядзення агульнамоўных эпітэтаў у кантэкст. Так, у прозе пісьменніка асацыяваныя азначэнні часта суправаджае параўнанне, якое дае магчымасць адначасова рэалізаваць некалькі іх значэнняў: “*Вецер – **злы, як шалёны сабака***” [Бель; 1, с. 203]; “*...чырвоныя рабочы ў аблезлай тужурцы – **нязграбны і цвёрды, як кавадла ў кузні***” [Сцежкі-дарожкі; 2, с.87].

Параўнанне – важны спосаб увасаблення аўтарскіх асацыяцый, таму што яго роля ў кантэксце не вычэрпваецца абнаўленнем вобразнага патэнцыялу слова. Параўнанне надае кантэксту пэўную танальнасць, стварае ў чытача адпаведны настрой: “*Душы ў шэры гнёт жыцця нуднага, жыцця **тупога і вузкага, як сляная нара***” [Двое Жвіроўскіх; 1, с. 310]; “*У Саўках **чорная, густая, што дзёгаць, ноч распаўзлася па хмызняку***” [У Саўках; 1, с. 29]; “*Ён застаўся лічыць **цягучыя, нудныя, як у магіле, хвіліны***” [Ой, ляцелі гусі; 1, с. 416].

Новы падтэкст, новыя семантычныя нюансы стварае Міхась Зарэцкі пры выкарыстанні агульнамоўных эпітэтаў у якасці кантэкстуальных сінонімаў:

“Схапіць яе, ... цалаваць без канца ... гэтыя вочкі – **бяздонныя, прамяністыя!**” [Ворагі; 1, с. 141]; “...вецер **мяккі, густы**” [Сцежкі-дарожкі; 2, с. 70]. Сінанімічныя эпітэты дазваляюць больш дакладна і выразна апісаць з’яву ці прадмет і адначасова надаць выкладу эмацыянальнасць і экспрэсію: “Цішыня нейкая **жалезная, вострая**” [У велікодную ноч; 1, с. 256]; “Ізноў слухаў **густую, напружаную ціш**” [Радасць; 1, с. 369]. М. Зарэцкі ўжывае ў кантэксце як сінанімічныя азначэнні *жалезны і востры, густы і напружаны*, што стварае адценне трывогі, напружанасці.

Эпітэты-кантэкстуальныя сінонімы – у сказе падтрымліваюць і раскрываюць значэнне адзін аднаго, дазваляюць перадаць ступень і характар праяўлення пачуцця: “...гэта ён прыслухоўваўся проста ... да сакавітага, **радаснага жыцця свайго**” [На чыгунцы; 1, с. 299]; “Адно толькі **нарэшце** давала спакой Арыне – гэта **ціхая, светлая** думка аб тым, што Мікола кахае Ганну...” [Ліпа; 1, с. 391].

Нагнятанне (ампліфікацыя) азначэнняў спрыяе больш поўнаму раскрыццю вобраза героя, канцэнтруе ўвагу чытача на самым істотным, павышае эмацыянальнасць выкладу: “...яблыкі былі зусім інакшыя – **цёмныя, кашлатыя, таемныя**” [Петрык і Пятрусь; 1, с. 484]; “**Песню ліла непазбыўна-жывучую, смелую, гордую песню**” [Пела вясна; 1, с. 288]; “Я напому табе аб гэтым мінулым, я **квяціста-яскравымі** вобразамі сатру з твайго твару гэтую **млявую** гладзь, твае чорныя вочы зноў загарацца **вострым** агнём, ты станеш такая, якая была ў тыя **бурлівыя** дні” [Паэма пра чорныя вочы; 1, с. 395]; “...камсамолец Віктар быў першы чалавек, якому ён мог вольна адкрываць свае маладыя думкі – столькі ж, **гарачыя імклівыя, колькі цвярозыя, пэўныя**” [Вязьмо; 3, с. 29].

Агульнамоўныя азначэнні становяцца адметнай з’явай індывідуальнага стылю М. Зарэцкага пры іх супрацьпастаўленні ў кантэксце. Ужыванне антанімічных пар вобразных азначэнняў звязана перш за ўсё з мастацкай задумай аўтара, залежыць ад тэмы і ідэі твора. Так, антонімы *жорсткі – пяшчотны, ледзяны (халодны) – гарачы і іншыя* надаюць малюнку кантрастнасць, выпукласць, запамінальнасць: “І Тацяна ... раптам схавала Зеленюка за валасы і раскудлычыла іх **жорсткай**, але разам з тым **пяшчотнай** рукой” [Вязьмо; 3, с. 150-151]; “...пачуўся **ледзяны** подых смерці ... у той **гарачы** момант у яго ... сціснуліся былі кулакі...” [Сцежкі-дарожкі; 2, с. 248, 249]; “У ягоным пакоі непрыемна кінулася ў вочы **халоднае** бязладдзе ... На гэтым у іх адбываецца вельмі **гарачае** ... прымірэнне...” [Вязьмо; 3, с. 224, 225]; “...Пацяроб ... выяўляў і сваё **гарачае** замілаванне да Веры. Карызна зірнуў на яго (Зеленюка) з **халодным** здзіўленнем” [Вязьмо; 3, с. 140, 142]; “...наносілі мужыкі цэлае мора сваіх **пільных і няпільных, вялікіх і малых, цяжкіх і лёгкіх** клопатаў” [Вязьмо; 3, с. 188]; “...выскачыў нехта ... з **мяккай бародкай, з цвёрдымі** энергічнымі рухамі” [Падарожжа на новую зямлю” 4, с. 67]. Спалучэнне супрацьлеглых па значэнні слоў дазваляе М. Зарэцкаму ахарактарызаваць герояў, паказаць іх душэўны стан: “На яе прыгожым твары, яшчэ хвіліну таму насычаным **гарачай** пяшчотай, цяпер

ляжаў выраз сухой **халоднай** заклапочанасці... ”[Вязьмо; 3, с. 201]; “...там **халодная** злосць мяшалася з **палкаю** радасцю...” [Ой, ляцелі гусі; 1, с. 430].

Як бачым, дзякуючы разнастайным спосабам увядзення мастацкіх азначэнняў у кантэкст, агульнамоўныя эпітэты набылі ўзвышанае эстэтычнае значэнне, сталі адметнасцю стылю Міхася Зарэцкага, які ўмее творча выкарыстаць самае звыклае, нават агульнавядомае.

Безумоўна, своеасаблівасць і непаўторнасць стылю кожнага пісьменніка надаюць індывідуальна-аўтарскія (аказіянальныя) эпітэты, якія вызначаюцца арыгінальнасцю, самабытнасцю аўтарскага ўжывання. Яны адлюстроўваюць светапогляд пісьменніка, своеасаблівае, незвычайнае ўспрыманне ім навакольнага свету. Па сваёй сутнасці прадмет або з’ява не маюць тых якасцей і ўласцівасцей, якімі надзяляе іх мастак слова, але на аснове знешняга ці ўнутранага падабенства ствараецца новы вобраз, новае бачанне і разуменне. Такія эпітэты рэдкасныя, бо яны адзінкавыя, іх немагчыма ўзнавіць і ўжываюцца яны з аднымі і тымі ж словамі звычайна адзін раз. Дзякуючы такім непаўторным асацыяцыям можна акрэсліць вобразнасць прадмета або з’явы, аказаць уплыў на чытача, даць характарыстыку падзей і герояў. Таму ў навуковай літаратуры такія эпітэты акрэсліваюцца як суб’ектыўныя, неасацыяваныя.

Індывідуальна-аўтарскія азначэнні ў пераважнай большасці метафарычныя і ўзнікаюць на аснове супастаўлення аднаго прадмета або з’явы з іншым. Міхась Зарэцкі праз аказіянальныя эпітэты перадае сваё ўспрыманне навакольнага свету, свае адносіны да падзей і персанажаў, паказвае асаблівасці псіхалагічнай характарыстыкі герояў: “*Вёска і Макрына – палюбоўніцы горкія, **крушынавая** радасць яго*” [Сцежкі-дарожкі; 2, с. 67]; “*Молах замест адказу ўздыхае працяжным **чатырохпавярховым** уздыхам*” [Вязьмо; 3, с. 27]; “*Яны быццам сабралі з цэлага свету шэрую муць і лілі яе ў мокры прагал **зарумзанай** вуліцы*” [Кветка пажоўклая; 1, с. 358].

У мове Міхася Зарэцкага адны і тыя ж эпітэты могуць спалучацца з рознымі назоўнікамі. Гэта дазваляе пісьменніку падкрэсліць і замацаваць сваё, аўтарскае значэнне паяснёнага назоўніка, канкрэтызаваць і ўдакладніць яго з дапамогай мастацкага азначэння. Так, эпітэт *гультаяваты* Міхась Зарэцкі выкарыстоўвае для характарыстыкі назоўнікаў *сонца*, *усмешка*: “...небарака Аўгінька, як даўней, кожнага надвячорку – толькі-толькі сядзе за Сівец *гультаяватае* зімовае **сонца** – выбягала на вуліцу...” [Вязьмо; 3, с. 228, 229]; “Змітровіч глядзеў з нейкай *гультаяватай* **усмешкай**” [Бель; 1, с. 187]. Эпітэт *ліпучы* ўжываецца з назоўнікамі *погляд*, *путь*, *прысутнасць*, *дрэма*, *змрок*: “Чорны лес сцеражліва прыціх і пільна сачыў за імі **ліпучымі** *поглядамі* сваіх незлічоных вачэй” [Максімаліст; 1, с. 411]; “Для яго лепей, бо разарвала тыя **ліпучыя** *путь*, павучынне тое атрутнае...” [Кветка пажоўклая; 1, с.355]; “Ідучы з хаты і адчуваючы за плячыма ў сябе прыкрую, **ліпучую** *прысутнасць* Пацяроба, Сымон Карызна сам сабе дзіваваў” [Вязьмо; 3, с.201]; “Ён пачынае смешна, па-дзяцінаму летуцець, паволі

акунаючыся ў *ліпучую дрэму*” [Вязьмо; 3, с. 196]; “...апаў на зямлю *ліпучы ... змрок*” [Сцежкі-дарожкі; 2, с. 397].

Вобразнасць, сэнсавая і эмацыянальная напоўненасць эпітэтаў яркава выступае, калі ў кантэксце яны ўжываюцца разам з агульнамоўнымі азначэннямі: “*Яго словы пакрыў дубовы раскацісты смех*” [На чыгунцы; 1, с. 293]; “...на тым месцы, дзе ляжала нага, ... ціснула, мяла ўсяго, жавала *тупым алавяным болам*” [На чыгунцы; 1, с. 289]; “*Яна ... убачыла яе глыбокія, няўкорна-чыстыя вочы*” [Вязьмо; 3, с. 136].

Нечаканасць аўтарскіх асацыяцый, нязвыкласць спалучэння нейтральных прыметнікаў з назоўнікамі, якія ў звычайным кантэксце з імі не спалучаюцца, забяспечваюць стварэнне выразных і дакладных мастацкіх азначэнняў: “*Над вагонамі нёсся настойны гудок, поўны сцюдзёнай журбы*” [На чыгунцы; 1, с. 294]; “...Карызна пераносіўся ўяўленнем туды, за невялічкія *падслепаватыя вокны*” [Вязьмо; 3, с. 84]; “*Дзень заняўся сляпы, слізготны*” [Ой, ляцелі гусі; 1, с. 444]; “*3 сэрца ў яго цяжка выціскаецца кропля даўнае, рэдкае, вадзяністае пяшчотнасці*” [Вязьмо; 3, с. 221].

Міхась Зарэцкі часта ўжывае азначэнні, якія разам з паяснёным назоўнікам утвараюць спалучэнне супрацьлеглых паняццяў. У адно словазлучэнне аўтар аб’ядноўвае лагічна неспалучальныя паняцці, аднак у чытача не ўзнікае адчування алагічнасці, надуманасці вобраза: “*Вочы ў Ліпіна свецяцца цьмяным агнём*” [Рубеж; 4, с. 46]; “...шалёнай любасцю гарэла ... агонія паміраючага класа” [Лісты ад знаёмага; 4, с. 105]; “*Але гэтая цьмяная праўда не магла задаволіць ягонае глыбока-практычнае істоты*” [Вязьмо; 3, с. 124]; “...у вачах у яе было поўна *балючае пяшчоты*” [Лісты ад знаёмага; 4, с. 114]. Пры дапамозе такіх аказіянальных эпітэтаў пісьменнік стварае новы, свежы вобраз.

Для вобразнай характарыстыкі Міхась Зарэцкі часам сам стварае новыя словы, не зафіксаваныя слоўнікамі: “...няўмысля ўпёрся ў нейкага *ласкавабародага селяніна*” [Сцежкі-дарожкі; 2, с. 249]; “*На яго шырокім, мяккабародым твары свеціцца ... давольнасць*” [Падарожжа на новую зямлю; 4, с. 70]; “*Тонкі перажаблены голас ... напінаў струны ... раздражэння*” [Лісты ад знаёмага; 4, с. 109]. Гэта аўтарскія наватворы. Яны адзінкавыя і, на нашу думку, з’яўляюцца мастацкімі знаходкамі.

Паводле марфалагічнага выражэння вобразныя азначэнні Міхася Зарэцкага самыя разнастайныя: прыметнікавыя, дзеепрыметнікавыя, назоўнікавыя (эпітэты-прыдаткі), але найбольш часта ў мове пісьменніка эпітэты – якасныя прыметнікі: “...здавалася, што ўвесь гэты восеньскі холад, усю гэту сцюжу прынёс ён, *стары ды такі гарэзны туман*” [Пачатак шчасця; 1, с. 464]; “*За заслонаю – зіркатая насмеілівая пуста*” [Вязьмо; 3, с. 211]; “...наводшыбе – *хударлявая царква...*” [Лісты ад знаёмага; 4, с. 121].

Па-мастацку карыстаецца Міхась Зарэцкі колеравымі эпітэтамі, якія набываюць новыя значэнні ў яго творах. Так, пісьменнік спалучае прыметнік *чорны* з назоўнікамі *настрой, нудота, немарасць, тлум*, паказваючы тым

самым псіхалагічны стан герояў: “Ён ... не чуў ані слова з ціхамірнае гаворкі старога служакі, які лічыў за свой канечны абавязак разважаць яго **чорны настрой...**” [Вязьмо; 3, с. 277]; “...Сяргей, апанаваны **чорнай нудотай**, бадзяўся на ваколіцах хутара” [Ой, ляцелі гусі; 1, с. 438]; “Яго ахапляла **чорная немарасць...**” [Вязьмо; 3, с.81]; “Быў **чорны тлум** у галаве...” [Голы звер; 2, с. 41]. Прыметнік *шэры* М. Зарэцкі ўжывае з назоўнікамі *думкі*, *абмежаванасць*: “**Думкі** – таксама **шэрыя**” [Бель; 1, с. 195]; “У ёй ... была **шэрая абмежаванасць** забітае вясковае жанчыны...” [Вязьмо; 3, с. 45]. Прыметнік *ружовы* аўтар выкарыстоўвае побач з лексэмамі *смуток*, *песні*, *радасць*, *абуджэнне*: “А яшчэ **ружовы** нясны **смуток** – трывожнае прадчуванне дзявочага сэрца” [Вясна 1930 года; 4, с. 129]; “Усё для яе : **ружовая хустачка, ружовы грабеньчык, ружовае сонца на познім захадзе, ружовыя песні**” [Вясна 1930 года; 4, с. 129]; “Нешта між іх праляцела – лёгкае, светлае: можа, **ружовая радасць сяброўства...**” [На чыгунцы; 1, с. 298]; “Толькі на душы засталася лёгкае, **ружовае абуджэнне**” [Бель; 1, с. 173]. Такія эпітэты, як бачым, адлюстроўваюць адметнасць светаўспрымання пісьменніка.

Ужывае М. Зарэцкі ў якасці эпітэтаў таксама адносныя і прыналежныя прыметнікі, значэнне якіх развіваецца на аснове параўнання двух прадметаў, двух з’яў: “Пад **альнянымі** вусікамі заўсёды бегала ўсмешачка...” [Цішка Бабыль; 1, с. 23]; “Я адчуваю максімум прыемнасці, якую можна адчуць, трасучыся па **рабрыстых** палескіх землях” [Падарожжа на новую зямлю; 4, с. 68]; “...ён дзіўна прыгожы ... сваёй **звярынаю свежасцю**” [Голы звер; 2, с. 18].

Выкарыстоўвае Міхась Зарэцкі ў якасці эпітэтаў і дзеепрыметнікі, а таксама дзеепрыметныя словазлучэнні. Пры іх дапамозе аўтар трапна характарызуе персанажаў, даючы ім сваю ацэнку: “**Здушаны злосцю** голас прашыпеў з-за шчыкета...” [Петрык і Пятрусь; 1, с. 486]; “Вочы – халодныя, **застыглыя, сталлю працятых**” [На маладое; 1, с. 225]; “...маса шавялілася памаленьку, настарожвалася ў яшчэ нясмелай гатоўнасці ... да неабыклага разварушэння сваіх **зацвілых** ад доўгага неўжывання думак” [Вязьмо; 3, с. 241]; стварае цікавыя карціны наваколя: “Мявы, **распараны сном**, ён (змрок) дыхаў цеплаватай вільгаццю...” [Ой, ляцелі гусі; 1, с.444]; “Нарэшце ў **скрозь пракалупанай нецярплівымі вачмі** цемры азначаўся хісткі квадрат акна...” [Вязьмо; 3, с. 218]; “Яна ўявіла сабе: шырокая местачковая вуліца, **уся аплеценая цікавымі поглядамі людзей**” [Вязьмо; 3, с. 165].

Істотнай прыметай індывідуальна-аўтарскага стылю Міхася Зарэцкага з’яўляецца, на нашу думку, багацце злітных (або двайных) эпітэтаў, выражанымі спалучэннямі прыслоўяў з прыметнікамі або прыслоўяў з дзеепрыметнікамі; у ролі такіх эпітэтаў пісьменнік часта ўжывае і складаныя прыметнікі. У творах Міхася Зарэцкага яны вызначаюцца багатым сэнсам, арыгінальнай ацэначнасцю: “Бацька **жыдка віхлясты** погляд упінае ў міску...” [Двое Жвіроўскіх; 1, с. 307]; “тая ўхмыляецца, блішчыць на яго **тупа-чырвонымі** лягушынымі вачмі” [Вязьмо; 3, с. 41]; “...ляцела ў мазгі

атрутна-дакорная думка...” [Сцежкі-дарожкі; 2, с. 286]; “*Там ... цвіла шчасліва-бліскавая маладая*” [Сцежкі-дарожкі; 2, с.291]; “*Сляпень ... уняў у яго ... злосна распалены погляд*” [Рубеж; 4, с. 50].

Злітныя эпітэты характарызуюць адначасова і сам прадмет, і адносіны аўтара да яго. Яны па-філасофску спалучаюць азначэнне прадмета ці з’явы з выражэннем аўтарскіх адносін да іх: “*Вочы ўва ўсіх загараліся адным прагавіта-злосным агнём*” [Сцежкі-дарожкі; 2, с. 156]; “*Яна ... радуецца, што яны на волі будуць сваё сонечна-светлае жыццё*” [Лісты ад знаёмага; 4, с. 125].

Надзвычайнай выразнасцю вызначаюцца ў творах Міхася Зарэцкага злітныя эпітэты, выражаныя спалучэннямі прыметніка з прыслоўямі, што маюць значэнне найвышэйшай, неабмежаванай ступені якасці: “*Гэта было бязмерна цяжкае і небяспечнае падарожжа*” [Крывічы; 4, с. 13]; “*...з гэтай казачна-прыгожай далечы веяла вясной...*” [Сцежкі-дарожкі; 2, с. 101].

Наогул злітныя эпітэты М. Зарэцкага здзіўляюць сваёй вобразнасцю, выразнасцю, нават паэтычнасцю. Многія з іх – спалучэнні лагічна неспалучальных слоў, у якіх выяўляецца нестандартнасць, індывідуальнасць аўтарскай ацэнкі прадметаў і з’яў рэчаіснасці: “*Плылі, цягнуліся хвіліны марудныя, грамаздзіліся ў грузка-паўзучыя гадзіны*” [Кветка пажоўклая; 1, с. 351]; “*...вецер пеў у чорна-аголеным лазняку...*” [Сцежкі-дарожкі; 2, с. 253]; “*Макрына была халодна-новая, зусім чужая*” [Сцежкі-дарожкі; 2, с. 220]; “*...яна ... лавіла яго халодна-раскіданы погляд... У пакоі лунаў нявуча-ружовы свет...*” [Сцежкі-дарожкі; 2, с. 233].

Часта ў ролі двайных эпітэтаў ужываюцца складаныя прыметнікі, якія абазначаюць колер ці яго адценні. У такім выпадку дзве прыметы аднаго і таго ж прадмета ці з’явы зліваюцца ў адну і характарыстыка прадмета ці з’явы набывае новую якасць: “*Дняпро перад ім разаслаў бліскава-барвістую гладзь...*” [Сцежкі-дарожкі; 2, с.386]; “*І застыгла ў шэра-сталёвым наветры маўкліва-трывожнае чаканне*” [Кветка пажоўклая; 1, с.352]; “*Перон быў густа абліты крывяна-чырвоным блескам...*” [Сцежкі-дарожкі; 2, с.100]. Зрэдку выкарыстоўвае аўтар і двайныя эпітэты – спалучэнні прыметніка са значэннем колеру і прыметніка са значэннем ацэнкі, характарыстычнасці, ствараючы непаўторныя вобразы: “*Акінуў хату ўраз навесялеўшым, светла-іскрастым поглядам*” [Адна партыя ў шашкі; 1, с.165]; “*І хто можа забараніць шчыра і моцна любіць цябе, жоўта-тужлівая сумная восень!*” [Мар’я; 1, с.75].

Сустрэкаюцца ў мове твораў М. Зарэцкага і эпітэты-прыдаткі – эпітэты, выражаныя назоўнікам, які дапасуецца да паяснёнага назоўніка ў склоне, стварае з ім непадзельнае сэнсавое цэлае, новую семантычную адзінку: “*Сон-небарака канчаткова выляцеў з хаты*” [Пачатак шчасця; 1, с.478]; “*Яе куксачка-твар увесь сабраўся ў камочак дробных прыветных маршчынак*” [Вязьмо; 3, с.47]. Калі эпітэт, выражаны прыметнікам, вылучае, ацэньвае нейкую адну характэрную прымету прадмета, то эпітэт-прыдатак стварае аб’ёмны вобраз прадмета, раскрывае яго ўнутраную сутнасць,

падкрэслівае самыя тонкія ўласцівасці. У выніку ўзнікае новае слова, новая назва-характарыстыка: “Дзедавы **кручча-рукі** самі па сабе разышліся” [Пра дзеда Альпіна; 1, с.457]; “Ён не каяўся, не, агонь яго не патух – агонь падагравала маленькая **трэсачка-ручка...**” [Максімаліст; 1, с.409].

Як вядома, у аснове прыдатка ляжыць аналогія, параўнанне, супастаўленне. Супастаўляючы, параўноўваючы пэўныя прадметы і з’явы, Міхась Зарэцкі знаходзіць тую адзіную дэталю, прымету, якая становіцца дамінантнай пры стварэнні новага вобраза: “Плачуць і слухаюць (дрэвы) разам са мною ціхіх шэпты **слязінак-лісточкаў...**” [Шэпты восені; 1, с.413]. Часта пісьменнік разам з эпітэтам-прыдаткам ужывае і эпітэт-азначэнне, што канкрэтызуе з’яву, надае вобразам эмацыянальную насычанасць: “І не забудзецца ані на момант бразгаць у небе **срэбнымі званочкамі-песняй**” [Вясна 1930 года; 4, с.138]; “Ён увесь аддаўся свайму **дзікаму смеху – сіненню**” [Сцежкі-дарожкі; 2, с.176].

Такім чынам, па-мастацку дакладныя, вобразныя, незвычайныя, эпітэты дапамагаюць Міхасю Зарэцкаму стварыць запамінальныя малюнкi роднага краю, псіхалагічныя партрэты сваіх герояў, перадаць самыя тонкія зрухі ў псіхічным стане персанажаў. Эпітэты М. Зарэцкага выяўляюць глыбіню асацыятыўнага мыслення аўтара, складаны адценні яго пачуццяў, імкненне да сэнсава-ёмістага выкладу. Свежыя, змястоўныя, нетрадыцыйныя азначэнні адлюстроўваюць светапогляд пісьменніка, яго асаблівасці асэнсавання рэчаіснасці, становяцца адзнакай індывідуальна-аўтарскага стылю.

Літаратура

1. Васілеўская А.С. Агульнамоўныя эпітэты ў мастацкай прозе // II Міжнародны кангрэс. Мінск, 17-19 мая 2000г.: У 3 кн. – Мн., 2001. – Кн. 3. Ч. 1. – С. 25-28.
2. Гаўрош Н.В. Мова! Ты свецішся словам кожным: Эпітэт – азначэнне вобразнае // Роднае слова. – 1997. – №7. – С. 32-43.
3. Зарэцкі, М. Збор твораў: У 4 т. Мінск: Маст. літ., 1989 - 1992. (Цытаты падаюцца паводле гэтага выдання з пазначэннем тома і старонкі ў дужках.)
4. Турсунова Л.А. К проблеме классификации эпитетов // Сборник научных трудов. – М., 1974. Вып.1. – С. 67-87.
5. Турсунова Л.А. Структурные типы и стилистические функции эпитета в языке английской художественной литературы XX века: Автореферат дис. ... канд. филол. наук. – М., 1974.

І.І. Савіцкая

ЭТНАЛІНГВІСТЫЧНЫЯ ТЭНДЭНЦЫ Ў ПУБЛІЦЫСТЫЦЫ ЯНКІ КУПАЛЫ 10-х гг. XX СТ.

Этнапсіхалогія і этналінгвістыка трывала занялі свае месцы ў айчынным мовазнаўстве з сярэдзіны XX стагоддзя, хаця задоўга да таго многія еўрапейскія і расійскія навукоўцы звярталіся да праблем нацыянальнай псіхалогіі, вылучаючы шэраг прагрэсіўных для свайго часу ідэй адносна сацыяльнага жыцця грамадства і этнасу (М. Лацарус, Х Штэйнваль, В. Вунт, Г.Г. Шпет, А.А. Патабня, Л.С. Выгоцкі і інш.). Філософы і публіцысты

таксама не прайшлі міма новых сацыяльна-грамадскіх тэндэнцый. У прыватнасці, у Расіі ўплыў прыродна-кліматычных фактараў, звычаяў, культуры і міфалогіі народаў на характэрныя рысы іх псіхалогіі адзначалі М.Р. Чарнышэўскі, М.І. Надзеждзін, У.С. Салаўёў, М.А. Бярдзязеў, У.А. Ключэўскі.

Прыкладна ў гэтыя ж храналагічныя межы ўплыў роднага слова, матчынай мовы на псіхічны склад і лад жыцця нацыі адзначалі і беларускія навуковыя і культурныя дзеячы.

Так, напрыклад, С. Некрашэвіч сцвярджаў:

“...у мове, як у люстры, адбіваецца ўвесь народ, што гаворыць гэтаю мовай, з усёю сваёю психалёгіяй, са сваёй этнографіяй, светапоглядамі. < > Такім чынам, слова ў мове – гэта не выпадковы факт, – гэта гісторыя народу. Слова ў мове з’яўляецца тады, калі з’яўляецца пэўная ідэя, для выражэння якой у форме гукаў і служыць слова” [Некрашэвіч 1925, с. 165]⁴.

Я. Лёсік меў падобнае меркаванне:

“Дух мовы – гэта яе сынтас, яе фразеалёгія, яе ўласцівы спосаб выражэння. Сіла тут не ў паасобных словах, у якія мы злучаем словы для выражэння таго, што нам трэба выказаць. Пераймаючы чужыя сынтасныя звароты, мы надаём нашай літаратурнай мове неўласцівага беларускай мове характару і тым абарачаем яе ў нейкі няіснуючы дыялект, або ў карыкатуру” [Лёсік 1924, с. 193].

Свае навуковыя здабыткі мовазнаўцы пераносяць на мастацкую творчасць. М. Байкоў у артыкуле “Пуці змычкі” (1924 г.) указваў:

“Кожны літаратурны твор ужо з боку мовы з’яўляецца праявай творчасці вядомай нацыянальнасці. Апрача мовы, нацыянальны элемент знаходзіць сабе выраз і ў іншых рысах літаратурнай творчасці: поэта-пісьменнік апісвае “родныя з’явы”, творыць нацыянальныя тыпічныя вобразы, выражае нацыянальныя ідэі, пачуцці і імкненні” [Байкоў 1924, с. 180].

Натуральна, што згаданыя тэндэнцыі не маглі прайсці міма аднаго з геніяў беларускай нацыі – Янкі Купалы. Аналіз яго публіцыстыкі 10-х гадоў (у прыватнасці, артыкулы “Ці маем мы права выракацца роднай мовы”, “А ўсё ж такі мы жывём”, “Вера і нацыянальнасць” (“Наша ніва”, 1914)), у якой не толькі змешчаны пранікнёны патрыятычны заклік да захавання і пашырэння нацыянальнай моўнай і літаратурнай спадчыны, але і закранаецца гісторыка-культурная праблематыка, дае магчымасць заўважыць упэўненасць паэта ў тым, што мова з’яўляецца выразніцай і ахоўніцай нацыі у коле іншых нацый:

“...калі дзерава ці жывёліна ёсць толькі паверхнаснай аздобай зямлі, то мова людзей ёсць як бы цэнтрам гэтага жыцця, яго душой, яго ўнутранай аздобай.

Для мовы, для гэтай выразіцелькі душы і думак чалавека, не патрэбна ні скіпетраў, ні каронаў, як не патрэбна для сонца якога-небудзь яшчэ

⁴ У цытатах захоўваецца арфаграфія і граматыка арыгіналу.

пазalachонага абруча, рамак. Сонца само па сабе адна аздобнасць – і золата, і брыльянт. Таксама і мова якога-небудзь народа ёсць для яго і скіпетрам, і каронай, яго нічым не апаганенай аздобнасцяй” [Купала 1976, с. 182].

Для таго, каб пацвердзіць высокі статус роднай мовы, Купала падмацоўвае свае аргументы дакладнымі (паводле кампетэнцыі самога паэта) гістарычнымі звесткамі:

“Пасля, калі падпала Беларусь пад уладарства Літвы, што выйшла. “Простая” беларуская мова закасавала “крывую” сваіх заваявацеляў, і літоўскія законы пішуцца па-беларуску; слова нявольніка становіцца ўрадавым словам пабедніка. А мова наша была і тады не інакшая, – была таксама простая, але простая ў значэнні – не крывая, дарэчная, не заменная для агулу, для свайго народа. <...>

Калі з часам Літоўска-Беларускае княства злучылася з Польшчай і беларускую мову стала з урада выціскаць польская, то гэта нічуць не даказвае, што яе прызналі горшай ад польскай. Тут была толькі, ні болей ні меней, сіла кулака, як цяпер часта робяць іншыя гасударствы. <...> Адно, народ (сяляне і месцішчыны) за прыхваснямі дворнымі не пайшоў: ён цвёрда трымаўся ўсяго таго, што яму пераказалі на божай пасцелі дзяды і прадзеда, і не зацёр сваёй асобенасці, свайго нацыянальнага духу, астаўся да сённяшняга дня тым, чым быў... хоць і валок на сабе ярмо кольківяковага чужога ўладарства” [Купала 1976, с. 184].

Да гістарычных нягод Беларусі далучаецца і канфесійная “раздвоенасць” яе народа, што пагаршае нацыянальную самаідэнтыфікацыю беларусаў:

“Гэта змаганне дзвюх вер не толькі дзеліць беларусаў на дзве часці па рэлігіі, але, самае важнае, забівае ў іх свядомасць і пачуццё нацыянальнай еднасці. Беларусу-католіку ўгаворваюць, што раз ён католік, то ён – паляк, і не павінен братацца з тым, хто іншай веры; беларусу-праваслаўнаму кажуць, што раз ён праваслаўны, то ён – расіец, і католіка-беларуса павінен сцерагчыся, бо ён – паляк. І што з гэтага выходзіць? Расце нязгода, расце нянавісць – рэчы, нікому не патрэбныя, апрача хіба ворагам нашага народа.

Беларус-католік ці беларус-праваслаўны павінны тое помніць, што ў іх адна Бацькаўшчына – Беларусь, адна мова родная – беларуская, адны звычаі і абычаі, ад веку перадаваныя з пакалення ў пакаленне” [Купала 1976, с. 212-213].

Аднак гісторыя Беларусі, сцвярджае паэт, мае не толькі пакутныя, сумныя старонкі, але і аптымістычную сучаснасць, абуджаную самадчуваннем сябе як нацыі, як адметнай этнічнай супольнасці:

“Будзіцца самапачуццё народнае, падымае старонка наша свае вочы к сонцу і распрастоўвае свае магучыя плечы. Мілаванне свайго роднага слова, сваёй ядынай бацькаўшчыны Беларусі бярэ верх над адступніцтвам і прадажніцтвам сябе ў чужую няволю. Калі зірнем мы на тое, што за некалькі год зроблена намі, беларусамі, над падняццем свайго нацыянальнага багацтва, то адно толькі душа можа радавацца. У некалькі год мы зрабілі тое,

што ў палякаў і расійцаў рабілася чуць не цэлымі сталеццамі” [Купала 1976, с. 207-208].

Такім чынам, нельга не заўважыць, што публіцыстычныя выказванні выбітных дзеячаў нацыянальнай культуры і навукі з’яўляюцца тым барометрам, які тонка адчувае ваганні палітычнай атмасферы ў краіне ў пэўны гістарычны прамежак. Іх меркаванні выяўляюць умовы развіцця краіны, стаўлення яе грамадзян да ўласнага месца ў часе і прасторы, усведамленне сваёй мовы і культуры самадастатковымі і важкімі ў міжэтнічным супольніцтве.

Літаратура

1. Байкоў, М. Пуці змычкі / М. Байкоў // Полымя. – 1924. – № 2. – С. 180-191.
2. Купала, Я. Збор твораў: у 7 тамах / Я. Купала. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – Т. 7: Пераклады п’ес. Публіцыстыка. Пісьмы. Летапіс жыцця і творчасці. – 695 с.
3. Лёсік, Я. Некаторыя ўвагі да беларускае літаратурнае мовы / Я. Лёсік // Полымя. – 1924. – № 2. – С. 192-205.
4. Некрашэвіч, С. Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы / С. Некрашэвіч // Полымя. – 1925. – № 5. – С. 164-186.

А.Л. Садоўская

БЕЛАРУСКАЯ ФРАЗЕАЛОГІЯ ЯК АБ’ЕКТ ЛІНГВАКРАІНАЗНАЎСТВА

Вядома, што беларуская, як і кожная іншая мова свету, вылучаецца сваёй нацыянальна-культурнай семантыкай — сукупнасцю значэнняў моўных адзінак (найперш — слоў, фразеалагізмаў і г.д.), у якіх адлюстраваны асаблівасці сацыяльна-эканамічнага ўкладу Беларусі, яе гісторыі, літаратуры і мастацтва, побыту і звычаяў беларусаў, беларускай прыроды і інш. Таму той, хто жадае паўнаўартасна вывучыць беларускую мову, павінен добра разумець і яе нацыянальна-культурную семантыку. Для гэтага і прызначаны асобны кірунак вывучэння і выкладання беларускай мовы — **лінгвакраіназнаўчы**, для якога фразеалагізмы маюць несумненнае значэнне.

Паколькі актыўнае вывучэнне беларускай мовы як замежнай толькі пачынаецца, адпаведна, і лінгвакраіназнаўства як дысцыпліна ў беларусістыцы пакуль яшчэ недастаткова распрацаваная. Таму лічым не збытоўным звярнуцца да азначэння сутнасці абазначанага навуковага напрамку: “**Лінгвакраіназнаўства** — гэта такі падыход да выкладання (і вывучэння) мовы як замежнай (або як няроднай ва ўмовах білінгвізму), калі раскрываецца сувязь моўных адзінак з культурай, гісторыяй, побытам народа і ажыццяўляецца засваенне чалавекам, які вырас у асяроддзі адной нацыянальнай культуры, асноўных фактаў, норм і каштоўнасцей другой нацыянальнай культуры. Лінгвакраіназнаўства як навучальная дысцыпліна мае ўласны спосаб (канал) перадачы інфармацыі — пры дапамозе самой мовы і пры яе вывучэнні” [1, с.96]. Тэорыя і практыка лінгвакраіназнаўства як уласна філалагічнай (пераважна лінгвістычнай) і як лінгвадыдактычнай (метадычнай) дысцыпліны распрацоўваецца ўжо каля трыццаці гадоў, а

асноўныя прынцыпы і метады лінгвакраіназнаўства ўпершыню былі выпрацаваны ў русістыцы.

Як пераканаўча сцвярджаюць аўтары першага лінгвакраіназнаўчага слоўніка-даведніка беларускіх прыказак, прымавак і афарызмаў С.Ф. Іванова, Я.Я. Іваноў, устойлівыя моўныя выразы найперш адлюстроўваюць беларускую нацыянальную культуру як цэласныя моўныя знакі. Напрыклад, як знак сітуацыі беларускі фразеалагізм **як на Дзяды** ўжываецца са значэннямі: 1) выдатна, уволю наесціся, 2) вельмі многа (пра яду). Культурна-гістарычны каментарый: «*Дзяды* – старадаўняе памінанне нябожчыкаў на Беларусі, а таксама дзень, калі адбываўся гэты абрад. На Дзяды гатавалася сем – дзесяць страў (куцця, бліны, клёцкі, яечня, мяса і інш.) Пасля малення гаспадар выходзіў з хаты і заклікаў на вячэру «дзядоў»-нябожчыкаў. Сям’я ела з перапынкамі, кладучы час ад часу лыжкі на стол, каб імі сімвалічна маглі пакарыстацца «дзяды». На іх долю яшчэ адлівалі і адкладвалі ад кожнай стравы ў асобны посуд. Пасля вячэры не прыбіралі са стала: пакідалі нібыта для нябожчыкаў» [3, с.433]; **хоць у пятніцу** абазначае ‘ў любы момант, у самы блізкі час’, ужыв. пры словах *замуж, жаніць*. Першапачатковы сэнс выразу – ‘хоць у той дзень, калі не дазвалялася спраўляць вяселле’. Культурна-гістарычны каментарый: «вясельным днём была нядзеля. Пятніца з часоў язычніцтва лічылася нерабочым днём. Гэта традыцыя захоўвалася на Беларусі доўгі час. Яшчэ ў канцы XIX стагоддзя ў пятніцу нельга было шыць, купаць дзяцей, мыць бялізну; калі ў Велікарусі засталіся ў народнай памяці і ў пашане толькі тры пятніцы.., у Беларусі... небяспечныя і страшныя ўсе пяцьдзесят дзве. «Хто ў пятніцу спявае, той ў нядзелю адплача» – народная прымета і перасцярога, занатаваная М.Федароўскім» [3, с.399].

Па-другое, яны адлюстроўваюць нацыянальную культуру беларусаў адзінкамі свайго лексіка-семантычнага (і лексіка-граматычнага) складу. Гэта перш за ўсё тычыцца назваў рэальнай матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў, жывёльнага і расліннага свету краіны, імёнаў людзей і геаграфічных назваў і г.д., што згадваюцца ў выразях. І такіх устойлівых моўных формаў у беларускай мове вельмі шмат. Прывядзём некалькі прыкладаў: **у лапці абуць** – паступіць нядобрасумленна, ашукаць, падмануць каго-н.; **плесці лапці, кашалі з лапцямі (кашалі без дужак) плесці** – гаварыць абы-што, выдумваць; **ні млён ні таўкач** – ні на што не здатны, няўмелы (**млён** – палка, якой круцяць жорны, сячкаруню; безэквівалентнае ў рускамоўным дачыненні слова); **ні ў кола, ні ў мяла** – няўмелы, няздатны (у тым ліку да гаспадарчых работ) чалавек (**кола** – млынавое кола, **мяла** – мяліца, мялка, на якой лён або пяньку мнуць); **збор каляда** – група людзей ці прадметаў, неаднародных па якіх-небудзь прыметах, якасцях. Першапачаткова – пра розныя падарункі, сабраныя ў выніку калядавання. Фіксуецца ў «Зборніку беларускіх» прыказак І.І. Насовіча; **лягнуць як лапцем па балоце (як лапцем па цымбалах)** – вельмі недарэчна, нетактоўна штосьці сказаць; **як дзядзька ў Вільні** – разгублена, збянтэжана, непрывычна,

ніякавата (вобраз склаўся на аснове эпизодаў з паэмы Я. Коласа «Новая зямля», раздзел «Дзядзька ў Вільні»). І шмат іншых: *не за дзень Вільня станавілася, язык Вільні дапытае, смаргонская палітыка, маладзіца як брусніца, казаў Халімон рабой кабыле сон, два вазы і цэбар, брэша як лён чэша, бліны-ляпешкі з аднае дзежкі, да цмока, да вадзяніка, да хатніка, да балотніка, да лесавіка* (руск.: к чертовой матери, к чертовой бабушке), *абораі хлеб кроіць, спрыкрыцца як ваўкалака* (руск.: надоесть хуже горькой редьки), *стаячаму лапці падпляце* (руск. на ходу подметки рвет), *ні к Сідару, ні к Хведару, ні лой ні мяса, горай дурня Апанаса, быў і ў коле і ў мяле, язык ходзіць як мянташка на касе, малатарня пустая, язык ў лапцёх, язык як калаўрот, языком у Вільні, а галавою за печчу* (руск.: где много слов, там мало дела) і інш.

Нацыянальная культура беларусаў яскрава адлюстравана і ў лексіка-семантычным складзе прыказак і прымавак. Так, напрыклад, у прымаўцы *Чым за морам віно піць, лепш з Нёмана вадзіцу* Нёман – адна з найбуйнейшых рэк Беларусі, якая з’яўляецца адным з нацыянальных і гістарычных сімвалаў краіны; *Пазнаюць нашу дачку і па андарачку. Андарак* – народнае паясное адзенне беларускіх жанчын (спадніца, якая шылася з даматканай шарсцяной ці паўшарсцяной тканіны ў клетку або ў палоску); *Што кажух, то не вата, што капуста, то не гарбата. Кажух* – традыцыйнае зімовае адзенне беларусаў, *капуста* – вараная страва з аднайменнай агародніны, традыцыйная для беларусаў ежа; *Як шаницуе, тады і Халімон танцуе. Халімон* – ужыта беларуская народна-гутарковая форма мужчынскага імені Філімон; *Ад жыгучкі трымай далей ручкі. Жыгучка* (разм.) – крапіва, якая расце каля дарог паўсюдна на Беларусі. Безэквівалентнае ў рускамоўным дачыненні слова, *жгучая крапіва; Хіцёр Зміцёр, але і Саўка не дурны. Зміцёр, Саўка* – беларускія народна-гутаковыя формы мужчынскіх імёнаў Дзмітрый, Савелій; *Няхай жыве беларуская птушка бацян. Бацян* – беларускае народна-гутарковае найменне бусла, які з’яўляецца сімвалам Беларусі; *На Беларусі і пчылы як гусі, рэзгінамі мёдносяць. Беларусь* – ужыта сама назва дзяржавы, *рэзгіны* – прыстасаванне ў выглядзе вяровачнай сеткі на драўляных дугах для пераносу сена, саломы, безэквівалентнае ў рускамоўным дачыненні слова і інш.

Асаблівую каштоўнасць у гэтым сэнсе ўяўляюць выразы, у складзе якіх знаходзім назвы і прыкметы беларускага народнага календара. Напрыклад, *Святы Бутрамей высылае Буслоў па дзяцей. Святы Бутрамей* – беларускае народнае свята, заканчэнне гаспадарчых работ і пачатак вясельнай пары; *Прыйшла Пакрова, пытае, ці ты да зімы гатова? Пакровы (Пакроў), 14* кастрычніка – народнае свята глыбокай восені, пасля якога пачынаецца зіма. Сяляне стараліся закончыць палявыя работы, усебакова падрыхтавацца да зімы. Па хрысціянскім календары Пакроў Прачыстай Багародзіцы; *Юр’еў дзень; Калі на Юр’я роса, сей грэчку і проса, Юрый, 6 мая* – свята пачатку сапраўднай вясны, дзень першага выгану жывёлы ў поле. Юраўская раса лічылася цудадзеянай. Беларусы надавалі ёй вялікае значэнне, верылі ў яе

гаючыя ўласцівасці. Лічылі, што скаціна, пaeўшы травы з юраўскай расой, будзе заўжды здаровая і дужая. Расу лічылі карыснай і для людзей. Гэтай расой абмывалі хворыя часткі цела, асабліва вочы, абмывалі жывёлу, змешвалі яе з асвятчонай на Вадохрышча вадою і апырсквалі ёю жывёлу. Па народных павер'ях, раса валодае чароўнымі ўласцівасцямі таму, што сам Юрый ключамі адмыкаў зямлю, выпускаў цёплую расу, якая забяспечвала ўрадлівасць зямлі і здароўе людзей і інш.

Непасрэдную лінгвакраіназнаўчую і лінгвакразнаўчую каштоўнасць мае і так званая абрадавая фразеалогія, якая прадстаўлена найперш комплексам разнастайных устойлівых спалучэнняў для намінацыі традыцыйных абрадаў беларусаў і сутнасці пэўных абрадавых дзеянняў. Напрыклад, у калядна-навагоднім комплексе беларусаў адным з важнейшых структурных кампанентаў з'яўляецца абрад *ваджэння казы*, які, па сведчанні В.С. Новак, у розных дыялектных традыцыях прадстаўлены іншымі ўстойлівымі словазлучэннямі, напрыклад: *вадзіць паву з павуком*, *вадзіць мядзведзя*, *вадзіць жураўля*, *вадзіць каня*, *вадзіць сабачку*, *вадзіць вераб'я*, *вадзіць кабылу*, *вадзіць ваўка* і інш. У прыведзеных прыкладах розныя лакальныя зааморфныя персанажы з'яднаны адзіным значэннем, звязаным з магічнай здольнасцю сімвалічна ўвасобленых жывёл уплываць на ўраджайнасць і сямейны дабрабыт. Асабліва вялікую распаўсюджанасць сярод названых устойлівых словазлучэнняў мае клішэ *вадзіць казу*. Устойлівыя выразы *хадзіць па цыганках*, *хадзіць па шчодрах*, *хадзіць са шчодрай*, *хадзіць па шчадрусе* па сямантыцы суадносяцца з паняццем «калядаваць» і яскрава дэманструюць арганічнае суіснаванне абрадавага дзеяння і выканання адпаведна калядна-шчадроўнай песні [больш дэталёва гл.: 6, с. 120 – 121].

Або, напрыклад, вялікая колькасць разнастайных і яркіх фразем (з не менш цікавым культурным кантэкстам) прызначана для намінацыі паслявясельнага этапу рэгіянальнага вяселля на Гомельшчыне: напрыклад, *браць банкеты*, *вадзіць цыганаў*, *гуляць разгуліны*, *хадзіць у пярэзыў*, *хадзіць па бяседах*, *ехаць на пірагі*, *гуляць куру*, *гуляць пяхухі* і інш. За кожным з прыведзеных выказаў стаіць багаты культурны матэрыял і надзвычай цікавыя, папросту унікальныя звесткі з абрадавага жыцця беларусаў, якія здольныя, на нашу думку, выклікаць сапраўдную цікавасць не толькі ў замежных навучэнцаў, але і ў сучасных носьбітаў беларускай мовы і культуры. Для прыкладу прывядзём культурны каментарый да аднаго з названых вышэй выказаў, які падае вядомая даследчыца беларускай абрадавай фразеалогіі В.С. Новак: «Для паслявясельнай часткі вёскі Галоўчыцы Нараўлянскага раёна характэрны быў звычай *гуляць куру*. Сутнасць гэтага этнафразеалагічнага выразу, калі звярнуцца да абрадавага кантэксту, заключалася ў тым, што вясельнікі з боку маладога наведваюць падвор'е маладой: «тую жывёліну, што ўкралі на падворку ў маладой, кладуць на насілку, і чатыры мужчыны нясуць яе да рэчкі, там забіваюць, абсмальваюць і зноў кладуць на насілку і нясуць у двор. Гэта вельмі смешна, калі нясуць тую куру, яшчэ жывую, яна вылятае, а тыя, хто ідзе з мужчынамі,

пачынаюць яе лавіць. Бывае, простаносяць куру ўкруг двара, калі ён дастатні, а потым на дварэ і пякуць. Кожнаму з гасцей даюць кусочак тае *куру*» [больш дэталёва гл.: 5].

І па-трэцяе, ФА адлюстроўваюць беларускую нацыянальную культуру сваімі прататыпамі, паколькі генетычна свабодныя спалучэнні слоў самім сваім з'яўленнем (і далейшым замацаваннем у маўленні) былі абавязаны пэўным звычаям, традыцыям, своеасаблівасцям побыту і духоўнага свету беларусаў, гістарычным падзеям, што ў розныя часы адбываліся на Беларусі і інш. Напрыклад, фразеалагізм *за дзедам шведам* (вельмі даўно) захваў звесткі аб прыходзе на беларускія землі шведскіх заваёўнікаў (1655, і 1706-1708 гг.); у фразеалагізме *ісці як на панишчыну* знайшлі адбітак звесткі пра гістарычную рэалію, якая мела месца на беларускіх землях, пачынаючы з 15 ст: *панишчына* – форма эксплуатацыі феадальна-залежнага насельніцтва, дармавая прымусовая праца сялян з уласным інвентаром у гаспадарцы феадала; з'явілася на Беларусі ў 15 ст. з усталяваннем феадальнай уласнасці на зямлю. Пашырылася з 16 ст., калі на Беларусі склалася фальваркавая сістэма, якая прывяла да масавага запрыгоньвання сялянства. Зразумела, што такая форма працы была малапрадуктыўнай і непажаданай для сялян.

У аснову шэрагу варыянтных беларускіх фразеалагізмаў, такіх як *хавай грошы на зязюлю, хавай зратульку на зязюльку, схавай капейку на зязюльку, схавай тры грошы ў руку на куку, пра зязюлю (на зязюлю)* было пакладзена беларускае павер'е пра тое, што вясной, пачуўшы першы раз кукаванне зязюлі, трэба бразнуць грашыма, каб яны вяліся ў кішэні цэлы год, а хто першы раз пачуе зязюлю, не маючы пры сабе грошай, у таго іх цэлы год не будзе [8, с.100]. Што датычыць беларускіх прыказак, прымавак і афарызмаў абазначанай групы, то вялікая колькасць іх зафіксавана і пададзена разам з культурна-гістарычным каментарыем у лінгвакраіназнаўчым дапаможніку Івановых [гл.:1]. Напрыклад, да беларускай прыказкі *Старцу міля не круг, абы міласціна была* ў ім падаецца наступнае тлумачэнне: «*Старац* – тут: жабрак. *Міля* – дарожная мера даўжыні (пяць вёрст). У Вялікім Княстве Літоўскім, у склад якога ўваходзіла тэрыторыя Беларусі з сярэдзіны XIII да канца XVIII ст., міля адпавядала 7,798 км. *Круг* – тут: абумоўленае рытмікай прык. скарачэнне фразеал. *даць круг* са значэннем 'прайсці ці праехаць некаторую лішнюю адлегласць абходнай дарогай'». І далей: «даўней жабракі складалі даволі значную частку насельніцтва Беларусі. Яны не мелі ўласнасці, сталага жылля, таму жылі з міласціны, ахвяраваннямі гараджан і сялян. У пошуках харчу і прытулку жабракі большую частку свайго жыцця праводзілі ў дарозе (ад хаты да хаты, ад вёскі да вёскі). У сваю чаргу на «спраўных» (заможных) гаспадароў ускадаўся марабны абавязак ахвяраваць на сірот, удоў, самотных старых, на сялянскіх хадакоў. Адмова накарміць галоднага жабрака ці падаць яму «што Бог даў» лічылася вялікім грахам і адзінадушна асуджалася. Жабраваць часам прыходзілася і спраўным гаспадарам, бо ніхто не быў гарантаваны ад засухі, граду, пажару і пад. Народная шчырасць і гатоўнасць падаць лусту хлеба дапамагалі выжыць

жабракам. Таму для пэўнай карысці нават доўгі шлях да мэты не з'яўляўся перашкодай. Прыказка можа ўжывацца ў двух выпадках: 1) гаворыцца (часцей іранічна або жартам), калі ў каго-небудзь раптам узнікае патрэба некуды пайсці або паехаць, звычайна ўбок ад свайго шляху; 2) гаворыцца як ухваленне настойлівасці каго-небудзь у дасягненні сваёй мэты. Прыводзіцца рускі адпаведнік *Для милого дружка семь вёрст – не околица*» [1, с.134 – 135].

Лінгвакраіназнаўчую цікавасць маюць, на нашу думку, і ўстойлівыя формы – народныя назвы, напрыклад, расліннага свету: *язюльчыны слёзкі, зязюлін светнік* (альбо *зязюлін цвет*), *зязюлін лён* (альбо *язюльчын мох*), *зязюлін ключык, зязюліны панчошкі, зязюліны ручнікі, зязюльчыны слёзы* і інш. Такія яркія ўстойлівыя найменні-фраземы разам з іншымі элементамі мовы, бяспрэчна, вызначаюць яе нацыянальна-культурную адметнасць, паколькі ў іх выразна выяўляецца характар народнага мыслення: сваім існаваннем яны засведчылі, напрыклад, што беларускі народ здаўна заўважаў самыя характэрныя і адметныя рысы, уласцівыя пэўным рэаліям матэрыяльнай і духоўнай культуры і што чалавек схільны бачыць за кожнай такой назвай нешта большае, чым проста слова, прызначанае ідэнтыфікаваць пэўны прадмет сярод кола іншых. Найбольш распаўсюджанай з пералічаных назваў-фразем з'яўляецца на Беларусі найменне *язюльчыны слёзы*, таму прывядзём для прыкладу пэўны каментарый да яе.

Зязюльчыны слёзы – гэта расліна сямейства злакавых з некалькімі сцяблам і суквеццем мяцёлкай. Зярняткі, што вісяць на тонкіх сцяблінках, прымацаваных да асноўнага сцябла, сапраўды нагадваюць кропелькі або слязінкі. Рускія называюць гэту расліну *Боговыми, Богушкиными* або *Божьими слёзами; Богородицыными слёзами; кошачьими слёзами; Божьим семечком; царскими кудрями*. Пучкі гэтай травы збіраюць і ставяць да абразоў, дзе яны стаяць, пакуль не спатрэбяцца, або да наступнага года. Пры гэтым глядзелі, ці не асыпяцца зярняткі. Калі асыпяцца, лічылася, што гэта Бог плача, і ў доме будзе якая-небудзь бяды; калі ж слёзы не будуць падаць – усё ў доме будзе добра. Гэтыя пучкі выкарыстоўваліся ў жывёлагадоўчых абрадах побач з вербнымі галінкамі; на Вадохрышча іх акуналі ў святую ваду і крапілі дамы, хлявы, іконы і калодзежы, а таксама нябожчыкаў, пакуль яны ляжалі ў доме [4, с.33]. Назва *язюльчыны слёзы* набыла ўжо ў пэўным сэнсе сімвалічнае значэнне 'гора, пакуты'. Вытокі такіх уяўленняў у народных легендах, паданнях пра зязюлю-пакутніцу. Корань расліны *язюльчыны слёзкі*, які па сваёй форме мае падабенства з дзвюма злучанымі рукамі, выкарыстоўваўся ў любоўнай магіі. Адварам гэтага кораня паілі маладых, каб яны жылі ў каханні ды згодзе. Пры дапамозе валасоў гэты корань насілі на сабе, каб выклікаць чыю-небудзь сімпатыю, а таксама ў час сямейнага разладу, нязгодаў. Па ім таксама варажылі, хто народзіцца – сын або дачка [больш падрабязна гл.: 6].

Відавочна, што ў беларускай літаратурнай і дыялектнай мове сапраўды існуе вялікі пласт фразеалагічных адзінак, адметных сваёй нацыянальна-

культурнай семантыкай, таму несумненна актуальным і перспектыўным для беларускай фразеалогіі застаецца пытанне іх лексікаграфічнай сістэматызацыі і рэпрэзентацыі ў межах спецыяльных, так званых лінгвакраіназнаўчых слоўнікаў, што чакае яшчэ ў беларускім мовазнаўстве свайго вырашэння. Паколькі менавіта лінгвакраіназнаўчыя слоўнікі, якія ў адрозненне ад іншых філалагічных лексіконаў спалучаюць уласна лінгвістычную, лінгвадыдактычную і энцыклапедычную інфармацыю, прызначаны апісваць нацыянальна-культурную семантыку мовы, і перш за ўсё культурна значных слоў, фразеалагізмаў і моўных афарызмаў. Прычым лінгвакраіназнаўчыя слоўнікі, як справядліва заўважаюць многія даследчыкі, павінны быць зарыентаваны ў першую чаргу на тыя фразеалагічныя адзінкі, якія ўжываюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, а нацыянальна-культурная семантыка дыялектных фразеалагізмаў павінна апісвацца ў межах *лінгвакраіназнаўства*.

Актуальнасць і неабходнасць вырашэння абазначанай на перспектыву праблемы вылучэння і сістэматызацыі культурна значных беларускіх фразеалагізмаў і стварэння лінгвакраіназнаўчых даведнікаў па фразеалогіі ўзмацняецца і практычнымі задачамі, якія стаяць перад метадыкай выкладання беларускай мовы як замежнай – гэта найперш забяспечыць навучальны працэс адпаведнай колькасцю фразеалагічных адзінак, паколькі фразеалогія побач з лексікай прызнаецца самастойным прадметам навучання і ў межах тэарэтычнай метадыкі выкладання беларускай мовы як замежнай.

У сувязі з чым, на нашу думку, варта было б скіраваць пільную ўвагу і метадыстаў, і фразеолагаў на рапрацоўку прынцыпаў адбору і мінімізацыі фразеалагічнага фонду беларускай мовы, вызначэнне эфектыўных спосабаў метадычнай арганізацыі і семантызацыі фразеалагічнага матэрыялу ў змесце тыпалагічна розных сродкаў навучання. Неабходнасць абавязковага ўвядзення фразеалагічных адзінак у змест вучэбнага працэсу прадвызначаецца, на нашу думку, не толькі іх высокай лінгвакраіназнаўчай каштоўнасцю, але, напрыклад, і іх здольнасцю выступаць у якасці сродкаў, якія дыферэнцыруюць функцыянальныя стылі мовы і інш.

Тым больш што нават беглае знаёмства з сучаснымі метадычнымі дапаможнікамі па вывучэнні беларускай мовы як замежнай паказвае, што ў адпаведных лексічных мінімумах указанне на фразеалогію як прадмет навучання ўвогуле адсутнічае, у той час як у самім змесце выданняў фразеалагічныя адзінкі розных структурна-семантычных тыпаў прэзентуюцца падчас даволі шырока. Разам з тым фразеалагічны матэрыял арганізаваны і семантызаваны ў сродках навучання ў значнай ступені бессістэмна, што адназначна перашкаджае яго адэкватнаму ўспрымання і засваенню. Адсутнасць у падручніках (напрыклад, “Белорусский язык для говорящих по-русски”, пад аўтарствам А.А. Крывіцкага, А.Я. Міхневіча, А.І. Падлужнага) асобнага раздзела “Фразеалогія” не дае магчымасці атрымаць поўнае ўяўленне пра фразеалагічную сістэму беларускай мовы.

Неабходнасць наяўнасці спецыяльных лінгвакраіназнаўчых даведнікаў па фразеалогіі, верагодна, будзе адчувацца ў іншамойнай аўдыторыі найперш пры рабоце з той групай фразеалагізмаў, якія маюць нацыянальна-культурную семантыку і ў якіх яскрава адлюстравана пазамойная рэчаіснасць. У такім выпадку толькі добры лінгвакраіназнаўчы каментарый дапаможа замежным навучэнцам зразумець глыбінную нацыянальную спецыфіку беларускай фразеалогіі і правільна выкарыстоўваць яе адзінкі ў маўленні.

Такім чынам, фразеалогія як аб'ект лінгвакраіназнаўства – гэта напрамак, які яшчэ чакае свайго эпістэمالагічнага і метадалагічнага вызначэння, але неабходнасць распрацоўкі якога цалкам відавочная, паколькі фразеалогія і мойная афарыстыка не толькі маюць значную ўдзельную вагу ў маўленчай практыцы, але і перадаюць нацыянальна-спецыфічнае светабачанне і структураванне рэчаіснасці, таму што цэлы шэраг фразеалагізмаў мае у сваёй семантыцы нацыянальна-культурны кампанент – або сінхронна, з пазіцый сучаснай мойнай свядомасці, або дыяхронна, г.зн. толькі з прычыны звязанасці з нацыянальнай культурай словазлучэння-прататыпа. Так ці інакш яны сведчаць пра асаблівасці нацыянальнага характару, спосабы мыслення, маральна-эстэтычныя вартасці беларусаў, сфарміраваныя пад уплывам прыродна-геаграфічнага, гістарычнага, палітычнага, культурнага і іншых чыннікаў.

Літаратура

1. Іванова С.Ф., Іваноў Я.Я. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: Лінгвакраіназнаўчы дапаможнік. Мн., 1997.
2. Іваноў Я.Я. Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы як аб'ект лінгвакраіназнаўства (пры вывучэнні беларускай мовы як замежнай і як другой ва ўмовах блізкароднаснага руска-беларускага білінгвізму) // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы: Мат-лы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацый» (Мінск, 21-25 мая, 4-7 снежня 2000 г.). Мн., 2001. С. 285-290.
3. Лепешаў І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў. Мн., 2004.
4. Мороз А.Б. “Боговы слёзы” и “Кукушкины слёзки” // Живая старина, 1997. № 1 . С. 33.
5. Новак В.С. Лакальныя формы этнафразеалагізмаў паслявясельнай абраднасці на Гомельшчыне // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах: Материалы международной научной конференции / Отв.ред. В.И. Коваль. Гомель, 2001. С. 143-148.
6. Новак В.С. Устойлівыя словазлучэнні і іх семантыка ў кантэксце абрадавай культуры беларусаў (на матэрыяле зімовай каляндарна-абрадавай паэзіі) // Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах: Материалы III Международной научной конференции / Отв. Ред. В.И. Коваль. Гомель, 2003. С.119-123.
7. Садоўская А.Л. Фразема зязюліны зёлкі і народнае светаўяўленне // Язык и социум: Мат-лы III Междунар научн. конф., Минск, 4-5 дек. 1998 г. Мн., 2000. С.193-195.
8. Суеверия и предрассудки в Могилёвской губернии // Могилёв. губерн. ведомости. – 1849. – № 6. – С. 99 – 100; № 7. – С. 117 – 118; № 8. – С. 138 – 140.

АДЛЮСТРАВАННЕ ГЕНДЭРНЫХ АДНОСІН У БЕЛАРУСКАЙ, РУСКАЙ І СЕРБСКАЙ ПАРЭМІЯЛОГІІ

Абраныя намі для аналізу парэміі – гэта найперш прыказкі і прымаўкі сямейнай тэматыкі, якія адлюстравалі адносіны да шлюбу, да сямейнага ладу і ўзаемаадносін мужчыны – жанчыны менавіта ў шлюбе. Таму не збыткоўным будзе адзначыць, што стварэнню сям’і кожны з народаў надаваў вялікую ўвагу і рабіў усе захады для яе ўмацавання, таму што сям’я ўспрымалася найперш як гаспадарчая і маральная аснова правільнага ладу жыцця ўвогуле, а жыццё халастое, напрыклад, у рускай сялянскай культуры, лічылася непаўнавартасным, дзівацтвам, адхіленнем ад нормы.

І першы клопат – гэта выбар пары, выбар будучай жонкі. Тут мы назіраем найперш агульнасць поглядаў, агульнасць ідэалаў, якімі карысталіся і беларусы, і рускія, і сербы. Саюз мужчыны і жанчыны, як правіла, разглядаўся як лёсавырашальны, вызначаны небам, што зафіксавана ў парэміях: бел. *Суджанага канём не аб’едзеш*; руск. *Всякая невеста для своего жениха родится; Кому на ком жениться, тот в того и родится*; сербск. *Ћоек не може бити ѓоек, dokle ga žena ne krsti* (Мужчына не з’яўляецца мужчынам, датуль, пакуль яго не ахрысціць жонка). Аднак, нягледзячы на такую, здавалася б, абсалютную боскую прадвызначанасць шлюбнага выбару, у народнай афарыстыцы прысутнічае матыў перасцярогі ад магчымай памылкі, няправільнага рашэння; тым больш, што саюз гэты меркаваўся на ўсё жыццё: бел. *Ажаницца – не ўпасці: не ўстанеш, не атрасешся*; *Ажаницца, як і паміраць, не спяшайся*; руск. *Жениться – легко ошибиться; После свадьбы в барабаны не бьют; Жениться – не напасть, как бы, женившись, не пропасть; Женихи, что лошади, – товар темный*; сербск. *Ženi ga da ne pjeva* (Ажани яго, каб не спяваў); *Oženi se, pašće ti briga na glavu* (Ажанися, і на тваю галаву грывнуць турботы).

Таму існавалі пэўныя «крытэрыі», якія варта было ўсё ж улічваць пры выбары суджанай. Шануючы прыгажосць жанчыны, добра ўсведамлялі, што яна хуткаплынная, не на век, і таму аддавалі перавагу здароўю, працавітасці, розуму, умельству. Дзявочыя гады параўноўваліся ў прымаўках з макавым цветам, з ранішняй расой, якая знікае: бел. *Дзявочы век, як макаў цвет; Вазьмі сабе жонку хоць татарку, абы вяла гаспадарку; Шукай жонку не на йгрышчы, а на ржышчы; Жонку выбірай і вачыма, і вушыма*; руск. *Девка красна до замужества; Девичья краса до возраста, молодичья до веку; Жену выбирай не глазами, а ушами* (г.зн. па прыгажосці, а па славе); сербск. *Ušima, a ne očima, valja se ženiti* (Трэба жаніцца вушыма, а не вачыма).

Жанчыне ж у сітуацыі шлюбнага выбару традыцыйна адводзілася пасіўная роля чакання сватоў, хоць менавіта для яе найперш шлюб – гэта неабходны, абавязковы і жаданы момант жыццёвага шляху. Адпаведна, таму і «прэтэнзій» да будучага выбранніка ў яе амаль не было: бел. *Хоць за вала, абы замужам была; Хоць бы за пенюшка, калі няма жанішка; Хоць за быка, калі няма маладзіка; Хоць за казла, абы запаўзла; Хоць за Лыску, ды калі б*

блізка; *Хоць за плута, абы тута; Хоць за старца, абы ў дзеўках не астацца; Хоць Крыванос, абы Бог прынёс; Хоць Гора маё чубатае! Ніхто мяне не сватае;* руск. *Девушка плачет – замуж хочет; Скрасит девку венец да молодец.*

Аднак і пры такіх умовах дзяўчына магла адмовіць сватам, што ва ўсіх аналізуемых мовах метафарычна прэзентавана ў пэўных фраземах: бел. *даваць (даць) гарбуз*; руск. *поднести гарбуз*; сербск. *dati korpu* (даць кошык).

Пераход да вытворчага землекарыстання здавён цалкам змяніў сацыяльны статус мужчыны. Пазнейшы падзел працы спрыяў умацаванню яго новай грамадскай ролі. Усе гэтыя змены ўрэшце адбіліся ў культуры, светаглядзе і сістэме каштоўнасцей чалавецтва. І беларусы, і рускія, і сербы адзіныя ў тым, што ў сям’і павінен быць галава, гаспадар, на якім ляжыць адказнасць і за гаспадарку, і за матэрыяльны дабрабыт, і за ўзаемную павагу і згоду, а жонка павінна быць падуладнай яму і паслухмянай, павінна паважаць і шанаваць свайго мужа: бел. *Гаспадар – галава ў хаце; Без гаспадара дом – сірата; Без гаспадара жонка – заўсёды сіротка; За добрым мужыком і свіння гаспадыня; За добрым мужыком чулінда жонка, а за дурным і папоўна раба;* руск. *Хозяин в доме – что Адам в раю; Мое дело сторона, а муж мой прав; Бабе дорога – от печи до порога; Жена – кабальный батрак;* сербск. *Teško kući bez čoeke a ognjištu bez hrēba!* (Цяжка хаце без гаспадара, а агню без вецця); *Kako gospodar svira onako mlađi igra* (Як грае гаспадар, так і таньчаць маладзейшыя); *Boj se najprije Boga, pa tiža* (Бойся найперш Бога, а пасля мужа). Верагодна, менавіта таму ва ўстойлівых выразях усіх аналізуемых намі моў лексема *муж* часта замяняецца сінанімічнымі ёй найменнямі *гаспадар, хозяин, gospodar* або *чалавек, человек, čovjek*. Як бачым, усе згаданыя парэміі выяўляць сутнасць патрыярхальнай свядомасці.

Да таго ж, у парэміялагічным фондзе аналізуемых моў практычна адсутнічаюць выразы з крытыкай хібаў ці недахопаў характару мужа: напрыклад, сербск. *Najgori je muž dobar muž, a dobroga muža ni jedne aspre iscijeniti ne mogu* (Найгоршы муж – добры муж, а за добрага мужа ўсімі грашыма нельга сплаціць). Тым часам «найгоршай жонцы» ў іншай сербскай прыказцы вызначаны нават дакладны кошт: *Najgora žena valja pedeset groša, a dobra se nikakvim asprama platiti ne može* (Найгоршая жонка каштуе 50 грошай, а за добрую жонку ўсімі грашыма нельга сплаціць; грош – дробная манета, роўная 0,2 дынара).

І ўвогуле, магчыма прывесці дастатковую колькасць выказаў розных моў, якія сведчаць пра неўтаймаваную лютасць жонкі: бел. *Усе дзяўчаты добрыя, але скуль бабы ліхія бяруцца?*; руск. *Девуцы – хороши, красные – хороши, откуда же худые жены берутся?*; *Жена взбесилась и мужа не спросилась; Злая жена сведет мужа с ума;* сербск. *Od zle žene bradu u šaku* (Ад лютай жонкі хавай бараду ў далонь); *Od zle žene i rđava druga ukloni se, da te ne obruga* (Ад лютай жонкі і іншая злая адыдзе, каб тая яе не аблаяла); *Dokle ti je kod majčice, mirnija je od ovčice; a kada se s mužem združi, od aršina jezik*

pruži (Пакуль ты живеш з маткай – лагоднейшая за ягня, а як з мужам злучышся, выцягваеш язык даўжынёй з аршын).

Такім чынам, пры адлюстраванні вобраза жонкі ў парэміялогіі падкрэсліваюцца найперш яе адмоўныя рысы, да таго ж яны падаюцца наўмысна гіпербалізаванымі. Прычым негатыўнае стаўленне фіксуецца найперш у тых прыказках, у якіх гаворка ідзе пра *бабу* – жанчыну сярэдняга і пажылога ўзросту: яна ўжо не вылучаецца ні лагодным характарам, ні ўпраўнасцю, ні іншымі станоўчымі якасцямі. Яе стыхія – сваркі, хітрыкі, у якіх яна пераўзыходзіць нават чорта: руск. *Куда черт не поспеет, туда бабу пошлет; За черта отдай, и того уходит.*

І толькі адзінкавыя выразы сведчаць пра адваротнае, напрыклад, сербск. *I zla je žena dobra žena* (Нават лютая жонка – добрая жонка).

Перавага мужчынскага пачатку над жаночым адчуваецца і ў прыказках, дзе жонка параўноўваецца ці з прыкрай перашкодай, якую нельга ўнікнуць, перасягнуць, ці з нечым танным альбо непатрэбным: бел. *Жонка – не бот, не скінеш; Жонка – не рукаво, не адпораш*; руск. *Жена - не гусли: поиграв, на стенку не повесишь; Жена не лапоть, с ноги не сбросишь; Жена не рукавица – за пояс не заткнешь, с белой рученьки не стряхнешь*; сербск. *Ženi i izderanu kapu lasno je steći* (Жонку і падраны капялюш лёгка атрымаць). Пэўна таму, адпаведна сербскай прыказцы, чалавек толькі два разы ў жыцці бывае памыслым – падчас вяселля і падчас пахавання жонкі: *Dva put je čovek u svome vijeku veseo: prvom kad se oženi, a drugom kad ženu ukopa*. Паводле іншай прыказкі гэта ж тыпу, у шчаслівых людзей паміраюць кабеты, а ў гаротных гінуць коні: *Srećnome žene umiru, a nesrećnome kobile crkavaju*.

І толькі зрэдку прыроднае імкненне жонкі да волі і непакорлівасці брала верх, і яна магла пераадолець сваё сацыяльнае нераўнапраўе. Аднак такая валявая, непакорлівая жанчына асэнсоўвалася як нешта выключнае, унікальнае і параўноўвалася са звышнатуральнымі сіламі – Богам або чортам: бел. *Калі жана – сатана, то яна і ў чорта падноскі адарве*; руск. *Бог волен да жена, коли волю взяла; Лукавой бабы в ступе не истолчешь*.

Аднак не варта лічыць, што разгледжаныя прыклады вычарпальна рэпрэзентуюць светагляд беларускага, рускага і сербскага народаў. Не зважаючы на сталае ўзвелічэнне мужа як гаспадара і ўладара, у парэміялагічным матэрыяле трох моў налічваецца дастатковая колькасць прыказак і прымавак, што запэўніваюць у роўнасці абодвух і адпаведнай значнасці жаночага ўдзелу ва ўтрыманні гаспадаркі: бел. *Без гаспадара гумно плача, а без гаспадыні хата; Няма ў хаце гаспадыні, няма і парадку*; руск. *Жена пряди рубашки, а муж вей гуж; От хозяйина чтоб пахло ветром, от хозяйки дымом; Хозяйкой дом стоит; Хозяйка лежит – и все лежит, хозяйка на ногах – и все на ногах*; сербск. *Teško onoj kužini đe gospa ne ulazi!* (Цяжка той кухні, на якую не завітае гаспадыня).

Такім чынам, сфера дамаводства ўстойліва лічылася жаночай і належыла жонцы практычна цалкам. Адсюль, верагодна, і беларуская прыказка: *Не можна верыць каню ў дарозе, мужыку ў астрозе, а жонцы ў доме*.

Літаральна ўсе парушэнні апісаных вышэй правіл традыцыйнага сялянскага ладу жыцця ацэньваліся негатыўна і наклікалі бяду: бел. *Хто дае жонцы волю, той сам лезе ў няволю; Багацце нявесты на ічасце не пераробіш; Бяда ў тым доме, дзе куры пяюць, а пеўням волі не даюць*; руск. *Жена бранчива – мужу позор; Жена верходит, так муж по соседям бродит; Женино добро колом в глотке стоит; Женины деньги петухом в горле запоят; Жениным богатством века не проживеши*; сербск. *Ko se žene boji, neka đeci doji* (Хто баіцца жонкі, няхай сілкуе дзяцей грудзьмі); *Ko se žene boji, taj je grđi od nje* (Хто баіцца жонкі, той горшы за яе).

Варта зазначыць, што гендэр ёсць вынік развіцця культуры і грамадства, таму яго нельга лічыць сталай катэгорыяй. Ён змяняльны і дынамічны ў часавай і моўнай прасторы. Гэтым, відаць, і можна патлумачыць існаванне такіх парэмій, якія адбіваюць пэўныя зрухі ў калектыўнай свядомасці. Так, падчас аналізу кола беларускіх моўных выразаў абазначанай тэматычнай групы намі вылучаны шэраг тэкстаў, у якіх гендэрная роля жонкі цалкам адрозная ад вызначанай намі раней: *Няхай сабе мужык як шкарпэтка, абы я была як кветка; Сякі-такі мужчына (мужчынка), абы дровы ды лучына (лучынка); Дзеля дроў замуж пайшла; Няхай сабе гаспадар з лапаць, абы з ім не плаць.* У прыведзеных вышэй прыкладах відавочным ужо з'яўляецца наўмыснае выкарыстанне жанчынай свайго мужа дзеля ўласнай выгады і абыякавае стаўленне да яго, што ў межах патрыярхальнага грамадства звычайна было немагчымым і асуджалася. У рускай жа прымаўцы ўвогуле знаходзім думку пра самадастатковасць жанчыны: *Жена досужа добра и без мужа.* Аднак прыведзены апошнім выраз з'яўляецца па сутнасці адзінкавым.

Пераважная большасць парэмій сведчыць аб прызнанні важнейшай ролі сям'і ў матэрыяльным і маральным дабрабыце чалавека і пераемнасці пакаленняў, якая рэалізуецца якраз праз сям'ю: бел. *Гаспадар і баба – адна рада; Гаспадар і жонка – адна кішонка; Гаспадар і жонка – найлепшая сполка; Куды жонка, туды і Хомка; Муж і жана – адна сатана*; руск. *В семье и каша гуще; Семейное согласие всего дороже; Вся семья вместе, так и душа на месте; Муж да жена – одна душа; Муж и жена – одно дело, одно тело, один дух; Как родители наши жили, так и нам жить велели; Муж жене отец, жена мужу венец*; сербск. *Muža od žene, a ženi od muža ne može ništa razdvojiti, već ako kuka i motika* (Мужа з жонкай анішто не можа падзяліць, толькі кайло і матыка). Відавочна, што ў прыведзеных выразах паняцці *муж і жонка* не з'яўляюцца супрацьпастаўленымі, а, наадварот, усведамляюцца як шчыльна злучаныя, ледзь не тоесныя. Працяг гэтай думкі знаходзім у сербскай прыказцы: *Svaka žena na svog muža nalik. Kakav je muž opaka je i žena* (Кожная жонка падобная да свайго мужа. Які муж, такая і жонка).

Аднак, разам з тым шлюб прадугледжвае і ўзаемныя цяжкасці, выпрабаванні, пакуты, гора і слёзы. Прычым пакутуе найчасцей жанчына, у дачыненні да якой у выпадку непаслухмянства муж можа нават прымяніць фізічную сілу: бел. *Горкая рэдзька, ды ядуць, кепска замужам, ды ідуць*;

Страчаліся – цалаваліся, а як у адну хату сышліся, дык за чубы ўзяліся; Як я была ў баценька, то я была чубаценька, дасталася да сваякрухі, то аб'елі чубок мухі; З вялікай любосці не раз кій паломіць косці; Жонку любіць як душу, а трэсці як грушу; руск. *Замуж идет – песни поет, а вышла – слезы льет; Замуж идти – не мед пить, а слезы лить; В девках сижено – плакано, замуж хожено – выто; Женился скоро, да на долгое горе; Злая жена сведет мужа с ума;* сербск.. *Ljudi kad biće, žene nek tiće* (Пакуль мужчыны галёкаюць, жонкі няхай пакутуюць).

Такім чынам, праведзенае намі параўнальнае даследаванне дазволіла вылучыць вялікую колькасць тоесных рыс ў парэміялогіі абранага для аналізу тэматычнага кола прыказак і прымавак беларускай, рускай і сербскай моў, што сведчыць таксама і пра блізкасць светапоглядных устаноў носьбітаў названых этнасаў у сферы гендэрных стасункаў у сям'і. Гэта тлумачыцца і генетычнай роднасцю, агульнасцю лёсу славянскіх народаў на пэўным этапе іх гістарычнага развіцця, і, адпаведна, агульнасцю культурнага падмурку этнасаў, і універсальнасцю тэматычнага пласта даследаваных парэмій. Вельмі часта прыказкі і прымаўкі мадэлююць агульныя або падобныя сітуацыі, абагульняючы пры гэтым вельмі блізкі для ўсіх народаў вопыт узаемаадносін мужа і жонкі ў сям'і. Нярэдка супадае і вобразная аснова саміх парэмій. Аднак у даследаванні адзначаны і некаторыя адметныя рысы выказаў розных моў, што сведчыць як пра нацыянальна-спецыфічную карэляцыю вобразаў і рэалій, пакладзеных у іх аснову, так і пра асаблівасці светаадчування розных народаў і іх адносін да абазначанай тэмы.

Так, напрыклад, бясспрэчна і відавочна, што ў выказах усіх трох моў прэзентаваны найперш традыцыйны светапогляд патрыярхальнага грамадства, выражаны ва ўзвелічэнні сацыяльнай ролі мужа. Разам з тым, многія з парэмій маюць яскравую дыдактычную функцыю, а таму фіксуюць выпрацаваныя вякамі нормы маралі, накіраваныя на захаванне і ўмацаванне сям'і. У такіх выказах жанчына ўжо разглядаецца не як дадатак да мужа, а як адзінае цэлае з ім; яе варта было шанаваць, захоўваць ёй вернасць: *Сам сябе загубіш, як чужую кабеціну прыгалубіш; Не паглядай на чужых жонок: ці скасееш, ці здурнееш*. Прычым такое рэзка негатыўнае стаўленне да легкадумных паводзін мужчыны, выпадковых сувязей і здрады, а разам з тым і паважныя адносіны да жонкі сустракаем найперш у беларускіх выказах (параўн., напрыклад, з руск. *Ищи счастье на стороне, а дом люби по старине* або сербск. *Tuđa žena, a svoja sječila* (Чужая – жонка, а свая – сякера). І ўвогуле найчасцей сітуацыі здрады ў парэміях прама не называліся, а перадаваліся іншасказальна. Гучалі, напрыклад, папярэджанні «не хадзіць у жыта, у грэчку, у гарох, у мак» : бел. *Не за то біта, што хадзіла ў жыта, а за то, што ўдома не начавала*.

Літаратура

1. Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік. Мн., 2004.
2. Дубянецкі Э.С. Таямніцы народнай душы. Мн., 1995.
3. Кабашнікаў К.П. Малыя жанры беларускага фальклору ў славянскім кантэксте. Мн., 1998.

4. Кирилина А.В. Гендер и язык. М., 2005.
 5. Ліцвінка В.Д, Царанкоў Л.А. Слова міма не ляціць. Мн. 1987.
 6. Оленцевич О.И. Оппозиция *муж/жена* в болгарских и русских пословицах и поговорках // Национально-культурный компонент в тексте и языке: Материалы 2 Международной научной конференции. Мн., 1999. Ч.1. С. 210-212.
 7. Русские пословицы и поговорки / Под ред. В. Аникина. М., 1988.
 8. Трофимкина О. И. Сербскохорватско-русский фразеологический словарь. М., 2005.
 9. Янкоўскі Ф. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы. Мн., 2004.
- Vukove narodne poslovice s registrom ključnih reči. Beograd 1996.

Н. Старовойтава

ЛІНГВАКРАІНАЗНАЎЧАЯ СПЕЦЫФІКА КУРСУ “БЕЛАРУСКАЯ МОВА ЯК ЗАМЕЖНАЯ” Ё БДЭУ

Славуты рускі педагог К. Ушынскі слухна адзначаў, што ё скарбніцу роднай мовы складае адно пакаленне за другім плён глыбокіх сардэчных рухаў, плён гістрычных падзей, вераванні, погляды, сляды перажытага гора і перажытай радасці, увесь след свайго духоўнага жыцця народ беражліва захоўвае ё народным слове. Таму вывучэнне кожнай мовы непарыўна звязана з культурай краіны, у якой пражываюць носьбіты гэтай мовы. Асэнсаванне спадчыны беларускага народа замежнымі навучэнцамі, усведамленне імі беларускай мовы як феномена культуры выклікае неабходнасць тлумачэння нацыянальна-культурнага значэння моўных адзінак усіх узроўняў, і найперш лексікі, фразеалогіі. Фармаванне на падставе гэтага матэрыялу этнакультуралагічнай кампетэнцыі навучэнцаў – найважнейшы кампанент зместу навучання беларускай мове як замежнай [Басава 2001, с. 245].

Курс “Беларуская мова як замежная”, распрацаваны на факультэце моўнай падрыхтоўкі Беларускага дзяржаўнага эканамічнага ўніверсітэта, арыентаваны на нямецкамоўных навучэнцаў, якія ўжо валодаюць рускай мовай. Стратэгія выкладання пабудаваная з улікам нацыянальна-моўнай спецыфікі навучэнцаў, на падставе параўнання дзвюх культур: роднай, нямецкай, і беларускай. Такі метада дазваляе кожнаму замежніку усвядоміць сваю прыналежнасць да “свайёй культуры”, якая эксплікуецца толькі пры кантэксце з “чужой”, і, вывучаючы беларускую мову, навучэнец выступае не пасіўным рэцыпіентам, а асобай з засвоенай сістэмай этнасацыякультурных каштоўнасцяў [Басава 2001, с. 245]. Спецыфіка дадзенага курсу палягае ў выкарыстанні лінгвакраіназнаўчай методыкі выкладання, што паспяхова рэалізуецца з дапамогай як традыцыйных метадаў і формаў арганізацыі навучальнага працэсу, так і наватарскіх. Засяродзім нашу ўвагу на апошніх.

Пасля пачатковага, класічнага засваення пэўнага тэарэтычнага матэрыялу, на другім этапе навучэнцам прапануецца замацаванне атрыманых ведаў, удасканаленне маўленчай практыкі:

1. з дапамогай відэаматэрыялаў (аўдыёматэрыялаў);
2. з дапамогай ролевых гульняў;
3. праз выкарыстанне элементаў фальклору.

Пры правільным падыходзе да выбару тэматыкі і адпаведнай падрыхтоўцы відэафільмы з’яўляюцца цудоўным сродкам удасканалення

ўменняў і навыкаў беглага маўлення студэнтаў сярэдняга і больш высокага ўзроўню валодання мовай. Для дэманстрацыі адабраныя некалькі стужак з цыклаў “Наша спадчына” і “Музеум”, што ўкладаюць дадатковы відэакурс, да прыкладу: “Крыж Еўфрасінні Полацкай”, “Выданні Францішка Скарыны”, “Каралеўскі палац у Гародні”, “Касцёл Святога Францішка Ксаверыя ў Гародні”, “Замак Радзівілаў”, “Партрэты роду Радзівілаў”, “Некропаль Радзівілаў”, “Сядзібы Беларусі”, “Ратушы Беларусі”, “Неагатычныя храмы Браслаўшчыны”, “Гальшанскі замак”, “Ружаны”, “Слуцкія паясы”, “Велікодныя пісанкі”, “Ікананіс Беларусі”, “Урэцка-налібоцкае шкло” і іншыя. Адбор матэрыялаў адбываецца з улікам яго змястоўнасці і здольнасці выклікаць цікавасць. Нягледзячы на тое, што мова суправаджальных тэкстаў за кадрам нескладаная, маўленне дыктара павольнае, пры ўспрыманні замежнікамі суцэльнай маўленчай плыні могуць узнікаць пэўныя праблемы. Таму дзеля развіцця бегласці іншамоўнага маўлення варта падрыхтаваць студэнтаў да будучага прагляду, зняць моўныя цяжасці, забяспечыць дыдактычным матэрыялам з распрацаванай сістэмай адпаведных практыкаванняў (пытанні з некалькімі варыянтамі адказаў, запаўненне інфармацыйных лакунаў і інш.). Самі ж практыкаванні павінны будавацца на выразных, лёгкіх сегментах. Выконваючы падэманстрацыйныя практыкаванні студэнты могуць аб’ектыўна ацаніць свае ўменні ўспрымаць мову на слых. Да таго ж, выкарыстанне відэаматэрыялаў дае навучэнцам магчымасць адаптацыі да некалькіх суразмоўцаў: звычайна студэнты добра разумеюць гаворку свайго выкладчыка, якога яны чуюць штодня, але кепска разумеюць іншых носьбітаў мовы. А візуальны вобраз спрыяе замацаванню слыхавога. Відэа таксама дазваляе вырашыць і пэўныя мікразадачы: сфакусавать увагу на фанетычным, граматычным і іншых аспектах. Тое самае тычыцца і выкарыстання аўдыёматэрыялаў (як правіла, гэта спевы).

Адным са стымуляў развіцця беглага маўлення, што фармуе камунікацыйныя ўменні і навыкі, з’яўляецца ролевая гульня, якая можа будавацца паводле прагляду пэўнай відэастужкі (прыкладам, “Легенды і тайны Крэўскага замка”). Ролевая гульні, што маюць нацыянальна-культурную спецыфіку, заўжды выклікаюць большую цікавасць. Выкладчык прымае адну з роляў і робіць больш дынамічным ход гульні, стымулюе пасіўных удзельнікаў да дыялогу. На папярэднім этапе важна акрэсліць камунікацыйную прастору, азнаёміць удзельнікаў з ролевай сітуацыяй і лінгвістычным напам’ятам гульні, правесці адпаведную трэніроўку лексіка-граматычных мадэляў. Дзеля заглыблення ў сацыякультурнае асяроддзе выкрыстоўваюцца як вербальныя (жывыя зносіны паводле пэўнай консітуацыі, складанне ўласных маналагаў, дыялогаў, палілогаў), так і невербальныя (візуальны, гукавы, фізічны кантакт) сродкі. Памылкі выпраўляюцца выкладчыкам рэдка і ненавязліва цягам выканання задання альбо пасля яго, што спрыяе зняццю так званага “моўнага бар’ера”, вызваляе навучэнца ад страху перад памылкамі.

Вывучэнне замежнікамі беларускай мовы праз культуру беларускага народа немагчымае без засваення імі фразеалагічнага багацця, паколькі менавіта устойлівыя выразы, адлюстроўваючы менталітэт і пракаветную мудрасць беларусаў, з'яўляюцца сапраўднай аздобай нашай мовы. Пры ўключэнні прыказак і прымавак у канкрэтныя заняткі павінна ўлічвацца іх камунікацыйная значнасць, г. зн. іх вывучэнне павінна грунтавацца не толькі на веданні пэўных граматычных катэгорый, але найперш на веданні семантыкі. Працуючы з нямецкамоўнымі навучэнцамі, якія ўжо валодаюць рускай мовай, варта звярнуць іх увагу на розніцу паміж беларускімі і рускімі фраземамі, на эмацыйнасць і вобразнасць беларускіх ідыёмаў, некаторыя з якіх патрабуюць міфа-паэтычнага і гістарычнага каментара: *не за дзень Вільня станавілася – Москва не сразу строілася; язык Вільні дапытае – язык до Киева доведет; не адзін Гаўрыла ў Полацку – свет клином не сошелся; не заўсягды, як на Дзяды – не всегда коту масленица, асінкаю заламаць – дать зарок; смятанка на вусах – рыльце в пушку; хохлікі дзерці – задирать нос; збор каляда – всякая всячина; на чатыры вокі – с глазу на глаз*. Пры працы з беларускай фразеалогіяй можна звярнуць увагу нямецкамоўных навучэнцаў на этымалагічную блізкасць некаторых беларускіх выказаў з выразамі іх роднай мовы, нямецкай: *на чатыры вокі – unter vier Augen (над чатырма вачыма), даць фаеру – das Feuer (агонь)* і іншыя. Нягледзячы на ўніверсальнасць устойлівых выказаў, сама прырода фразем мяркуе іх індывідуальнае разуменне і інтэрпрэтацыю, што робіць іх неацэнным матэрыялам для арганізацыі маўленчых зносін, г. зн. дыялогу (правядзенне дыскусіяў, дэбатаў). Выкарыстанне элементаў фальклору садзейнічае азнаямленню замежнікаў з культурай вывучанай мовы, лепшаму засваенню фанетыкі і граматыкі, развівае не толькі моўную, але і камунікацыйную кампетэнцыю, робіць працэс навучання больш эфектыўным дзякуючы эмацыйнаму ўспрыняццю матэрыяла.

Усё вышэйадзначанае дае падставы сцвярджаць, што пералічаныя і іншыя інавацыйныя метады з'яўляюцца неабходнай умовай для павышэння эфектыўнасці навучання і дасягнення патрэбнага ўзроўню лінгвакраізнаўчай і культуразнаўчай кампетэнтнасці замежных навучэнцаў, што асабліва актуальна ў святле актывізацыі міжкультурнай камунікацыі і ўзвышэння цікавасці да нешырокараспаўсюджаных моваў свету.

Літаратура

Басава, Г. Мова, літаратура, асоба ў аспекце лінгвакраізнаўства / Г. Басава // Традиционные и новаторские технологии в обучении русскому языку как иностранному: тез. докл. Междунар. науч.–практ. конф., Минск, 24 – 26 мая 2001 г. / БГЭУ. – Минск, 2001. – С. 244 – 245.

**СІНТЭЗ РАЦЫЯНАЛЬНАГА / ІРАЦЫЯНАЛЬНАГА Ё
АДЛЮСТРАВАННІ АБ'ЕКТЫЎНАЙ РЭЧАІСНАСЦІ
(НА МАТЭРЫЯЛЕ БЕЛАРУСКІХ ЗАМОЎ)**

Слова ё замоўным тэксе заўсёды выконвала “перфаматыўную функцыю”, г. зн. з’яўлялася не проста словам, а словам-дзеяннем, калі слова і ёсць дзеянне, таму замовы як своеасаблівыя вербальныя формулы дзейнічалі і дзейнічаюць у першую чаргу на ўзроўні свядомасці: унушэння і самаўнушэння, а значыць, тыя паэтычныя сродкі, якія выкарыстаны ё іх, – гэта пошук сугестыўных магчымасцяў мовы, спроба дакрануцца да пэўных таямніц чалавечага мыслення і псіхалогіі. Яны праяўляюцца праз “пасрэдніцтва” дакладнага рытму, адметнай рыфмы, спецыфічнага сінтаксісу, смелай гіпербалы, вынаходлівай метафары і інш.

У гэтым плане надзвычай цікавым з’яўляецца аналіз суадносін рацыянальнага і ірацыянальнага ё авалоданні светам на прыкладзе замоўнага матэрыялу, у якім прысутнічаюць дэвіцы ад законаў рэфэрэнцыі, дыялектыкі пазнання, а таксама шэраг семантычных анамалій, адхіленняў ад элементарных правілаў лагічнага мыслення. Знамянальна, што не толькі ўласна замоўныя тэксты, але нават іх загалоўкі ўключаюць у сябе, наступныя найменні:

а) канкрэтных міфічных істот – *ад хлeўніка; ад лесуна; супраць русалкі і інш.*;

б) няпэўных, неканкрэтна-акрэсленых міфічных істот або іх суккупнасці– *замовы ад нарадкі, нячыстай сілы; ад злога духу і інш.*

Непасрэдна ў тэкстах замоў пададзены прыклады бессэнсоўных, нават парадаксальных сітуацый, што выяўляецца ў сінтэзе несумяшчальных (контрарных) паняццяў:

в) незвычайных, неверагодных прымет, уласцівасцей, якасцей добраведомых рэальных жывых істот: “*ястраб без какцей, без нацей і войстрага носа і быйстрага крылля*” [919] (у дужках падаецца нумар замовы); “*залатыя падкоўкі <у каровы>*” [91]; “*Стаіць дзеўка русата, касата, галавата. Галава залезная, чэрава парахова, ногі чаратовы*” [1072], а таксама аб’ектаў нежывой прыроды: “*рака малочная, вадзяная і крывяная*” [480]; “*стаіць дуб без сучкоў, без ражскоў, без вярхушкі, без макушкі*” [919];

г) стану, дзеянняў, працэсаў, неўласцівых па сваёй сутнасці прадметам навакольнага асяроддзя, некаторым жывёлам, а таксама чалавеку: “*быстры рэкі, сыйдзіцесь, круты берагі, сайдзініцесь, <...>, жоўтыя пяскі, збяжыцесь*” [820]; “*пад той калодай ляжыць гадзюка, сакоча, рагоча, траву з’ядае*” [416]; “*ляціць змяя*” [491]; “*я <...> золатам уціраюся, а сонейкам адзяюся, а месяцам падперажуся, а зоркамі засцягнуся*” [1321].

У лекавых замоўных формулах хваробы выступаюць як нешта матэрыяльнае, рэальна існае, тое, што можна выгрызці, вынесці, узяць у рукі, тое, што прыходзіць і можа адысці. Акрамя таго, у замоўных рэсурсах

фіксуюцца прыклады выкарыстання аддзяяслоўных назоўнікаў, якія абазначаюць такія абстрактныя паняцці, як “зашыванне ў замовах пры крывацёках”, “злізванне пры парушыне ў воку”, “змыванне ў замовах ад сухот, ад валасня” і інш.

Хвароба такім чынам персаніфікуецца, да яе звяртаюцца як да пэўнай жывой істоты, таму часта да назвы хваробы дадаецца вызначальна-характарыстычны дадатак, што выяўляе антрапамарфічны пачатак такіх замоўных тэкстаў: шал – “старычок” [448], удару – “гаспадару” [558], скула – “красная дзявіца” [673] і “родная сястрыца” [675] і г.д.

Па ўяўленню нашых продкаў, у сферы хвароб існуюць нават роднасныя сувязі, родавыя, сямейныя адносіны, для хвароб характэрна іерархічная падначаленасць, вылучэнне галоўнай “распераджальніцы”, “правадыркі” (па аналогіі з сацыяльнай структурай грамадства і сямейна-бытавым ладам). Напрыклад, у замове №1008 “Ад падвею” віхрава маці распараджаецца сваімі сынамі, і ад іх прыходзіць “падвей”: “На сінім моры віхрава матка гуляла. Парадзіла на той бок сіняга мора дванаццаць сыноў. Пасылала на еты бок сіняга мора, штоб яны пілі, гулялі і там раба божгага падбівалі”. Тут жа сярод віхравых сыноў адразу вылучаецца старшы: “На моры-акіяне, на востраве Буяне стаіць дуб на дванаццаць каранёў, на дванаццаць какатоў; на тых какатах на дванаццаць гняздоў, у тых гняздах на дванаццаць віхроў. Адзін віхр старшы”.

Народная фантазія мадэлюе абсурдны са звычайнага пункта погляду свет, які не падпарадкоўваецца класічным законам фармальнай і дыялектычнай логікі, таму вельмі часта ў замоўным матэрыяле арганічна судакранаюцца, пераплятаюцца ірэальнае і недарэчнае, практычна магчымае і дапушчальнае. Так, нерэальнымі падаюцца спосабы і сродкі вызвалення ад розных захворванняў або якіх-небудзь іншых заганаў, што ажыццяўляюць фантастычныя істоты. Напрыклад, звiх выпраўляе чорны воран “галава яго стальная, дзюбка залатая, кіпці сярэбраныя, крылы арліныя”. Ён звiх “дзюбкай выклёвываў, кіпцюрамі выдзіраў, крыллямі вымятаў” [553]. Той жа звiх лечаць “тры каты”, якія “кожы паскідалі, суставы ўстаўлялі” [527, вар.], дзе прысутнічаюць ужо элементы рацыянальнага спосабу лячэння хваробы.

Замоўныя даныя канстатуюць, што хвораму або таму, хто мае выразна акрэсленую просьбу, жаданне, на дапамогу прыходзяць розныя асобы:

1) сам заклінальнік з яго гіпербалізаванай упэўненасцю ў свае магiчныя магчымасці, фантастычныя здольнасці: “Я ж таго чорнага ворана бяз ружжжа ўб’ю, бяз нахцей абскубу, бяз агня абсмалю і бяз зуб зьём” [233];

2) фантастычныя птушкі і звяры: “первы <хорт> лізне – слязу злізне, другі лізне – таску злізне, трэці лізне – так з раба Івана бяльмо злізне” [846];

3) невядомыя панны: “Яны <тры паненкі> не гулялі – сіні камень рубалі, костачкі збіралі” [521];

4) браты і сястрыцы: “Кандрат, мой брат, серад мосту ляжаў, трастом папіраўся, із Галі боль вынімаў, паганую кроў разганяў, косьць Галіну ўкрапляў на костачках, на сустайчыках” [593];

5) міфічныя старыя: “На моры, на кіяне сядзіць старушка на камяні з вагніўцом, з крэмянцом; суроцы, уроцы адсякала, адбірала і на мора адсылала” [966];

6) Бог, Прачыстая, шматлікія святыя: “Прэсвятая маць Бугародзіца на залатую прасліцу прала, нітку атарвала, кроў завязала” [468];

7) продкі (памерлыя родныя): “Папрашу таго, кім кладбішча занімали <...> хлеб-соль прымайце і здароўе надзяляйце” [456];

8) міфічныя істоты: “Чорт, чорт, кінь рукавіцу, вазьмі чэмер і патніцу” [206];

9) прадстаўнікі са свету язычніцкіх уяўленняў: “Цар Няптун, упрашаю цябе, умаляю цябе, пасылай на маю ўду-ўдзіцу рыбу-рыбіцу” [10].

Аказваць пэўную дапамогу могуць і матэрыяльныя, адухоўленыя аб’екты (месяц, дуб, асіна, зоркі, сонца, вада, рака і г.д.): “Асінка, асінка! Вазьмі маю трасцынку, аддай маё здароўя” [871]; “Вадзіца-царыца, усяму свету памашніца, як ты змываеш сырое карэнне, серае і белае каменне, так змый і маю ружыну-ружніцу і булат-зялеза” [5] і інш.

Як казачныя, непраўдападобныя з’явы паўстаюць у замоўных формулах сцэны з выкарыстаннем простае мовы ў выглядзе невялікіх, але жывых, каларытных дыялогаў:

а) чалавека і жывёлы:

– Добры дзень, кароўка!

– Здароў!

– Прыйшла к табе я і з хлебам і соллю, і ласкаю <...>” [190].

б) чалавека і месяца:

– Маладзік, маладзік, дзе ты быў?

– У Вадама! <...>” [611].

в) чалавека і ракі:

– Добры вечар, Чарналутка-рака! Адкуль ты цякла?

– Із усходу на захад, із падлунных зор, з-пад жаркага сонца, із-пад яснага месіка. <...> [193] і інш.

Развагі над сюжэтамі дазваляюць упэўніцца ў тым, што старажытны чалавек, спасцігаючы свет і асэнсоўваючы сваё месца ў ім, суадносіў сябе з асобнымі прыроднымі з’явамі, прадметамі, “прымяраў іх да сябе”, свабодна апеляваў да іх. Напрыклад, паколькі ў рэальным жыцці не баляць зубы ў здоровага чалавека, так і ў прыродным свеце з’явы, пра якія ўзгадваецца ў замовах, рацыянальна, рэальна не могуць сысціся разам. Таму і асноўны прынцып пабудовы такога сюжэта, ірацыянальнага па свайму характару, – спецыфічныя адмоўныя сінтаксічныя канструкцыі-параўнанні з квантарам адмоўя “не”: **як не** <...>, **так (і) не**: “Як камню на корані не стаяці, веццем не махаці, так у раба божскага этага чалавека болі не балеці, не ламіці, не калоці, не пароці <...>” [970]; “Як тром мёртвым з гроба не ўстаць і рук не

падняць, так рабу божай зубам (нагам) не балець” [623]. Або канструкцыі тыпу як <...>, (каб) так; столькі <...>, столькі; калі <...>, тады: “Первы цар – ясен месяц на небе, другі цар – зелян дуб у полі, трэці цар – белы камень у моры. Столькі тым тром царом укучы не схадзіцца, столькі рабу божаму зубам не балець і косці не ішчаміць і крыві не псуваць” [605] і інш.

Такім чынам, даследаваны замоўны матэрыял службы надзейнай крыніцай для рэканструкцыі моўнай карціны свету нашых продкаў, у якой выразна праяўляецца сінтэз рацыянальнага і ірацыянальнага. Таму ў некаторых выпадках адлюстраваная аб’ектыўная рэчаіснасць успрымаецца як незвычайная і нават парадаксальная, што, з пазіцыі штодзённай свядомасці, прэрэчыць законам логікі і аксіяматыкі, але тлумачыцца пэўным чынам сугестыўнай функцыяй замовы як вербальнай формулы.

Літаратура

Замовы / Уклад., сістэм. тэкстаў, уступ. арт. і камент. Г.А.Барташэвіч; Рэдкал.: А.С.Фядосік (гал. рэд.) і інш. – Мн., 2000. (БНТ: Беларус. нар. Творчасць / НАН Беларусі. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору)

М.А. Сяброўская

НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНЫЯ КАНАТАЦЫІ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ З КАМПАНЕНТАМ *КОТ* У БЕЛАРУСКАЙ І ІТАЛЬЯНСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ

Сярод усіх хатніх жывёл вобраз ката, відаць, самы таямнічы, што, безумоўна, уплывае на разгорнутасць нацыянальна-культурных канатацый, амбівалентнасць уяўленняў пра ката у моўнай і міфапаэтычнай карцінах свету як беларусаў, так і італьянцаў.

Ва ўяўленнях беларусаў кот – увасабленне гультайства і ляноты: *Кату ляжачы хлеб* [7, с.207]; *Жыццё як у ката: толькі есць ды спіць* [6, с.35]; *Няма нікому так, як ксяндзу ды кату: абодва ляжаць і хлеб задарма ядзяць* [7, с.335]. У шэрагу парэміяў кот уяўляецца да таго ж істотай пражэрлівай: *дарваўся, як кот да сала (да рыбы)* [6, с.51]; *Пякотка пяхэ, котка сала валахэ* [7, с.207]; *Ведае кошка, дзе сала ляжыць* [6, с.50]; *Хата не каўбаса – кошкі не з’ядуць* [7, с.191]; *Шчаслівы, як той кот, што дабраўся да смятаны* [6, с.60]; *Даручылі кату смятану вартаваць* [6, с.48]. Як вынік з вышэй зазначанага падкрэсліваецца нязначнасць ката: *Не ўсё кату масленіца (бывае і вялікі пост)* [7(т.2), с.169]; *Гаварыў бы каток, ды язык караток* [7, с.341]; *Не харобуй, кошка, на прожку, круль нагу перашыбе* [7, с.296]; а часамі і яго шкоднасць: *нашкодзіў, як кот* [6, с.61]; *уцёк (выскачыў) як нашкодзіўшы кот* [6, с.57(126)]; *Пагрыз грызь ды з хаты брысь* [7, с.208]. А ў сувязі з невялікім памерам дадзенай хатняй жывёлы выводзіцца таксама такая сема, як “малы, невялікі” альбо “мала, няшмат”: *яго кот за ноч з’есць* [6, с.76]; *кату на пятау; сала – кошка ўкрала* [6, с.26]; *як кот наплакаў* [6, с.130]; *Каб яго смятанай абмазали, то за ноч каты з’елі б* [6, с.71]; *Сам з ката, а злосці – як у быка* [6, с.63]; *Багат Цімошка: сабака ды кошка* [22, с.410].

Італьянскі фразеалагічны матэрыял з кампанентам-заонімам **кот** таксама перш за ўсё стварае негатыўную канататыўную карціну: *Gatta piatta, chi la non vede, graffia* [5, с.166] – І ціхая кошка драпае таго, хто яе не бачыць, параўн. з руск.: *В тихом омуте черти водятся*); *Fare la gatta morta* [2, с.385] (*пер.: ашалець*). Гэта выразна бачна і ў дачыненні да хатняй гаспадаркі, дзе кот (кошка) выступае неахайным уладаром (*Il gatto aveva un campo e per un pesce l'ha venduto* [11] – Кот меў маёнтак, але за рыбу яго прадаў) і дзе распаўсюджваецца на яго палітыка недаверу (*raccomandare il lardo alla gatta* [2, с.495] – давяраць сала кошцы; *avere un occhio alla gatta e uno alla padella* [2, с.592] – адным вокам глядзець на кошку, а другім на патэльню). Наяўнасць у пададзеных фразеалагізмах лексем *lardo, pesce, padella*, якія маюць дачыненне да ежы, выводзіць на першы план такую канатацыю, як “пражэрлівасць”: *Tanto va la gatta al lardo, che ci lascia lo zampino* [5, с.166] – Настолькі кошка любіць сала, што аддасць за яе лапу. У гэты ж канататыўны пласт уваходзіць сема “мала, няшмат”: *quattro gatti* [2, с.385] – чатыры каты, (параўн. з руск.: *раз два и обчелся*). Але сустракаем і адваротную, станоўчую канатацыю: *La gatta grassa fa onore alla casa* [9] – Вялікая кошка – гонар хаты, а таксама і абарону ката, яго апраўданне: *È male giudicare le unghie ai gatti* [11] – Нельга ката за кіпці судзіць; *Gatto che non è goloso non piglia mai sorcio* [9] – Непражэрлівы кот мышы не ловіць; *Se il tuo gatto è ladro, non lo cacciar di casa* [9] – Не гані хітрага ката з хаты, што дазваляе казаць пра амбівалентнасць уяўленняў пра *ката (кошку)* ў італьянскай фразеалогіі. Акрамя таго, варта дадаць, што толькі італьянскаму народу (у параўнанні з беларускім) уласціва наступнае светабачанне: *Chi sparagna, vien la gatta e glielo magna* [9] – Што зберажэш, тое кошка з’есць; *Chi serba, serba al gatto* [9] – Хто беражэ, той беражэ для ката.

Важную ролю ў раскрыцці нацыянальна-культурных канатацый фразеалагізмаў з кампанентам **кот** у беларускай фразеалогіі адыгрываюць іншыя заонімы, такія як **мыш** і **сабака**. Зразумела, галоўнае прызначэнне ката ў гаспадарцы – лавіць мышэй, таму сустракаем дастаткова парэміялагічных адзінак, дзе так ці інакш адлюстроўваюцца адносіны ката з мышамі: *не адцягнеш, як ката ад мышэй* [6, с.57]; *Для мышы і кот вялікі звер* [7, с.207]; *І кот з вусамі ды ганяецца за мышамі* [6, с.71]. Заонім **мыш** дапамагае таксама акрэсліць прыродную ляноту дадзенай хатняй жывёлы: *Хітры кот мышэй не ловіць* [6, с.53]; *Чым горш ката корміш, тым лепш ён ловіць мышэй* [6, с.95]; *Кот, які прыгрэўся і спіць на пячы, мышы не ловіць* [6, с.110]. Мыш для ката была заўсёды і аб’ектам палявання, і галоўнай забаўкай, таму трывала пакутавала: *Катку забаўка, а мышцы смерць; Катку жартушкі, а мышы смяртушкі; Кошцы смешкі, а мышцы слёзкі* [7, с.208]. Але сустракаем і адваротнае: *Колькі кот мышэй не ловіць – усіх не пераловіць* [6, с.110]; *Кошка з хаты – мыш у хату* [6, с.110]; *Кошка з дому – мышка на стол* [6, с.110]; *Пабілі катка мышыныя слёзкі* [7, с.208]. У сувязі з гэтым варта адзначыць, што ў беларускай фальклорнай традыцы мышы адыгрывалі няйнакш як фатальную ролю для сляпых кацянят. Ва ўяўленнях беларусаў,

калі хто ўбачыць іх упершыню і не ведаючы або знарок скажа “Чыстыя мышы!” або “Мышы!”, то такіх кацянят абавязкова з’есць кошка, альбо чужы кот [3, с.402]. Варагаванне ката з мышамі падкрэсліваецца і ў міфапаэтычнай карціне свету беларусаў. Паводле палескай легенды, чорт, задумаўшы спакусіць Еву, абярнуўся ў мыш. Прасвятая Дзева, убачыўшы гэта, скінула долу сваю рукавічку, з якой утварыўся кот, які адразу схапіў чорта-мыш [1, с.98].

Наяўнасць ужывання двух кампанентаў-заонімаў *кот* і *мышы* у дачыненні адзін да аднаго ўласціва і італьянскай фразеалогіі: *Chi di gatta nasce, sorci piglia, e se non gli piglia, non é sua figlia* [5, с.166] – Хто ад кошкі нарадзіўся, той ловіць мышэй, а хто не ловіць, не яе дзіця (параўн. з руск.: *Яблоко от яблони недалеко падает*); *I figli dei gatti pigliano i topi* [5, с.166] – І кацяняты ловяць мышэй (параўн. з руск.: *Каков батька, такие и детки*); *Non fu mai gatta che non corresse ai topi* [5, с.166] – Не было яшчэ кошкі, якая б не лавіла мышэй; *Chi nasce di gatta piglia i topi al buio* [5, с.166] – Хто нарадзіўся ад ката, ловіць мышэй і ў цемры). Але варта адзначыць, што заонім *мышы* у дадзеным выпадку дазваляе акрэсліць як некарыснасць ката у гаспадарцы (*Chi non ha il gatto, mantiene i topi e chi l’ha, mantiene i topi e il gatto* [11] – У каго няма ката, той мае мышэй, а хто мае ката, у таго ёсць і кот, і мышы), так і яго неабходнасць (*Quando non c’è il gatto, i topi ballano* [5, с.166] – Калі няма ката ў доме, мышы танчаць; *Molto sa il topo ma però più il gatto* [9] – Шмат ведае мыш, але кот больш; *Di casa la gatta, il topo non esce a corpo pieno* [5, с.166] – Кошка ў хаце – мыш не выйдзе сытай). Цікавы з пункта гледжання італьянскага светаадчування выраз: *Gatta inguantata non prese mai topi* [5, с.166] – Кошка ў пальчатках ніколі не лавіла мышэй. Складальніца зборніка італьянскіх парэмій і іх рускіх аналагаў І.Г. Канстанцінава тлумачыць гэта так: “Не заўсёды варта сачыць за этыкетам” [5, с.166].

Кот з сабакам у беларускай парэміялогіі таксама ўтвараюць апазіцыйную пару: *пашыў: на сабаку мала, на ката вяліка* [7, с.161]; *глядзіць, як сабака на кошку* [6, с.63]; *Жыве кот, жыве і сабака, да толькі жытка не аднака: кот на пячы, а сабака пад дзвярыма* [7, с.207]; *Кот да дому прывыкае, а сабака да гаспадара* [7, с.207]; *Сабака здох, дык няхай кот брэша* [7, с.208]; *Хучэй сучка выйдзе замуж за ката, чым гэта будзе* [6, с.47]; *Не кот сябар чалавека, а сабака, але кот просіць, каб гаспадар што зарэзаў, а сабака просіць, каб што здохла* [7, с.207]. Узнікненне апазіцыі *кот – сабака* і апазіцыі *кот – мышы* тлумачыцца таксама зафіксаваным у беларускім фальклоры сюжэтам, згодна з якім усе трое жылі ў згодзе, пакуль кот не ўпільнаваў паперы з ганаровымі правамі сабакі, і мышы іх пагрызлі. З тых часоў пачалося варагаванне сабакі з катом, а ката з мышамі [1, с.98]. Гэтым таксама можна вытлумачыць замацаванне ў мове выразу: *У сабакі на душы заўсёды кошка шкрабе* [6, с.63]. У італьянскай фразеалогіі адносіны ката і сабакі не адрозніваюцца, парэміі з гэтымі заонімамі таксама нясуць дадатковае семантычнае адценне антаганістычнасці, варожасці: *vivere come cani e gatti* [2, с.385] – жыць як кошка з сабакам.

У лінгвакультурнай карціне свету беларусаў кот і кошка маюць цесную сувязь са светам дзяцінства. Але ў дадзеным выпадку стаўленне да ката (кошкі) неадназначнае. З аднога боку, у адносінах да дзяцей больш давяралі сабаку: *Сабаку пры малым пакідай, а ката адганяй* [7, с.131]. Паводле беларускіх павер'яў, калі пакласці ката ці кошку ў ложак, то ад іх мурлыкання ў галаве дзіцяці могуць завесціся жабы [3, с.405]. З іншага боку, кот мае здольнасць супакоіць, заняць дзіця – *Кот мурлыча, дзяцей кліча* [7, с.208], а таксама спрыяе добраму сну (у беларусаў *спяваць ката* – г. зн. спяваць калыханку). У больш пашыраным сэнсе кот звязваўся з уяўленнямі аб дзетанараджэнні і плоднасці. У беларускай абрадавай традыцыі ў час вяселля пад ложак маладым саджалі кошку з кацянятамі, каб было шмат дзяцей [4, с.82]. Таксама Беларускі народны соннік паведамляе: сон пра ката гаворыць аб цяжарнасці жанчыны і хуткім нараджэнні дзіцяці [гл. больш падрабязна Коваль У.І. Народныя ўяўленні, павер'і і прыкметы]. Аднак папулярны ў актуальным беларускім маўленні ўстойлівы выраз *кот марцовы* акцэнтуюе хутчэй негатыўную канатацыю, такую як “пахатлівасць”, якая таксама шырока ўжываецца ў італьянскай фразеалогіі: *come un gatto in gennajo* [2, с.385] – як кот у студзені; *Ogni gatta ha il suo gennajo* [9] – Кожная кошка мае свой студзень (тут назіраем цікавае несупадзенне атрыбут “ў студзені – марцовы”, якое, магчыма, узнікла праз несупадзенне кліматычных умоў Італіі і Беларусі). Варта адзначыць, што ў італьянскай фразеалогіі ў межах тэматычнага пласта “плоднасць – пахатлівасць” выяўляецца апазіцыя “стары (у дачыненні да ката) – малады (у дачыненні да мышы)”, што надае парэміям з кампанентам **кот** скрыты падтэкст: *A gatto vecchio dàgli topo giovane* [9] – Стараму кату маладую мыш падавай; *A gatto vecchio sorci tenerelli* [5, с.166] – Стараму кату – малых мышанят.

Варта адзначыць, што беларусы надзялялі ката (як, відаць, і ўсіх іншых хатніх жывёл) магчымасцямі прадказваць надвор'е: *Як кот на печы, холадна на двары* [7, с.208]. Аб гэтым сведчыць таксама вялікая колькасць прыкмет і павер'яў. Напрыклад, *Калі кот качаецца па зямлі, то неўзабаве пачнецца парывісты вецер; Калі кот качаецца па падлозе – на мароз; Як зімою кот лезе ў комін, у печ, або на печ спаць, будзе мароз; Кошка есць траву – дождж будзе; Калі кошка спіць пысаю ўгору ці выцягнуўшы яе далёка наперад – будзе цёплае надвор'е і г.д.* [3, с.405]. Прадказальнікам надвор'я з'яўляецца кот і для італьянцаў. Дастаткова звярнуць увагу на наступныя фразеалагізмы: *Se il gatto starnuta, il tempo muta* [11] – Калі кот чыхае, надвор'е зменіцца; *Gatta che fa toletta, acqua aspetta* [11] – Калі кошка мыецца, чакай вады. Відавочная здольнасць ката і кошкі прадбачыць і іншыя падзеі навакольнага свету дэманструецца ў беларускай фразеалогіі: *Кот мурлыча – гасцей кліча* [7, с.403]; *Кот мыецца – гасцей намывае* [7, с.403]. Зафіксаванасць гэтага факта як ва ўяўленнях, так і ў мове дае падставу сцвярджаць яго безумоўнае дачыненне да магічнага свету. Цікава было б ў гэтым сэнсе ўзгадаць, што і ў агульнасусветнай міфалагічнай традыцыі кошка – адна з сакральных жывёл. Так, у старажытным Егіпце кошка была

свяшчэннай і недакранальнай. Выпадковае нанясенне якога-небудзь пашкоджання кату і асабліва яго забойства магло карацца смерцю. Егіпецкая багіня радасці і весялосці Баст уяўлялася жанчынай з кашэчай галавой. Больш за тое, на адной са старажытных егіпецкіх грабніц быў выяўлены надпіс, у якім вярхоўны бог сонца Ра быў названы “вялікім катом”. У скандынаўскай міфалогіі багіня ўрадлівасці, кахання і прыгажосці Фрэя раз’язджае вярхом на каце. У казках многіх народаў свету, у тым ліку і ў славян, кот выступае ў ролі чараўніка, мудрага памочніка чалавека [1, с.98].

У беларускай традыцыі таксама замацавалася забарона забіваць катоў. Лічылася, што чалавека, які заб’е ката, павінна суправаджаць няшчасце сем гадоў. Дазвалялася толькі тапіць сляпых кацянят і тое, пакідаючы аднаго кошцы. Да катоў заўсёды ставіліся, як да мудрых жывёл, ніколі не адмаўлялі ім у розуме: *Я табе не кошка, знаю трошка* [7(т.2), с.185]. І тым больш цікава, што функцыю рускай чараўніцы залатой рыбкі выконвае ў беларускім фальклоры менавіта кот (дастаткова прыгадаць беларускую народную казку “Каток-залаты лабок”).

Канататыўнае кола “розум, мудрасць” у дачыненні да ката таксама сустракаем у італьянскай фразеалогіі, але тут яно набывае такое семантычнае адценне, як “акуратнасць, хітрасць на карысць сабе”: *A pentola che bolle, gatta non s’accosta* [9] – Да збана, які кіпіць, кошка не падыходзіць, а італьянская традыцыя народнай казкі паведамляе пра страшнага злодзея – *Gattomammone* – далёкага ад беларускага добрага чараўніка.

У беларускім міфапэтычным светаадчуванні кот звязаны з шэрагам дэманічных істот. Ту істотную ролю адыгрывае каларонім **чорны**: лічылася, напрыклад, што чорт абарочваўся ў чорнага ката, ратуючыся ад перуна; на Віцебшчыне захаваліся звесткі пра кашэрнага караля Варгіна, які меў выгляд велізарнага чорнага ката; чорны кот і певень трымаліся на вадзяных млынах і былі абавязковымі атрыбутамі выклікання Вадзяніка [4, с.82]. На ўзроўні фразеалогіі такая сувязь адбіваецца ў набыцці ярка акрэсленай адмоўнай канатацыі: *чорны кот дарогу перайшоў*.

У італьянскім фразеалагічным матэрыяле, які змяшчае кампанент **кот**, таксама сустракаем каларонім **чорны (nero)**, але у дадзеным выпадку нельга казаць адназначна аб наяўнасці негатыўнай канатацыі, звязанай з гэтым атрыбутам. *Чорны* прысутнічае тут хутчэй у якасці нейтральнага сцвярджэння чагосьці непазбежнага: *Gatto nero non diventa bianco col sapone* [5, с.166] – Чорны кот ад мыла белым не будзе.

Судачыненнем ката да магіі тлумачыцца таксама беларускае вераванне аб уласцівых яму дзевяці жыццях: *жывучы як кот* [6, с.57]; *Яго хоць з даху кінь, а ён, як кот, стане на ногі* [6, с.37]. Італьянскія фразеалагізмы сцвярджаюць тое ж самае: *cadere in piedi come i gatti* [2, с.385] – падаць на лапы як каты, але маюць нумералагічнае адрозненне: *avere sette spiriti come i gatti* [2, с.385] – мець сем жыццяў як каты. Звышнатуральныя магчымасці ката (кошкі) ва ўяўленнях італьянцаў праяўляюцца таксама ў яго лекавых здольнасцях: *Ugna di leone e lingua di gatto guariscon del matto* [9] – Кіпці льва і язык ката лечаць

ад шаленства, але сустракаем і яго прамое атаясамленне з хваробай: *prendersi una gatta* [2, с.385] – прастыць, прастудзіцца.

Акрэсліваючы далей семантычнае поле лексемы *кот*, варта адзначыць наступнае: бадай ніводная хатняя жывёла не з’яўляецца такой свавольнай, непрадказальнай (нездарма кажуць: “Кошка заўсёды сама па сабе”): *Кошку лапчыш, а яна когці выпускае* [7(т.2), с.266]; *Кошка вочкі шчура, а кіпцюры востра* [7, с.208] (у італьянскай фразеалогіі яе “свавольства” набывае яшчэ больш выразнае адценне экспрэсіўнасці і пераўтвараецца ў “свабодалюбства”: *Gatto rinchiuso diventa leone* [9] – Замкнуты кот пераўтвараецца ў льва). І, пэўна, менавіта ў гэтай жывёлы найбольш абвострана пачуццё прыватнай уласнасці, таму ў доме ката (кошку) часцей трымаюць па аднаму: *сыкаюць адна на адну, як дзве кошкі каля аднае міскі малака* [6, с.64] *Два каты на адным сале не месцяцца* [6, с.103]. Шэраг устойлівых выразаў з кампанентам *кот* выводзіць на пярэдні план да таго ж сему “сварка, разлад”: *кінуць ката ў хату* (справакаваць у хаце сварку); *Дзяруцца, як два каты ў адным мяшку*; *Кошкі на душы шкрабуць*; *Паміж імі як кошка перабегла* [7, с.207].

Неабходна дадаць, што і ў Італіі інтуітыўна кошка успрымалася як ліха, клопаты, цяжкасці, што выразна бачна на узроўні фразеалогіі: *prendersi una gatta da pelare* [2, с.385] – прыняцца галіць ката ў зн.”прыняцца за вельмі цяжкую і непрыемную справу”); *dare gatte da pelare* [2, с.385] – даць цяжкае заданне; *avere un'altra gatta da pelare* [2, с.385] – мець іншую, больш важную справу; *comprare una gatta in sacco* [2, с.385] – купіць кошку ў мяшку; *Gatta ci cova!* [10, с.838] – Тут кошка схавалася ў зн. “нешта не так”); *Dio ti guardi da quella gatta che davanti ti lecca e di dietro ti graffia* [9] – Беражы цябе Бог ад той кошкі, якая спераду цябе лапчыць, а ззаду драпае. Ярка акрэсленая адмоўная канатацыя вылучаецца ў дэрыватах ад лексемы *кот (gatto)*, якія маюць у італьянскай мове прыніжана-негатыўную семантычную афарбоўку: *gattabuia* – разм. каталажка; *gattomammone* – злодзей; *gattonare* – зцягнуць (у зн. украсці); *gattopardesco* – у адным са зн. – несапраўдны; *gattuccio* – разм. нажоўка [2, с.385].

Трэба дадаць, што ў італьянскай фразеалогіі стала магчыма вылучыць гендэрныя канататыўныя адрозненні ў дачыненні да заоніма *кот*. Тут выразна бачна больш негатыўнае стаўленне да жывёлы жаночага полу: *Ogni gatta vuole il sonaglio* [5, с.166] – Кожная кошка жадае мець званок (камент. Дж. Джусці: “Si dice delle donne, quando o belle o brutte che siano, vogliono gli adornamenti che hanno tutte le altre” [9] – так кажуць пра жанчын, прыгожых альбо не, якія жадаюць упрыгожвацца тым жа, чым і іншыя); *Nessuno vuole attaccare il sonaglio alla gatta* [11] – Ніхто не жадае прычапіць да кошкі званок. Прычым нядобрабычлівая алюзія на жаночы свет выступае часам экспліцытна: *Le donne son come i gatti; finché non battono il naso, non muoiono* [9] – Жанчыны – як каты: пакуль нос не разаб’юць, не памруць; *Dove son donne e gatti, son più parole che fatti* [9] – Дзе жанчыны ды каты, там больш слоў, чым справы; *Guardati dai cani, dai gatti e dalle donne coi mustacchi* [9] –

Сцеражыся сабак, катой і прывабных жанчын (жанчын з доўгімі вусамі); *La gatta ha sette vite, e la donna sette più* [9] – Кошка мае сем жыццяў, а жанчына яшчэ на сем больш.

Нельга пакінуць без увагі такія італьянскія фразеалагізмы з заонімам **кот**, семантычны змест якіх не знаходзіць аналогіі ў беларускай мове. Напрыклад, паважлівыя адносіны італьянцаў да чужой сям’і (*In casa d'altri loda tutti: fino I figli cattivi e brutti, fino al gatto che ti sgraffigna, fino al can che ti mordigna* [9] – У чужым доме хвалі ўсіх: нават непаслухмяных дзяцей, нават ката, які цябе драпае, нават сабаку, што цябе кусае) і нацыі (*È meglio esser capo di gatto, che coda di leone/ o capo di lucertola che coda di dragone/ o capo di luccio che coda di storione* [9] – Лепей быць галавой ката, чым хвастом льва/ці галавой яшчаркі, чым хвастом дракона/ці галавой шчупака, чым хвастом асётра). Этымалогія некаторых фразеалагізмаў незразумелая без больш паглыбленага гісторыка-культурнага даследавання. Напрыклад, *La gatta frettolosa fece i gattini ciechi* [5, с.166] – Кошка, якая спяшаецца, робіць сляпых кацянят. Цікавая таксама гульня слоў: *chiamare la gatta gatta e non micia* [2, с.385] – называць кошку кошкай, а не кошкай (*gatta, micia* – сінонімы). Неадназначнасць інтэрпрэтавання паходжання такіх фразеалагізмаў сцвярджае актуальнасць даследаванняў на скрыжаванні мовы, культуры і псіхалогіі.

Такім чынам, комплексны аналіз устойлівых моўных выразаў з заонімам **кот**, а таксама суадносных з імі фрагментаў матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў і італьянцаў, дазволіў вылучыць шэраг нацыянальна-культурных канатацый, што прадстаўлены намі ў выглядзе наступнай табліцы:

Нацыянальна-культурныя канатацыі фразеалагізмаў з кампанентам кот у беларускай фразеалогіі	Нацыянальна-культурныя канатацыі фразеалагізмаў з кампанентам кот у італьянскай фразеалогіі
гультайства, ленасць пражэрлівасць мізэрнасць шкодлівасць - - - цесная сувязь са светам дзяцінства плоднасць мудрасць, розум свяшчэннасць, недакранальнасць таямнічасць, магічнасць, дэманічнасць прадказальніцтва жывучасць - - сваелюбства, нораў	бесклапотнасць, неахайнасць пражэрлівасць мізэрнасць шкодлівасць дабрабыт марная беражлівасць некарыснасць этыкету - пахатлівасць акуратнасць, хітрасць на карысць сабе апраўданне, абарона - прадказальніцтва ў дачыненні да надвор’я жывучасць здольнасць гаіць хвароба

сварка, разлад	свбодалюбства, воля
-	сварка, разлад
-	ліха, клопат
-	негатыўнае ўвасабленне жанчыны
-	павага да сям'і
	нацыянальная самасвядомасць

Літаратура

1. Беларуская міфалогія: Энцыклапедычны слоўнік / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. Мн., 2004.
2. Зорько Г.Ф., Майзель Б.Н., Скворцова Н.А. Большой итальянско-русский словарь. – М., 2002.
3. Зямля стаіць пасярод свету... Беларускія народныя прыкметы і павер'і. Кн. 1 Мн., 1996.
4. Коваль У.І. Народныя ўяўленні, павер'і і прыкметы: Даведнік па ўсходнеславянскай міфалогія. Гомель, 1995.
5. Константинова И.Г. Итальянские пословицы и их русские аналоги. – СПб., 2004.
6. Ліцвінка В.Д. Царанкоў Л.А. Слова міма не ляціць: Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі. Мн., 1985.
7. Прыказкі і прымаўкі ў дзвюх кнігах. Рэд. А.С. Фядосік. Мн., 1976.
8. Черданцева Т. З. Итальянская фразеология и итальянцы / Т. Черданцева – М., 2000.
9. Giusti G. Dizionario dei proverbi italiani (Raccolta di proverbi toscani) con aggiunte e avvertimenti di Gino Capponi. Editto da Teodor Flonta. De proverbio, 1996/<http://www.deproverbio.com/DPbooks/GIUSTI/ABITUDINI.html#abit>
10. Il Kovalev minore seconda edizione. Dizionario russo-italiano italiano-russo di Vladimir Kovalev. Bologna, 2005.
11. Vagantes. Proverbi.//<http://vagantes.tripod.com/proverbi.htm>

Н.У. Чайка

АБ'ЕКНА-СУБ'ЕКТНЫ КОМПЛЕКС У ФУНКЦЫ ДРУГАСНАГА ПРЭДЫКАТА Ў ЭЛІПТЫЧНЫХ КАНСТРУКЦЫЯХ

У аснове прэдыцыравання ляжыць лагічная аперацыя далучэння новай інфармацыі да ўжо вядомай (3). Адносіны прэдыцыравання ляжаць у аснове актуальнага падзелу паведамлення (2). Многія даследчыкі (А.Н.Грышкоўская, Т.Ф.Дубоўцава) выказваюць думку аб рашаючай ролі прэдыцыравання ў фарміраванні камунікатыўнай структуры выказвання. Адносіны прэдыцыравання ўдзельнічаюць у пабудове камунікатыўнай адзінкі на аснове прапазіцыі. Прапазіцыі эліптычных сказаў з'яўляюцца патэнцыяльнымі інфармацыйнымі структурамі, на аснове якіх у працэсе прэдыцыравання фарміруюцца камунікатыўна значымыя сінтаксічныя адзінкі. Адносіны прэдыцыравання ўдзельнічаюць у пабудове камунікатыўнай адзінкі на аснове прапазіцыі. Прапазіцыі эліптычных сказаў з'яўляюцца патэнцыяльнымі інфармацыйнымі структурамі, на аснове якіх у працэсе прэдыцыравання фарміруюцца камунікатыўна значымыя сінтаксічныя і сірсканстанта часу. Назіраюцца таксама выпадкі, калі прэдыцыруючай дамінантай выступае адрасат (Adr). У падобных

сказах пазіцыю прэдыцыруемага кампанента замяшчае аб'ект і размяшчаецца ў абсалютным пачатку сказа, а адрасат у ролі прэдыцыруючай дамінанты – у абсалютным канцы сказа: *Што б, скажам, маю старую – Васілю, а Васілёву Маню – мне! Примерам – на тыдзень* (І.Мележ). Кампаненты, якія складаюць пару паводле прэдыцыравання, спалучаюцца пры дапамозе эліпсавання дзеяслова.

Аб'ектам даследавання з'яўляюцца спосабы і сродкі фарміравання прэдыцыравання ў эліптычных канструкцыях. Таксама вывучаецца кампаненты семантычнай структуры эліптычнага сказа, якія могуць выступаць у ролі прэдыката. Пры даследаванні мы выкарыстоўвалі апісальны метада даследавання. Таксама мы прымянялі элементы кампанентнага метаду пры аналізе семантычных кампанентаў.

Прэдыцыруючая дамінанта (адрасат) нездарма размяшчаецца ў абсалютным канцы сказа: адрасат змяшчае сэнсавы цэнтр выказвання: *Ты лепш паслухай. Вершы гэтыя – табе* (А.Макаёнак). У сказе выражаецца аб'ектна-адрасатны тып прэдыцыруючых адносін.

Адносіны прэдыцыравання аб'ект – тэмпаратыў (Object – Temp).

Прэдыцыруючы кампанент можа быць выражаны і тэмпаратывам (S Temp). Тэмпаратыў актуалізуе час працякання працэсу на фоне нейтралізаванага першаснага прэдыката: *А запчасткі – калі?* (А.Дзялендзік). Прэдыцыруемае і прэдыцыруючае з'яўляюцца і кампаненты семантычнай структуры сказа з'яўляюцца абсалютна аўтаномнымі радамі семантычных катэгорый. Аўтаномнасць іх заключаецца ў пераразмеркаванні семантычных функцый пры пэўных структурных зменах сказа. Суадносіны суб'ект – прэдыкат ↔ прэдыцыруемае – прэдыцыруючае з'яўляюцца тоеснымі толькі патэнцыяльна, на ўзроўні інварыянта (семантычнай мадэлі). Аднак рэальна ўжываемая адзінка дыктуе свае законы і правілы прэдыцыравання. Адносіны прэдыцыравання аб'ект – сірканстант мэты (Object – S Fin)

Прэдыцыруючую пару могуць утвараць *аб'ект – сірканстант мэты* (Ob – Fin). У такім выпадку дэнататыўная структура ўключае нулявы дзеяслоў і аб'ект з сірканстантам мэты. Прэдыцыруючай дамінантай у такіх сказах з'яўляецца сірканстант мэты (Fin): *Зязюля мае рацыю: сэканомленыя сродкі – на земляробства* (А.Дзялендзік). У разглядаемай намі канструкцыі сірканстант мэты патэнцыяльна знаходзіцца ў прыдзеяслоўнай пазіцыі. Аднак пры нейтралізацыі пазіцыі дзеяслова з'яўляецца магчымасць уступаць у адносіны прэдыцыравання недзеяслоўных кампанентаў. Спалучальнасць аб'екта і сірканстанта мэты адбываецца на аснове адваротнай валентнасці сірканстанта. Такое спалучэнне ў прэдыкатыўнай пары магчыма толькі паміж кампанентамі, семантыка якіх не супярэчыць паміж сабой: *Колькі сродкаў – на паказуху* (А.Дзялендзік). Семантыка сірканстанта мэты (Fin) на аснове адваротнай валентнасці прадвызначае наяўнасць нейтралізаванага дзеяслова з пэўнай

семантыкай. Семантыка нейтралізаванага дзеяслова павінна быць спалучальнай з семантыкай аб'екта і сірканстант мэты.

Адносіны прэдыцыравання лакатыў – суб'ект (Loc – Sub).

Адносіны прэдыцыравання могуць утвараць семантычныя кампаненты лакатыў – суб'ект. Пры падобных адносінах прэдыцыравання суб'ект прэдыцыруе лакатыў і мае рэферэнтны характар. У эліптычных сказах з лакатывам у ролі прэдыцыруючага кампанента назіраецца характэрная асаблівасць: суб'ект прэдыцыруе лакатыў і нейтралізаваны дзеяслоў і пры гэтым захоўвае рэферэнтны характар: ...*Наступны ўзмах – і воля, насустрач – сінню! – акіян. І ні руля, нізоркі ў долі: сляпым грабцом – душа мая* (Т.Бондар). Прэдыцыруючая дамінанта – у дадзеным выпадку суб'ект – вызначае спалучэнне ўзаемаабумоўленых кампанентаў ніжэйшага ўзроўню – суб'екта і лакатыва. Семантычная актуалізацыя, што ляжыць у аснове другаснага прэдыцыравання, мадэліруе канструкцыю для перадачы зададзенага сэнсу. Другаснае прэдыцыраванне, такім чынам, выклікана актуалізацыйнай нормай у сістэме сінтаксічных форм беларускай мовы. Механізм моўнай дзейнасці мадэліруе на аснове названай нормы неабходныя структуры. Спалучэнне лакатыва і суб'екта ў якасці прэдыцыруючых кампанентаў становіцца магчымым толькі пры ўмове актуалізацыі суб'екта, які выконвае функцыю прэдыцыруючага кампанента, размяшчаецца ў абсалютным канцы сказа. Прычым лакатыў – прэдыцыруемы кампанент – выконвае сваю семантычную функцыю ў названай канструкцыі. Лакатыў у эліптычных трохкампанентных сказах з'яўляецца абавязковым кампанентам, як і аб'ект. Лакатыў і аб'ект на аснове адваротнай валентнасці фарміруюць семантыку апушчанага дзеяслова. Аднак прэдыцыруючым тут выступае менавіта аб'ект: ...*З яснага неба на нашу зялёную – гром...* (Р. Баравікова). Аб'ектная прэдыцыруючая дамінанта ў названых сказах ажыццяўляе актуалізацыйны працэс. Актуалізацыйная норма дае магчымасці выбара спосабаў прэдыцыравання. Пры гэтым абавязкова адбываецца аперацыя нейтралізацыі адносін першаснага прэдыцыравання і фарміраванне адносін другаснага прэдыцыравання. Такім чынам працэс семантычнай актуалізацыі мадэліруе канструкцыі, якія спрыяюць перадачы семантычнага задання.

Літаратура

1. Гришковская, О.П. Семантические типы пояснительных конструкций / О.П. Гришковская // Семантические типы пояснительных конструкций: Межвуз. сб. науч.тр. / О.П. Гришковская; под ред. П.А.Леканта. – М.,1991. С.79–84.
2. Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. –256 с.
3. Мачинева, Л.Ф. Безобъектное употребление переходных глаголов в эллиптических конструкциях / Л.Ф. Мачинева // Лингвистические исследования: Сб. ст. / Л.Ф. Мачинева; под ред. Н.А.Андреева. – М.,1985. –240 с.
4. Кузьмина, В.В. Информативная неоднородность неполносоставных высказываний / В.В. Кузьмина // Семантика слова и синтаксической конструкции: Межвуз. сб. научн. тр. / В.В. Кузьмина ; под ред. З.Д. Поповой. – Воронеж, 1987. – С. 153–161.

5. Дубовцева, Т.Ф. Семантизация эллиптических конструкций как условие существования в диалоге. - Саратовский ун-т; Отв. ред. Л.И. Баранникова. - Саратов, 1988. -84 с.

Т.Л. Чахоўская

ДА ПЫТАННЯ АБ КАМΠΑНЕНТНАЙ СТРУКТУРЫ БЕЛАРУСКАЙ ІНТАНАЦЫІ

1.1. Функцыянальная і фанетычная шматмернасць інтанацыі

Агульным для большасці даследаванняў інтанацыі з'яўляецца вылучэнне трох яе функцый: семантычнай, экспрэсіўна-стылістычнай і эўфанічнай. У айчыннай і замежнай лінгвістыцы доўгі час пераважала цікавасць да маўленчаактавага боку інтанацыйнай семантыкі, звязанай пераважна з танальнымі сродкамі. Рэвалюцыйным новаўвядзеннем быў зварот да логіка-камунікацыйнай функцыі прасодыі фразы, якая рэалізуецца з дапамогай акцэнтных сродкаў (Николаева 1977). Акцэнтная структура выказвання прадвызначаецца ўзаемадзеяннем шматлікіх семантычных фактараў. Таксама і маўленчаактавы змест выказвання мае складаную структуру: мэта выказвання, яго пазіцыя ў дыскурсіўнай паслядоўнасці, мадальныя ўстаноўкі моўцы, ступень яго рытарычнай актыўнасці і інш. Названыя кампаненты выяўляюцца рознымі прасадычнымі сродкамі. Магчыма, варта было б разглядаць асобна структурную функцыю інтанацыі: фразавыя паказчыкі і паказчыкі семантыка-граматычнага члянэння тэксту.

Экспрэсіўны кампанент інтанацыі вельмі складаны як з пункту гледжання зместу, так і з пазіцый прасодыі (Кодзасов 1989). Гэта дэманструецца вялікай разнастайнасцю намінацый рэальнага маўлення (Кодзасов 1993). Пры гэтым слушна звяртаецца ўвага на цяжкасці адмежавання экспрэсіўных кампанентаў ад неэкспрэсіўных (Брызгунова 1984).

Эўфанія (мілагучнасць) выказвання таксама забяспечваецца складаным комплексам прасадычных працэсаў: ранжаваннем танальных акцэнтаў вымаўлення па сіле, адаптацыяй руху тону ў акцэнтах, ізахранічна арыентаваным падзелам на сінтагмы, размеркаваннем тэмпаў і працягласцей і інш. Гэтыя ўласна фанетычныя працэсы “дабудоўваюць” прасадычную структуру, матываваную семантычнымі і экспрэсіўнымі фактарамі.

Функцыянальная шматмернасць інтанацыі неаднолькава рэалізуецца ў розных маўленчых жанрах. Варта звярнуць увагу на дыялагічныя тэксты, дзе вызначальную ролю адыгрываюць семантычная і экспрэсіўная функцыі.

Дэталёвасць апісання семантычных і экспрэсіўных функцый інтанацыі патрабуе поўнага ўліку разнастайных сродкаў іх выражэння. Мы паспрабавалі ахапіць усе ўзроўні фразавай прасодыі, хоць асноўная ўвага надаецца тону. Гэта значыць, што нароўні з танальнымі прыкметамі фіксаваліся таксама дынамічныя, колькасныя, фанацыйныя і тэмбравыя.

Усярэдзіне выказванняў магчымыя разнастайныя кластэры вышэйназваных функцыянальных характарыстык, паколькі гэтыя характарыстыкі з'яўляюцца ўзаеманезалежнымі.

1.2. Сфера дзеяння інтанацыйных прымет і дзве формы іх існавання

Семантычныя катэгорыі, якія выражаюцца пры дапамозе інтанацыйных адзінак, звычайна належаць да камунікацыйных складнікаў выказвання: рэмы, тэмы або да выказвання цалкам. У граматычнай структуры сказа ім могуць адпавядаць складнікі любога аб'ёму. Адпаведна, “сферай дзеяння” інтанацыйнай адзінкі таксама могуць быць складнікі самых розных іерархічных узроўняў – ад слова (або нават кампанента слова) да сказа (Кодзасов 1987; 1989; 1993). Параўнаем два пытанні з рознымі сферамі дзеяння (іх межы паказваюцца квадратнымі дужкамі):

- Ты прыехаў [на цягніку (/)]?
- Ты што – [не ведаў, што я прыеду на цягніку (/)] (В)?

У абодвух выпадках узыходны тон рэалізуецца на націскным галосным фанетычнага слова *на цягніку*. Аднак у першым сказе пытанне семантычна адносіцца да слова, а ў другім – да сказа, які рэалізуецца адзінай рытмічнай групай з акцэнтнай вяршыняй на апошнім слове. Як відаць з гэтых прыкладаў, транскрыпцыйныя знакі ставяцца ў круглых дужках пасля слова, на якое прыпадае націск, і ў канцы групы, якая вызначае інтэгральную прасодыю. Вяршыня акцэнтаванага склада падкрэсліваецца.

Звернем увагу на тое, што высокі рэгістр тону (В) у другім прыкладзе характарызуе вылучаную групу цалкам (што з'яўляецца тыповым для пытанняў на пацверджанне здагадкі). Такім чынам, існуе адрозненне паміж двума спосабамі выкарыстання прасадыхных сродкаў у групах: лакальным і інтэгральным. Першы спосаб звычайна звязаны з націскным складам і яго суседзямі: гэта акцэнты. Другі спосаб звязаны з працяглымі складнікамі (групамі слоў) – гэта прасадыхныя “блокі”. Характэрна, што кожны пласт прасодыі можа выступаць у абодвух варыянтах (Табліца 1).

Табліца 1. Спосабы выкарыстання прасадыхных сродкаў

	Прыклады лакальнага (акцэнтнага) выкарыстання	Прыклады інтэгральнага выкарыстання
Тон	Узыходны тон на націскным складзе	Інклінацыя (паступовае ўзыходжанне тону на групе слоў)
Інтэнсіўнасць	Павялічаная гучнасць акцэнтаванага склада	Гучнае вымаўленне інтанацыйнай групы як цэлага
Колькасць	Даўжыня націсканога галоснага	Павольны тэмп групы
Фанацыя	Гартанная змычка ў канцы акцэнтаванага галоснага	Рэзкі голас на групе слоў
Артыкуляцыйны тэмбр	Назалізацыя акцэнтаванага галоснага	Назалізацыя на групе слоў

1.3. Кампанентная структура інтанацыі выказвання

Інтанацыйная характарыстыка выказвання – гэта вынік сумяшчэння акцэнтаў і блокаў, прычым заўважаецца іх функцыянальная спецыялізацыя (Табліца 2).

Табліца 2. Функцыі і сродкі фразавай прасодыі

Функцыі прасодыі	Сродкі прасодыі
Камунікацыйны статус групы (рэма, новая тэма, фокус супастаўлення)	Вылучальныя акцэнты
Ілакуцыйна-фазавая характарыстыка фразы	Рух тону ў рэматычным акцэнце
Мадальны / дыктальны статус рэмы	Способ размяшчэння акцэнта ўнутры націсканога склада
Эпістэмічная ацэнка	Інтэрвал тону ў акцэнце
Кантрастыўнасць	Інтэрвал тону ў акцэнце, працягласць, артыкуляцыйны жэст (рух гартані)
“Прасторавая” арыентацыя	Даўжыня / кароткасць у акцэнце
Працэсуальнасць ментальнага працэсу	Запаволены тэмп выказвання
Ацэнка значнасці інфармацыі	Інтэгральная вылучанасць групы
Экспрэсіўная ацэнка	Маркіраваная фанацыя або артыкуляцыйны тэмбр на групе

Абодва віды прасадэм, у сваю чаргу, выступаюць як камбінацыі прымет на парадыгматычнай і сінтагматычнай восі, прычым камбінавацца могуць як унутрыпластовыя, так і міжпластовыя прасадычныя прыметы.

Парадыгматычная кампанентнасць

Унутры акцэнта могуць спалучацца розныя танальныя характарыстыкі, напрыклад, узыходжанне тону можа адбывацца ў нізкім і высокім рэгістрах. З іншага боку, гартанная змычка можа спалучацца як з узыходным тонам (ІК-7), так і з роўным або сыходным.

Падобным чынам унутры прасадычнага блока можа адбывацца спалучэнне прымет (напрыклад, спалучэнне прыдыхальнай і напружанай фанацыі) і міжпластовае спалучэнне (спалучэнне прыдыхальнай фанацыі з рознымі апорнымі тонамі або тэмпамі). У межах фаналагічнай сінтагмы інтэгральныя характарыстыкі сумяшчаюцца з акцэнтнымі, утвараючы комплексную структуру.

Сінтагматычная кампанентнасць

Кампанентны аналіз на сінтагматычнай восі быў абмежаваны вылучэннем ядзернай, перадядзернай і пасляядзернай частак ІК. Мы лічым мэтазгодным выкарыстанне мінімальнага прасадычнага складніка. Любую прасадычную двухкампанентнасць у межах галоснага гука можна разумець як праяву сінтагматычнай спалучальнасці. Такім чынам, мінімальны прасадычны

складнік дазваляе апісаць усе складаныя тоны ўсярэдзіне галоснага як камбінацыі элементарных.

Камбінаторны прынцып ужываецца і пры апісанні суадносін танальнага руху на кансанантным пачатку і вакалічным ядры склада, а таксама пры апісанні спалучэнняў рухомах тонаў на націскным складзе з рознымі тонамі на суседніх складах.

Мы выкарыстоўваем паняцце “кампазіцыя тонаў” (адпавядае *compound tones* у замежнай інтаналогіі) для клішаваных танальных камбінацый (тыпу ІК-4, ІК-5 і ІК-6), якія выступаюць унутры слоў і словазлучэнняў. Такія спалучэнні могуць рэалізоўвацца і як унутрыскладовыя складаныя тоны.

1.5. Працэсы і ўзроўні ў інтанацыі

Розныя мовы неаднолькава размяшчаюць паказчыкі прасадычна рэлевантных характарыстык у сказе. Так, у беларускіх пыталых сказах рэматычны акцэнт сумяшчаецца з узыходным тонам пытання, аднак у многіх мовах яны падзеленыя. Напрыклад, у польскай мове ўзыходны тон пытання аддзелены ад рэматычнага акцэнта і прыпадае на апошні склад фразы:

- Гэта твая (/) кашуля?
- Czy to jest twoja (\) koszula (/)?

Прыклады сумешчанага і паасобнага выражэння інтанацыйных сэнсаў можна прывесці і на матэрыяле беларускай мовы. Так, камунікацыйная і фазавая характарыстыкі могуць рэалізоўвацца адным акцэнтам або двума ў залежнасці ад пазіцыі слова, якое мае апорны камунікацыйны акцэнт:

- Вось прачытаю кнігу (/), тады пойдзем.
- Вось кнігу (\) прачытаю (/), тады пойдзем.

У першым выпадку ўзыходны тон незавершанасці, які ставіцца на апошнім слове групы, сумешчаны з камунікацыйным акцэнтам, а ў другім выпадку ён аддзелены.

Падобныя выпадкі паказваюць на неабходнасць адрозніваць глыбінную і павярхоўную структуры ў інтанацыі (Кодзасов 1993). Асабліва гэта мае дачыненне да складаных інтанацыйных канструкцый. У прыватнасці, сыходна-ўзыходны тон у супастаўляльных пытаннях (ІК-4 у традыцыйнай інтанацыйнай сістэме сучаснай беларускай мовы) з'яўляецца, відавочна, павярхоўнай рэалізацыяй камбінацыі сыходнага тону тэмы і ўзыходнага тону апушчанага рэмы:

- Маша ўжо прыехала.
- А Наташа (V)? або - А Наташа (\) прыехала (/)?

Пры гэтым, калі слова мае флексійны націск, то абодва тоны рэалізуюцца ўсярэдзіне аднаго галоснага:

- А жонка-а (V)?

Аналагічная тэхніка “сцяжэння” акцэнтаў пры недахопе фанетычнага матэрыялу выкарыстоўваецца ў выпадку іншых складаных ІК. Так, ІК-5 можа рэалізоўвацца кампазіцыяй акцэнтаў на розных словах словазлучэння, кампазіцыяй акцэнтаў на пачатковым і націскным складах слова і складаным тонам на пачатковым націскным галосным:

- Які голас (/=\)! Цудоўны (/=\)! Дзі - івосны (^)!

1.6. Адзінкі інтанацыйнага слоўніка

Багацце функцый інтанацыі азначае, што інтанацыйнае заданне для сказа можа быць вельмі складаным, прычым розныя яго кампаненты ўступаюць у адвольныя спалучэнні, не ўтвараючы стандартных кластэраў. З гэтага вынікае, што інтанацыйная характарыстыка сказа “складаецца” з некаторых элементаў такім жа чынам, як фарміруюцца іншыя характарыстыкі сказа. Для гэтага павінен існаваць адмысловы слоўнік інтанацыйных знакаў, які дазволіць па некаторай семантычнай характарыстыцы выбіраць адпаведную ёй прасадычную.

Пытанне аб складзе слоўніка інтанацыйных знакаў вымагае далейшага вывучэння. Прытрымліваючыся традыцыі структуралізму, у якасці мінімальнай знакавай адзінкі інтанацыі мы прымаем “інтанему” – аналаг марфемы (Кодзасов 1989). Інтанема можа мець неэлементарнае прасадичнае выражэнне, такое, напрыклад, афармленне кантрастыўнасці, якое змяшчае танальныя, колькасныя і тэмбравыя характарыстыкі. Элементарны прасадычны складнік, які можа мець самастойнае значэнне, мы будзем называць “прасадычнай прыметай”, або - паводле Т.М.Нікалаевай (Николаева 1977) – “прасадэмай”.

Акрамя мінімальных інтанацыйных адзінак неабходна дапусціць наяўнасць у слоўніку таксама іх спалучэнняў (аналаг вытворных лексем і ўстойлівых спалучэнняў). Мы лічым мэтазгодным захаваць для іх традыцыйны тэрмін “інтанацыйныя канструкцыі” (ІК).

Сістэма А.А.Брызгуновай, якая застаецца найбольш папулярнай і ў русістыцы, і ў беларусістыцы (працы А.І. Падлужнага, Л.Ц. Выгоннай, Л.І. Сямешкі), прадугледжвае вельмі абмежаваную колькасць ІК. У якасці мінімальных кампанентаў, з якіх складаюцца ІК у гэтай сістэме, выступаюць тры танальныя прыметы – узыходны, сыходны і роўны тоны (знакі /, \ і = у нашай транскрыпцыі), інтэнсіўнасць на акцэнце (+) і глаталізацыя акцэнта (q). Аднак названыя кампаненты ўступаюць у іншыя камбінацыі і даюць значна большы інвентар ІК.

Так, падзенню тону далёка не заўсёды папярэднічае роўны тон (ІК-1): магчымы і ўздым тону на пераднаціскным складзе, у прыватнасці, пры ўключэнні дадатковай інфармацыі:

- Тут жывуць мае бацькі (= \). І сястра (^) тут жыве.

(Знакам "=" пазначаецца роўны тон на ненаціскных складах).

Сустрэкаецца і ўзыходна-сыходны рух тону ў межах аднаго націскага галоснага:

А. - Можа, у цябе грошай няма? Б. - Ё-ёсць (Λ).

Спецыяльнае пытанне часцей за ўсё рэалізуецца пры дапамозе ІК-5 (Николаева 1977), аднак у дыялогах часта выкарыстоўваецца пара сыходных тонаў, злучаных роўным:

- Калі ён вяртаецца? (/=\) або (\=).

Разам з фігурай ІК-5 сустракаецца таксама адваротная ёй фігура тыпу \=/. Яна характэрная для некаторых адказавых рэплік:

А. - Адкуль ты ведаеш? Б.- Паведамлялі (\=/).

Як і ІК-5, гэтая фігура мае і варыянт са складаным тонам усярэдзіне націскавага склада:

А. - Ну як, скончыла? Б. - Скончыла (V).

Дынамічны кампанент, уласцівы сыходнаму тону “экзаменацыйнага” пытання (ІК-2), суправаджае таксама патрабавальнае агульнае пытанне:

- Ты зрабіў (/+), што я прасіла?

Гартанная змычка не абавязкова суправаджае ўзыходны тон (ІК-7) – яна можа спалучацца і з роўным тонам:

- Не зусім добра (=q)!

Прааналізаваныя інтанацыйныя канструкцыі ў межах сістэмы А.А. Брызгуновой, відавочна, варта лічыць “мадальнымі” варыянтамі асноўных. Аднак фанетычныя падставы для такога рашэння адсутнічаюць, паколькі ніякіх дадатковых прасадычных кампанентаў гэтыя канструкцыі не змяшчаюць. Не зусім зразумелымі падаюцца і семантычныя крытэрыі такога рашэння. Калі арыентавацца толькі на базавыя тыпы выказванняў, то можна ўсумніцца ў мэтазгоднасці ўключэння ў лік “немадальных” ІК-2, ІК-6 і, асабліва, ІК-7. На цяжкасць падзелу асноўных і мадальных варыянтаў ІК паказваюць і эксперыменты па вар’іраванні мадальных установак пры вымаўленні аднаслоўнай рэплікі. Яны засведчылі, што некаторыя ІК немагчыма апісаць як варыянты кананічных (Кодзасов 1968). Такімі паказчыкамі характарызуецца, у прыватнасці, вымаўленне рэплікі на роўным тоне.

Аднак мэтай нашага аналізу не з’яўляецца доказ неабходнасці павелічэння або скарачэння колькасці ІК, паколькі гаворка ідзе аб змене самога падыходу да апісання інвентара інтанацыйных сродкаў сучаснай беларускай мовы. Мы лічым, што тут варта падзяліць дзве задачы. Першай з іх з’яўляецца апісанне поўнага набору мінімальних прасадычных знакаў (інтанем) і камбінаторнай прасторы, якую яны ўтвараюць. Другой задачай з’яўляецца выяўленне “ядра” гэтай прасторы – найбольш ужывальных спалучэнняў інтанем. Такія ІК з’яўляюцца сродкам афармлення дыскурсіўных клішэ, якія характарызуюцца таксама наяўнасцю пэўных часціц, тыповым парадкам слоў і спецыфічнай сінтаксічнай структурай. Мы зыходзім з нефіксаванасці інвентара ІК,

паколькі практычныя задачы (у прыватнасці, метады і прыёмы выкладання беларускай мовы) могуць звужаць зыходны інвентар да мінімальнай колькасці адзінак.

Некаторыя прасадэмы могуць мець уласна эўфанічную або ўласна структурную функцыю і не з'яўляцца знакамі: дэклінацыя тону, падаўжэнне гукаў, паўзацыя, пачатковае падвышэнне тону і інтэнсіўнасці. Роля такіх сродкаў павялічваецца ў вусным апавадальным тэксе.

Літаратура

1. Брызгунова Е.А. Звуки и интонация русской речи. М., 1977.
2. Брызгунова Е.А. Интонация // Русская грамматика, Ч. I. 1980.
3. Брызгунова Е.А. Эмоционально-стилистические различия русской звучащей речи. М. 1984.
4. Выгонная Л.Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія. Мн., 1991.
5. Кейспер К. О семантических основаниях описания Е.А.Брызгуновой русской интонации // Проблемы фонетики. В.2. М., 1995.
6. Кодзасов С.В. Измерение основной частоты при исследовании интонации // Публикации ОСИПЛ, 3. М., 1968.
7. Кодзасов С.В. Интонация предложений с дискурсивными словами // Путеводитель по дискурсивным словам русского языка. М. 1993.
8. Кодзасов С.В. О фонетической интроспекции // Экспериментальные исследования в психолингвистике, в.3. М. 1987.
9. Кодзасов С.В. Проект просодической транскрипции для русского языка // Бюллетень фонетического фонда русского языка. В.2. Бохум. 1989.
10. Кодзасов С.В. Тональная эмфаза в русском языке // Proceedings of the XI Int.Congress of Phon.Sciences. V.5. Tallinn. 1987.
11. Кривнова О.Ф. Составляющая несущего тона в мелодической кривой фразы // Исследования по структурной и прикладной лингвистике. М. 1976.
12. Николаева Т.М. Фразовая интонация славянских языков. М. 1977.
13. Оде С. Интонационная система русского языка в свете данных перцептивного анализа // Проблемы фонетики. В.2. М., 1995.
14. Оде С. Перцептивная эквивалентность реализаций типов интонационных конструкций Е.А.Брызгуновой. Studies in Russian Linguistics. (Studies in Slavic and General Linguistics. V.17.) Amsterdam. 1992.
15. Светозарова Н.Д. Интонационная система русского языка. Л. 1982.
16. Сямешка Л. І. Беларуская мова: Вучэбны дапаможнік. Мн., 1999.
17. Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.І.Падлужнага. Мн., 1989.
18. Keijsper C.E. Recent intonation research and its implications for teaching Russian // Studies in Russian Linguistics. (Studies in Slavic and General Linguistics. V.17). Amsterdam. 1992.
- Ode C. Russian Intonation: A Perceptual Analysis. Amsterdam. 1989.

Г.К. Чахоўскі

СТЫЛІСТЫКА ТЭКСТУ ЯК ЛІНГВІСТЫЧНАЯ ДЫСЦЫПЛІНА: ГЕНЕЗІС, АНТАЛАГІЧНЫ СТАТУС, ДАСЛЕДЧЫЦКІЯ ПАРАДЫГМЫ, ТЭРМІНАСІСТЭМА

Беручы свой пачатак з рыторыкі, стылістыка, якая прайшла складаны шлях суіснавання, атрымала шмат навуковых інтэрпрэтацый і практычных увасабленняў. Тэрміналагічнае прызнанне яна атрымала ў пачатку XIX ст. У сувязі з даследаваннямі індывідуальнасці творчай асобы. У сярэдзіне XIX ст.

Стылістыка навукова абгрунтоўваецца Г. Спэнсерам (1852) і Х. Штэйнталем (1866); вытокі гістарычнай стылістыкі закладзены акадэмікам А. Весялоўскім (1895). Сучасны этап развіцця сучаснай стылістыкі як лінгвістычнай дысцыпліны пачаўся з прац Ш. Балі (1909), яна ўкараняецца ў навуковую практыку як самастойнае адгалінаванне ў працах удзельнікаў Пражскага лінгвістычнага гуртка (1926-1950) В. Матэзіуса, Б. Гаўранека, Й. Вахека, Я. Мукаржоўскага, У. Скалічкі, Й. Коржынека, П. Троста і інш. Ва ўсходнеславянскім мовазнаўстве фундаментальную распрацоўку і вызначэнне перспектывы стылістыкі падаў акадэмік В. Вінаградаў (1940-1969).

Стылістыка магла б уключацца ў лінгвістычную семіётыку, лінгвістычную прагматыку, у тэорыю маўленчага ўздзеяння, а таксама ў тэорыю моўнага вар'іравання. Аднак яна, карыстаючыся інструментарыем эстэтычнага маўлення, не выйшла на даследаванне супрацьпастаўленых варыянтаў моўнага выражэння, дзе акрэсліваецца адзін і той жа пазамоўны змест, але пры гэтым дадаткова паведамляецца пра адносіны моўцы да камунікацыйнай сітуацыі, да зместу выказвання, да адрасата і да самога сябе. Стыліст вывучае цэласныя маўленчыя ўтварэнні і, безумоўна, выходзіць на ўзровень тэксту. Такмі чынам фарміруецца новы навуковы напрамак – стылістыка тэксту, якая, у сваю чаргу, набліжаецца да лінгвістыкі тэксту.

Словазлучэнне *стылістыка тэксту* з'яўляецца ўжо даўно вядомым, аднак яго змест часам выклікае агульныя, не зусім канкрэтныя, нават супрацьлеглыя ўяўленні. Назва навукі ўзнікла раней за саму навуку, якая толькі пачынае фарміравацца. Імклівае развіццё лінгвістыкі тэксту дэманструе, што разам з граматыкай, семантыкай тэксту і іншымі аспектамі і сферамі яго вывучэння паўстала неабходнасць і стылістыкі тэксту.

Лінгвістыка тэксту – напрамак лінгвістычных даследаванняў, аб'ектам вывучэння якога з'яўляюцца правілы пабудовы звязнага тэксту і яго сэнсавыя катэгорыі.

У назве гэтай навукі вельмі важнымі з'яўляюцца абодва яе кампаненты – **стылістыка і тэкст**. Першы адлюстроўвае стылістычны падыход да ўсіх з'яў тэксту, другі акрэслівае прадмет вывучэння і адпаведную яму спецыфіку стылістычнага вывучэння.

Тэкст – графічнае адлюстраванне фрагментаў рэчаіснасці; твор маўленча-творчага працэсу, які валодае закончанасцю, аб'ектываваны ў выглядзе пісьмовага дакумента, адпрацаваны ў адпаведнасці з тыпам гэтага дакумента; твор, які складаецца з загалоўка (назвы) і шэрагу асобных адзінак ЗФА / ССЦ, аб'яднаных рознымі тыпамі лексічнай, граматычнай, лагічнай і стылістычнай сувязі. Тэкст мае пэўную мэтанакіраванасць і прагматычную ўстаноўку. У шырокім сэнсе слова *тэкст* – камунікацыйная адзінка найвышэйшага ўзроўню, якая абслугоўвае розныя сферы грамадства. Мастацкі тэкст рэалізуе сваю камунікацыйную задачу праз эстэтычную функцыю, навуковы – праз сістэму ведаў у пэўнай галіне. Тэкст – закончанае дадзенае, з'ява адначасова моўная і камунікацыйная.

З пазіцый стылістыкі тэксту сам тэрмін «тэкст» можа мець розныя прачытанні, напрыклад, тэкст як зафіксаваны ў знаку практычны вопыт і маўленчыя паводзіны канкрэтнага суб'екта, падпарадкаваныя адзінай задуме і адлюстраваныя як адзінае цэлае (увага акцэнтуюцца на сэнсавых параметрах знака, абмежаваных сацыяльна-часавымі фактарамі); тэкст як зафіксаваны ў знаку вынік дзейнасці; тэкст як прасторава арганізаваны працэс (увага акцэнтуюцца на катэгарыяльных, устойлівых параметрах знака); тэкст як адлюстраваны ў знаку від дзейнасці; тэкст як тэкставая дзейнасць (як дыскурс).

Стылістычны падыход мае на мэце вывучэнне функцыянавання (спосабаў выкарыстання) тэксту і яго адзінак — звышфразавых адзінстваў (складаных сінтаксічных цэлых), фрагментаў, глаў, частак; стылявой спецыфікі тыпаў тэксту (тыпаў маўлення); умоў і сродкаў выразнасці тэкстаў.

Шматлікія даследчыкі адзначаюць “пагранічнасць” і экстралінгвістычную матываванасць стылістыкі тэксту, амаль усе сыходзяцца ў адным: “...разглядаюць стылістыку тэксту як навуковую дысцыпліну, якая вывучае функцыянаванне, стылёвую асаблівасць тыпаў і адзінак тэксту, як важнейшы, цэнтральны раздзел функцыянальнай стылістыкі, дакладней, – стылістыкі маўлення”⁵.

Айчыннай мовазнаўчай навуцы ХХ ст., асабліва акадэмічнай, уласціва традыцыя дэскрыптыўнай (апісальнай) лінгвістыкі. Прычынай таму з’явілася метадалогія дыялекталагічнай школы: даследаванні беларускіх вучоных-дыялектолагаў трывала ўвайшлі ў навуковы фонд славянскага мовазнаўства. Моцнымі былі і застаюцца лексікалагічны і лексікаграфічны напрамкі. Беларуская стылістыка тэксту пачынала фарміравацца на фоне агульнага савецкага (ідэйна уніфікаванага) мовазнаўства, дзе панавалі даследаванні пра рускую мову, аднак назіральнік за моўнымі працэсамі і па сёння мае ўдзячную глебу для даследавання – беларускую мову ў яе гістарычным праяўленні.

Паколькі тэкст з’яўляецца складаным, шматбаковым і шматслойным утварэннем, то поўнае стылістычнае апісанне яго можна правесці толькі з улікам усіх яго, прынамсі лінгвістычных аспектаў.

Якасць тэксту, яго стылістычная спецыфіка залежаць ад маўленчай структуры (якая вядзецца ад 1-й, 2-й або 3-й асобы), ад удзелу ў маўленчым працэсе аднаго, двух ці больш за двух моўцаў (маналог, дыялог, палілог), ад прыналежнасці маўлення (віды чужога маўлення), ад характару сувязі паміж самастойнымі сказамі (тэксты з ланцужковымі, паралельнымі, далучальнымі сувязямі), ад канкрэтных функцый тэкстаў (апісанне, апавяданне, разважанне), ад прыналежнасці да пэўнага функцыянальнага стылю (функцыянальна-стылявая тыпалогія), ад індывідуальнай манеры, падзелу на абзацы і іншых фактараў.

Стылістыка тэксту зыходзіць з наступнага пастулата: тэкст – гэта не простая лінгвістычная адзінка, а з’ява чалавечай дзейнасці, камунікацыі і

⁵ Цікоцкі М.Я. Стылістыка тэксту. Мн., 2002. С. 13.

пазнання. Адсюль вынікае неабходнасць даследавання механізмаў дзейснай інтэрпрэтацыі тэксту ў сістэме рэальных сітуацый. Тэкст пераасэнсоўваецца вучонымі як камунікацыйны працэс, таму стылістыка тэксту ад статычнага імкнецца перайсці на т.зв. дынамічны, працэдурны падыход. Менавіта стылістыка тэксту перакідае масток у даследаванне тэксту як дыскурса.

У сучаснай стылістыцы тэксту можна вылучыць два асноўныя напрамкі. У *першым* выяўляюцца сэнсавыя адрозненні камунікацыйна арыентаваных кампанентаў выказвання, якія дэманструюць правілы лагічнага разгортвання зместу тэксту, яго катэгорый і характарыстык. Тэкст выступае ў ролі кантэкстава-камунікацыйнага асяроддзя, якое дазваляе чытачу інтэгравацца ў “карціну свету” яго стваральніка. *Другі* напрамак прадугледжвае выяўленне глыбінных сэнсаў, якія могуць быць змешчаны ў адным вербальным тэксце.

У тэксце інтэгруюцца ўсе веды аб мове і пазамоўнай рэчаіснасці, і тэкст паглыбляе нашы ўяўленні пра моўныя адзінкі і іх функцыянаванне. Іншымі словамі, тэкст “паўстае” з мовы.

Аднак тэкст мае і ўласныя заканамернасці ўнутранай структуры і функцыянавання. Фактычна можна гаварыць пра тэкставы ўзровень мовы разам з фанетычным, лексічным і граматычным. І гэты ўзровень патрабуе самастойнага вывучэння, паколькі здольны забяспечыць найвышэйшую ступень моўнай кампетэнцыі.

Зразумела, што для поўнага разумення тэксту недастаткова ведання мовы. Трэба мець спецыяльныя веды са сферы навукі, культуры і г.д. Аднак лінгвістыка вывучае моўны бок тэксту, які мае даволі складаную і разгалінаваную структуру.

Пры ўсіх адрозненнях у наяўных кірунках стылістычных даследаванняў прадметам стылістыкі тэксту з’яўляецца вывучэнне стылістычнай спецыфікі і жанравай семантыкі тэкстаў. Стылістыка тэксту прызначаецца для ўсебаковага вывучэння тэкстаў: іх тыпалогіі, структуры, пабудовы, стылістычных асаблівасцей.

Стылістыка тэксту вучыць разумець і кваліфікавана ацэньваць розныя тыпы тэкстаў (іх маўленчыя і моўныя асаблівасці, экспрэсіўнасць, эмацыянальнасць, індывідуальнасць і г.д.), а таксама самастойна ствараць, будаваць некаторыя найбольш пашыраныя і актуальныя для маўленчай практыкі віды тэкстаў. Стылістыка тэксту дапамагае паглыбленню ведаў аб мове і тэксце, сфарміраваць маўленчыя ўменні і навыкі ў стварэнні рознастылявых тэкстаў.

Метадалогія кожнай навукі (у тым ліку і стылістыкі тэксту) уключае тры ўзроўні: філасофскую, агульнанавуковую і прыватную метадалогію (вучэнне аб метадах навуковага даследавання).

Філасофская метадалогія – самы высокі ўзровень, істотнымі для якога з’яўляюцца законы, прынцыпы і катэгорыі дыялектыкі, сфармуляваныя яшчэ Гераклітам, Платонам, Кантам, Фіхтэ, Шэлінгам і інш.

Агульнанавуковая метадалогія – абагульненне метадаў і прынцыпаў вывучэння з’яў рознымі навукамі – гэта назіранне, эксперымент, мадэляванне, інтэрпрэтацыя.

Прыватная метадалогія – гэта метады канкрэтнай навукі, у нашым выпадку – стылістыкі тэксту.

Метады стылістыкі тэксту – гэта сукупнасць аналітычных прыёмаў, аперацый і працэдур, якія выкарыстоўваюцца у працэсе стылістычага аналізу тэксту. Да іх можна аднесці методыку кантэнт-аналізу, фрэймавы аналіз, наратыўны аналіз, апісанне макракампанентнай мадэлі значэння і інш. Шырокае прымяненне маюць прыёмы эксперыментальна-кагнітыўнай лінгвістыкі, дзе найбольш істотнай крыніцай інфармацыі выступаюць носьбіты мовы – стваральнікі тэкстаў адпаведных стыляў і жанраў.

У рэчышчы даследавання стылістыкі і культуры мовы склалася яшчэ адна вучэбная дысцыпліна – лінгвістычны аналіз тэксту. Прызначэнне гэтай дысцыпліны, якая вывучаецца ў педагагічных універсітэтах, – выявіць у тэксце (галоўным чынам у творах мастацкай літаратуры) і растлумачыць характаралагічныя моўныя сродкі, раскрыць іх спецыфіку і мастацкія функцыі, каб глыбей унікнуць у сутнасць гэтага тэксту. Створана некалькі вучэбных дапаможнікаў па гэтай дысцыпліне: *Лепешаў І.Я.* Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора. Мн., 1981. 159 с; *Малажэй Г.М.* Лінгвістычны аналіз тэксту. Заданні, тэксты, парады. Мн., 1982. 270 с. (2-е выд., дапрац. і дапоўн. Мн., 1992. 367 с.).

Цікавасць лінгвістаў да вывучэння тэксту тлумачыцца імкненнем разглядаць мову як глабальную з’яву, як дзейсны сродак камунікацыі. У актыве даследчыка маецца даволі шмат метадалагічных парадыгм. Адна з іх нарадзілася разам з *інфармацыйнай тэорыяй*, якая разумее тэкст як інфармацыйны след, а саму інфармацыю – як ліквідацыю невядомага. Тэорыя ўводзіць у навуковы ўжытак катэгорыю «якасць інфармацыі», у межах якой разглядаюцца такія характарыстыкі, як шчыльнасць, глыбіня, шырыня, ступень каштоўнасці, збыткоўнасць, разнастайнасць і інш.

Культуралагічная парадыгма звяртае ўвагу на суб’ектную сітуацыю зносін, паколькі ў працэсе стварэння тэкстаў прымае ўдзел і глядач / чытач. З гэтага вынікае, па-першае, магчымасць «уласнага прачытання» тэкстаў адрасатамі (тэксты з’яўляюцца або адкрытымі – могуць па-свойму разумецца аўдыторыяй, або закрытымі – маюць толькі адно прачытанне), па-другое, прызнанне ўплыву на змест пэўнага тэксту ўсяго масіву тэкстаў, якія функцыянуюць у грамадстве (з’ява інтэртэкстуальнасці). Аднак асноўная ўвага даследчыкаў скіроўваецца не на суб’екты камунікацыі, а на сам тэкст у яго статусе. Тут дамінуюць структурныя падыходы, калі аналіз зместу мае на мэце выяўленне шматпланаваасці тэксту, яго прагматычнага патэнцыялу (з’ява тэкставай полісеміі), аднак назіраецца таксама і ўплыў літаратурна-крытычнай парадыгмы, увага да функцыянавання тэкстаў з пазіцый іх формы (жанрава-наратыўны аналіз). Культуралагічная ўстаноўка рэалізуецца з дапамогай лінгвістычных катэгорый, у прыватнасці, знаходзіць прымяненне

катэгорыя мадальнасці (даследаванне тэкстаў з пазіцый рэальнасці / ірэальнасці). Такім чынам, гэты кірунак набліжаецца да інтэрдысцыплінарнай даследчыцкай парадыгмы.

Семіётыка-структурная парадыгма даследуе шырокі стылістычны і лінгвістычны кантэксты, пры гэтым тэксты разглядаюцца як працэсы пазнання сэнсаў знакаў (шляхам «узаемаадлюстравання» культуры і знакавай сістэмы). Вялікі ўплыў на гуманітарныя навукі семіятычнай мадэлі Ч.Пірсэ ў выглядзе трохвугольніка прывёў да дамінавання той парадыгмы, якая мае тры планы зместу – дэнататыўны, канататыўны і міфалагічны (ідэалагічны), у той час як чатырохпазіцыйная семіятычная мадэль Г.Клаўса не атрымала шырокага прызнання.

Перфарматыўная парадыгма атаясамляе знакавую дзейнасць з практычнай, а тэкст (як знак рэчаіснасці) даследуецца з пазіцый яго грамадскіх «паводзін» – ступені адпаведнасці агульнапрынятым нормам і адлюстравання аб'ектыўнага стану рэчаў.

Такім чынам, план зместу тэксту разглядаецца сучаснымі даследчыкамі як з пазіцый яго статыкі і дынамікі, так і з пазіцый дзейнасці.

Школа лінгвістычнага і сацыялінгвістычнага аналізу прыцягнула ўвагу даследчыка да фармальных параметраў «тэкстуры тэксту» (Г.Строман, І.Мадх, П.Бел). Аднак для аналізу публіцыстычных тэкстаў такі падыход бачыцца недастатковым, паколькі ў яго межах цяжка прасачыць сувязь паміж моўнай формай і культурным кантэкстам.

Другі кірунак даследавання звязаны з імёнамі сацыёлагаў і этнаметадолагаў Дж.Херытаджа, Д.Грэйтбэча, І.Хачбі, Дж.Лі. Гэта так званы «канверсацыйны аналіз» – аналіз маўленчых практык рэспандэнтаў. Асабліваю цікавасць выклікаюць тут працы па даследаванню інстытуцыйных тыпаў тэкстаў. Такі падыход можна супаставіць з лінгвістычным і сацыялінгвістычным аналізам, але яго даследчыцкае поле значна шырэй з прычыны ўліку арганізацыйных характарыстык тэксту, скіраваных на падтрыманне маўленчага ўзаемадзеяння – «інтэракцыі» (кантроль за тэмамі). Але пры гэтым адбываюцца пэўныя страты: калі акцэнтуюцца якасць камунікацыі, з поля зроку выпадае спецыфіка рэпрэзентацыі рэчаіснасці (карціна свету), губляецца цікавасць да асацыятыўна-лінгвістычнага плану моўнай формы, пакідаецца за межамі даследавання культурны кантэкст.

Семіятычны аналіз тэкстаў прадстаўлены працамі Дж.Фіске, Дж.Хатлі, Дж.Таксмэна – даследчыкаў, якія звязваюць характарыстыкі тэксту з ідэалогіяй, стаўлення да ўлады і культурных каштоўнасцяў. Аднак аўтары не разглядаюць структуру тэксту.

Сацыяльная семіётыка распрацавана групай англійскіх вучоных у 1970-х гадах (Р.Фаўлер, Р.Ходж, Дж.Крэс, Дж.Холідэй). Тэорыя грунтуецца на «сістэмнай» лінгвістычнай тэорыі Дж.Холідэя і разглядае тэкст як поліфункцыянальную з'яву: ён адлюстроўвае свет і здзяйсняе міжасабовае і сацыяльнае ўзаемадзеянне паміж камунікантамі. Тэкст разглядаецца як сукупнасць лексічных і граматычных элементаў у розных варыянтах і

камбінацыях, суадносіцца як з лінгвістычнымі, так і з экстралінгвістычнымі працэсамі. Недахопы такога падыходу можна ўбачыць у адсутнасці ўвагі да адрасанта тэксту, жорсткай зададзенасці тэкставых элементаў, з якіх робіцца выбар, перабольшанай увазе да карціны свету ў тэкстах, абмежаванні лінгвістычнага аналізу межамі сказа і недастатковай прапрацаванасці інтэртэкстуальнага аналізу.

Сацыяльна-кагнітыўная мадэль Т. ван Дэйка зрабіла пераход ад аналізу тэксту да аналізу дыскурса, прааналізавала «структуры ведаў», працэсы іх стварэння і ўспрымання, прапанавала тэматычную схему тэксту, якая разглядае яго мікра- і макраструктуры (сістэму адносін паміж выказваннямі), звяртала ўвагу на стыль і рытарычныя вартасці тэксту. Гэтая тэорыя лічыцца даволі поўнай, але і аднабаковай, паколькі тэкст толькі кансервуе сацыякультурныя структуры – не ўлічваецца творчы патэнцыял тэксту.

Культурна-генератыўны аналіз распрацаваны групай вучоных Бірмінгемскага цэнтра культуралогіі (М.Мантгомеры, А.Толсан), а таксама Ван Лейвенам, Е.Гофманам, П.Манчыні, Дж.Хабермасам, П.Скэнелам і А.Гідэнсам, якія разглядалі жанравыя асаблівасці тэкстаў розных стыляў і жанраў і надавалі першаступеннае значэнне культурнаму аспекту іх стварэння. Змены ў жанрах звязваліся з больш шырокімі сацыякультурнымі працэсамі. Адначасова даследаваліся інтэрактыўныя і рэпрэзентатыўныя паказчыкі тэксту.

Інтэртэкстуальны аналіз паказвае, якім чынам у працэсе стварэння і выкарыстання тэкстаў вылучаюцца і камбінуюцца з пэўнага рэпертуару дыскурсы. З яго дапамогай можна знайсці ў тэксце паказчыкі маўленчай дзейнасці (практыкі) – вызначыць ролю сацыяльных і культурных уплываў.

Інтэртэкстуальны аналіз мае ў сваёй тлумачальнай парадыгме такія паняцці, як “жанр” і “дыскурс”.

Існуе прынамсі тры разумення паняцця «жанр». У.Лабаў і Дж.Валецкі разумеюць жанр як тып дзейнасці або схематычную структуру, характэрную для пэўных відаў СМІ (напрыклад, загалоўкі, спадарожная інфармацыя, канцоўкі). Такі падыход дазваляе структураваць практычна любую падзею, адлюстраваную ў сродках масавай інфармацыі, але нічога не сведчыць пра вартасці элементаў тэксту. Т. ван Лейвен бачыць ў якасці аноўнай характарыстыкі тэксту яго шматпланавасць, гетэрагеннасць. Згодна з такім падыходам, тэкст нібыта падзяляецца на пэўныя планы або фрагменты, якія самі па сабе можна разглядаць як асобныя жанры (апавяданне, апісанне, разважанне). Гэта дае магчымасць прасачыць жанравую дынаміку ўнутры тэксту, аднак з поля зроку выпадае інтэртэкстуальнасць. М.Бахцін прапанаваў паліфанічны падыход да тэксту.

Жанр:

1. сукупнасць моўных сродкаў, якія выражаюць нейтральнае або актыўнае стаўленне аўтара да падзеі або да чытача (гледача, слухача);
2. практычны інструмент, які дазваляе адрасанту суадносіць паведамленне з чаканнямі адрасата;

3. катэгорыя тэксту (дыскурсу) любога тыпу – пісьмовага або вуснага, з літаратурнай “аурай” або без яе;

4. тып камунікацыі, які ўключае 3 узаемазвязаныя аспекты:

- ✓ *нарматыўны* – грунтуецца на агульнапрынятых моўных нормах;
- ✓ *генетычны* – можа падзяляцца на больш дробныя структурныя элементы (паджанры, віды, падвіды, тыпы, падтыпы і г.д.);
- ✓ *канвенцыйны* – звязаны і з адрасантам, і з адрасатам паведамлення.

Жанравыя прыкметы:

- рухомасць;
- пластычнасць;
- здольнасць змяняць структуру.

Стыль – устойлівая сістэма сродкаў выразнасці, якая выкарыстоўваецца ў якасці формы арганізацыі перадачы вуснага або пісьмовага паведамлення ў працэсе камунікацыі.

Дыскурс – тэкст у сацыяльным кантэксце, які змяшчае інфармацыю пра ўдзельнікаў і ўмовы камунікацыі; выказванне, якое разглядаецца з пункту гледжання механізма-стваральніка. Вядомы таксама такія азначэнні дыскурса, як «*звязнае маўленне*» (Харыс); «*тэкст выказвання*» (ван Дэйк); «*звязны тэкст*» (Белерт), што дазваляе ў асобных выпадках ўжываць тэрміны «*тэкст*» і «*дыскурс*» як сінонімы, паколькі дыскурс – гэта (таксама як і тэкст) дзейнасць, феномен і функцыя адначасова, але ў дыскурсе дзейнасць звужаецца да яе сацыяльных маўленчых праяў. Дыскурс дазваляе рэканструяваць мысленчыя працэсы, што спрыяюць тэкстаўтварэнню. Пісьмовая форма маўлення вызначае магчымасць выяўлення тэкставых парадыгм, паколькі моўца мае магчымасць зрабіць двайную рэфлексію – падумаць: 1) што ён скажа, чаму ён павінен гэта сказаць; 2) чаму ён скажа гэта менавіта такім чынам.

Традыцыйна стылістыка тэксту выкарыстоўвае тэрмін «жанр» як сінонім паняцця «тып дыскурса». Мы разумеем жанр як спосаб выкарыстання мовы, які адпавядае тыпу сацыякультурнай дзейнасці камунікантаў, а дыскурс як даволі стабільную і стандартызаваную канфігурацыю рэальных жанраў. Варта адрозніваць два аспекты дыскурса:

1) дыскурс як сацыяльнае дзеянне / узаемадзеянне, звязанае з жанравымі характарыстыкамі;

2) дыскурс як форма ведаў і сацыякультурнай канструкцыі.

Якасць тэксту, яго стылявая спецыфіка залежыць ад структуры маўлення, заснаванай на форме граматычнай асобы – а) ад 1, 2 або 3 асобы, б) колькасці ўдзельнікаў (маналог, дыялог, палілог), в) прыналежнасці да відаў чужога маўлення; ад характару сувязі паміж асобнымі самастойнымі сказамі (тэксты з ланцужковай, паралельнай, далучальнай сувяззю); ад канкрэтных функцый тэкстаў (апісанне, апавяданне, разважанне); ад прыналежнасці да пэўнага функцыянальнага стылю (функцыянальна-стылявая тыпалогія), а таксама інш. фактараў.

Найважнейшыя якасці маўлення, адсутныя ў мове, - гэта *персаналізаванасць* (мае вызначальную ролю) і *адрасаванасць* (абмяжоўвае, стрымлівае свабоду выказвання моўцы).

Класіфікацыі тэкстаў – сістэмы сузалежных тэкстаў, складзеныя для ўяўлення месца тэксту ў сістэме мовы. *Тэматычныя класіфікацыі* групуюць тэксты паводле іх зместу. *Лінгвістычныя класіфікацыі* аб'ядноўваюць тэксты ў залежнасці ад іх структурнай базы – пачатковых структур, здольных разгортвацца ў тэкст шляхам паслядоўных «ланцужкоў» (моўных сродкаў, сказаў і г.д.). Класіфікацыя, прапанаваная Э.Верліхам, мае наступны выгляд:

- 1) *дэскрыптыўныя (апісальныя)* – тэксты аб зменах у прасторы;
- 2) *наратыўныя (апаведальныя)* – тэксты аб зменах у часе;
- 3) *тлумачальныя* – тэксты аб паняццевых уяўленнях моўцы;
- 4) *аргументатыўныя* – тэксты аб канцэптуальным змесце выказванняў моўцы;
- 5) *інструктыўныя* – тэксты, якія змяшчаюць заканадаўчыя тэзісы.

Універсальная лінгвістычная класіфікацыя тэкстаў дазваляе адлюстравіць розныя ўласцівасці і складнікі тэксту:

- 1) *характар пабудовы тэксту* (ад 1-й, ад 2-й ці ад 3-й асобы);
- 2) *характар перадачы чужога маўлення* (простая мова, ускосная мова, няўласна-простая мова);
- 3) *колькасць камунікантаў* (маналог, дыялог, палілог);
- 4) *функцыянальна-сэнсавое прызначэнне* (функцыянальна-сэнсавы тып маўлення: апісанне, апаведанне, разважанне);
- 5) *тып сувязі паміж сказамі* (ланцужковая, паралельная, змешаная, далучальная);
- 6) *экстралінгвістычнае поле* (функцыянальна-стылістычнае прызначэнне тэксту).

Якасці і катэгорыі мастацкага тэксту:

- *сістэмныя* якасці: рэгулятыўнасць, інфарматыўнасць, структурнасць, злітнасць/дыскрэтнасць, інтэгратыўнасць і інш.;

- *функцыянальныя* якасці: аналітычнасць/сінтэтычнасць; семантычнасць/сінсемантычнасць, прастата/складанасць, абагуленасць/канкрэтнасць, мнемічнасць і інш.;

сістэмна-моўныя якасці: прэдыкатыўнасць, намінацыі, марфасінтаксічная структура, мадальнасць, пэўнасць/няпэўнасць і інш.

Стратэгія (тэксту) – пэўныя спосабы прачытання тэксту, якія прапануюць больш-менш канкрэтныя «сэнсавыя накірункі» і выбар у тлумачэнні паводзін персанажаў.

Структура (тэксту) – сукупнасць элементаў тэксту, арганізаваных згодна з пэўнымі правіламі.

Стыль – разнавіднасць мовы, адносна замкнутая сістэма, якая служыць камунікацыі паміж людзьмі ў пэўнай сферы дзейнасці, характарызуецца

асаблівай лексікай, граматыкай, фанетыкай і звязана з наступнымі экстралінгвістычнымі фактарамі:

- прадмет маўлення (тэматыка);
- асоба таго, хто гаворыць;
- арыентацыя маўлення на пэўнага слухача;
- мэта камунікацыі;
- сітуацыя камунікацыі (афіцыйная/неафіцыйная);
- спосаб камунікацыі (кантактны/дыстантны; акустычны/зрокавы; аднаканальны/двухканальны).

Асобным, надзвычай важным пытаннем з'яўляецца інвентарызацыя элементаў функцыянальна-стылістычнай сістэмы. М.Я.Цікоцкі пералічвае найбольш распаўсюджаныя прынцыпы вылучэння стыляў, вядомыя ў гісторыі развіцця навуковай думкі і грамадства:

а) сацыяльны – арыентуецца на размежаванне па сацыяльнай прыналежнасці носьбітаў мовы, але гэты прынцып у найменшай ступені выкарыстоўваецца ў дачыненні да з'яў літаратурнай мовы, бо ў большай меры прыдатны для размежавання літаратурнай і нелітаратурнай сфер;

б) жанравы – арыентаваны на разнавіднасці мастацкіх тэкстаў, таму абмежаваны ў тэматыцы, не ўлічвае магчымасці сумяшчэння ў адным тэксце розных планаў маўлення; рэтраспектыўна накіраваны ў час свайго ўзнікнення і росквіту (класіцызм);

в) эмацыянальна-экспрэсіўны – улічвае інтэгральную прымету, наяўную не ва ўсіх стылях;

г) функцыянальны – зараз найбольш пашыраны і навукова абгрунтаваны, разглядае стыль як асобную функцыянальную разнавіднасць. В.У.Вінаградаў класіфікаваў стылі паводле іх функцый: зносін – абыходкава-побытавы; паведамлення – абыходкава-дзелавы, афіцыйна-дакументальны, навковы; уздзеяння – публіцыстычны, мастацка-белетрыстычны. Гэтыя стылі суадносныя, яны часткова супастаўлены (у значна большай ступені, чым супрацьпастаўлены).

Шаблонныя тэксты – тэксты, якія маюць клішыраваную форму і клішыраваны змест (заявы, патэнты, юрыдычныя дакументы, анатацыі, рэцэнзіі).

Узуальныя тэксты – тэксты з рэгламентаваным характарам кампанентаў кампазіцыйнай схемы і (часткова) іх паслядоўнасцю (дысертацыі, каментарыі, рэпартажы).

Свабодныя тэксты – тэксты, якія не падлягаюць шаблоннаму мадэляванню (мастацкія і публіцыстычныя творы).

Кантэкст – сукупнасць абставін, якія суправаджаюць перадачу тэкставай інфармацыі і ствараюць умовы, спрыяльныя для разумення яго сэнсу. У мастацкіх тэкстах вылучаюць наступныя тыпы кантэкстаў:

1) *інфарматыўныя* – гаворка ідзе пра пэўныя падзеі, учынкi, факты; кампазіцыйная база такіх кантэкстаў – ланцуг прэдыкатаў у форме прошлага

часу закончанага трывання, прамы парадак слоў, наяўнасць недзеяслоўных сродкаў выражэння часу.

псіхалагічныя – гаворка ідзе пра знешнія праявы ўнутраных (псіхалагічных) адчуванняў герояў; такія кантэксты эмацыянальныя, дынамічныя, наратыўныя – пачуцці герояў перадаюцца праз пераменныя дзеянні або станы: радасць, захапленне, трывога, задавальненне, чаканне і інш., якія ўзнікаюць пад уплывам думак, разважанняў, успамінаў герояў. Псіхалагічныя кантэксты з'яўляюцца тыповымі для аўтарскага маўлення і характарызуюць мастацка-выяўленчы спосаб адлюстравання рэчаіснасці.

Падтэкст – псіхалагічны (псіхааналітычны) адбітак, пакінуты аўтарам з мэтай устанавіць дыстанцыю паміж тым, што ўспрымае чытач, і тым, пра што ідзе гаворка ў тэксце.

Пазатэкставае (non-textual) – сукупнасць тэкстаў, створаных раней за дадзены тэкст, якая можа істотна ўплываць на яго змест.

Рэальнасць (тэксту) – сэнсавае напаўненне тэксту, якое адпавядае яго глабальнаму зместу і робіцца зразумелым толькі тады, калі тэкст параўноўваецца з пазатэкставай рэчаіснасцю.

Катэгорыі тэксту – групы элементаў тэксту, якія вылучаюцца на падставе агульных прыкмет. Звычайна вылучаюцца наступныя тэкставыя катэгорыі:

1) *Падзельнасць* – магчымасць падзелу тэксту як у фармальным (архітэктанічным), так і ў зместавым (кампазіцыйным) плане.

2) *Звязнасць* – зліццё семантычна самастойных асобных фрагментаў у адзінае кагерэнтнае поле.

3) *Праспекцыя* – выражэнне інфармацыі, якая будзе падрабязна выкладацца ў наступных частках тэксту, перавод дзеяння ў рэгістр будучага часу; чаканне наступных падзей; забяганне наперад (flash forward).

4) *Рэтраспекцыя* – выражэнне інфармацыі, якая падрабязна выкладалася ў папярэдніх частках тэксту, вывядзенне дзеяння з сюжэтнага цяперашняга часу; зварот да падзей, якія ўжо калісьці адбыліся; забяганне назад (flash back).

5) *Лакальна-тэмпаральная аднесенасць (хранатоп)* – наяўнасць трох каардынат: суб'екта паведамлення, часу і месца.

6) *Канцэптуальнасць* – абавязковая наяўнасць канцэпту, галоўнай ідэі тэксту; падзел інфармацыйнай плыні тэксту на *зместава-фактычную* («што адбываецца ў тэксце?») і *канцэптуальную* («навошта яно адбываецца?») інфармацыю.

7) *Інфарматыўнасць* – падпарадкаванасць агульных і прыватных сродкаў і функцый тэксту выкананню адзінай задачы – перадачы інфармацыі.

8) *Завершанасць* – вынік завяршэння працэсу спараджэння тэксту.

9) *Мадальнасць* – выбар аўтарам тэксту з бясконцага мноства прадметаў і з'яў тых прыкмет, якія адпавядаюць яго светабачанню.

10) *Прагматычная скіраванасць* – пабуджэнне чытача да рэакцыі ў адказ.

Інтэнцыя – мэта выказвання (паведамлення); камунікатыўны намер. Звычайна вылучаюць наступныя тыпы маўленчых інтэнцый:

1) *супрацьстаянне* – выказванне, якое выражае пазіцыі або дзеянні аднаго з бакоў (аднаго з камунікантаў, групы камунікантаў), скіраваныя супраць пазіцый або дзеянняў другога боку;

2) *пагроза* – выказванне, якое змяшчае заявы аб магчымых дзеяннях пагражальнага характару;

3) *абвінавачанне* – выказванне, якое змяшчае ўказанне на рэалізацыю супрацьпраўнага, амаральнага дзеяння;

4) *выкрыццё* – выказванне, якое ставіць мэтай пошук негатыўных якасцей або намераў;

5) *крытыка* – выказванне, якое змяшчае негатыўную характарыстыку з мэтай абуджэння да змянення сітуацыі;

6) *дэманстрацыя сілы* – выказванне, у якім выражаецца магчымасць у той або іншай ступені супрацьстаяць пагрозе, падкрэсліваюцца якасці, неабходныя для стварэння супраціўлення;

7) *адхіленне абвінавачання* – выказванне, якое змяшчае адмаўленне негатыўных дзеянняў або намераў;

8) *пабуджэнне* – выказванне, якое змяшчае зварот з мэтай выклікаць пэўныя дзеянні, замацавацца ў пэўнай пазіцыі (можа выражацца як *нейтральны зварот*, *патрабаванне* і *прамы заклік да дзеяння*);

9) *ухваленне* – выказванне, якое кваліфікуецца як пазітыўная характарыстыка моўцам дзеянняў, якасцей, намераў іншых людзей (*прамое ўхваленне*) або ўласных дзеянняў, пачуццяў, намераў (*ускоснае ўхваленне*).

Такім чынам, **стылістыку тэксту** можна акрэсліць як сімбіёз філалагічнай навукі, у якой арганічна спалучыліся набыткі лінгвістыкі, літаратуразнаўства, псіхалогіі, журналістыкі і іншых сацыягуманітарных антрапалагічных навук. Як навуковая дысцыпліна стылістыка тэксту вывучае функцыянаванне, стылявую адметнасць тыпаў і адзінак тэксту.

А.В. Якавенка

ПАРАДАК РАЗМЯШЧЭННЯ ЧАСТАК СКЛАДАНАЗАЛЕЖНАГА СКАЗА Ў СІСТЭМЕ БЕЛАРУСКІХ ПРЫКАЗАК

Пры аналізе прыказак у форме складаназалежных сказаў намі ўлічвалася не толькі месца даданай часткі ў сказе, але і яе граматычнае значэнне і да якога апорнага элемента і з дапамогай якіх фармальна-граматычных сродкаў яна далучаецца, а таксама сэнсавыя адносіны паміж галоўнай і даданай часткамі. Былі вылучаны складаназалежныя сказы з **прэдыкатыўнымі, суб'ектнымі, аб'ектнымі, спосабу дзеяння, меры і ступені, прасторавымі, часавымі, прычыннымі, мэтавымі, умоўнымі, уступальнымі, выніковымі, атрыбутыўнымі і супастаўляльнымі** адносінамі паміж галоўнай і даданай часткамі.

У складаназалежных сказах з **прэдыкатыўнымі** адносінамі даданая частка раскрывае змест **выказніка** галоўнай часткі, выражанага займеннікамі

(указальнымі словамі) *такі (такая, такое, такія): Якая птушка, такі і галасок; Які пастух, такое і стада*. У ролі злучальных слоў выступаюць займеннікі *які (якая, якое, якія): Якая гаспадыня, такі і парадак; Якое вогнішча, такі і дым, які бацька, такі і сын; Да якіх прыстанеш, такім і сам станеш*. Месца даданай выказнікавай часткі – у прэпазіцыі: *Які куст, такі і парастак; Якое карэнне, такое і насенне*.

У мове кніжных стыляў даданая выказнікавая частка можа знаходзіцца толькі ў постпазіцыі. Як сцвярджаюць аўтары “Беларускай граматыкі”, такое становішча абумоўліваецца тым, што даданая частка лексічна развітае ўказальнае слова галоўнай, якое выконвае ролю іменнай часткі складанага выказніка [1, с. 301].

У складаназалежных сказах з **суб’ектнымі** адносінамі даданая частка выконвае функцыю разгорнутага **дзеяніка** ў адносінах да выказніка галоўнай часткі (*Бывае, што і авечка ваўка бадае*) ці раскрывае змест дзейніка галоўнай часткі, выражанага займеннікамі (указальнымі словамі) *той, усякі, усё*: *Той не можа быць другам, хто абыдзе ў бядзе кругам; Не ўсякі хворы, хто стогне; Усё добра, што добры канец мае*. Сродкам сувязі выступаюць злучальныя словы *хто, што* ў назоўным склоне: *Хто людзям дабра жадае, той і сабе мае; Што ў мудрага на думцы, у дурнога на языку*. Радзей злучальныя словы маюць форму ўскосных склонаў: *У каго сумленне чыстае, той спіць спакойна; Каму суджана вісець, той не ўтоніцца*.

Даданая дзейнікавая частка можа знаходзіцца ў постпазіцыі: *Не памрэ толькі той, хто не нарадзіўся; Не ўсё тое золата, што блішчыць*. Аднак часцей яе месца ў прэпазіцыі: *Хто позна ходзіць, сам сабе шкодзіць; Што мінула, тое не вернецца*. У мове кніжных стыляў даданая дзейнікавая частка можа знаходзіцца толькі ў постпазіцыі. Як і ў сказах з прэдыкатыўнымі адносінамі, месца даданай часткі ў сказах гэтага тыпу абумоўліваецца адносінамі паміж галоўнай і даданай часткамі: даданая частка з’яўляецца другім у адносінах да ўказальнага слова дзейнікам і не можа стаяць перад ім [1, с. 301].

Складаназалежныя сказы з **аб’ектнымі** адносінамі маюць даданую частку, якая выступае ў ролі разгорнутага **дапаўнення** да выказніка галоўнай часткі (*Не адкладай на заўтра, што паспееш зрабіць сёння*) ці раскрывае змест указальнага слова-дапаўнення, выражанага займеннікам *той* ва ўскосных склонах: *Што дурны папсуе, тое і разумны не напавіць; Хто вязе, на тым едуць; Хто куры краў, у таго і рукі трасуцца*. Функцыю злучальных слоў выконваюць адносныя займеннікі *хто, што* ў назоўным і ва ўскосных склонах: *Хто не бачыў гора, таму ішчасце не прынясе радасці; Што пасееш, тое і пажнеш; Каму шанцуе, таму падчас і воўк коні пасе*. Радзей часткі звязваюцца пры дапамозе іншых злучнікаў: *Не чакай, каб певень яйцо знёс*.

Выказнік галоўнай часткі можа быць выражаны дзеясловамі *знаць, гаварыць, баяцца, чакаць* і падобнымі, якія патрабуюць пасля сябе дэлібератыўны аб’ект, яго ролю выконвае даданая дапаўняльная частка: *Ніхто ўперад не знае, што яго ў жыцці чакае; Бойся не таго, хто крычыць,*

а таго, хто маўчыць. Некаторыя прыказкі нагадваюць канструкцыі з ускоснай мовай: *Кажуць, што і масла хлебам мажуць*. Галоўная частка можа мець форму безасабовага сказа: *Ад слова больш балюча, чым ад рук; Хто рана ўстае, у таго хлеба стае*.

Даданая дапаўняльная частка можа знаходзіцца ў постпазіцыі: *На таго не спадзявайся, хто не гаспадар свайму слову*. Аднак часцей яе месца ў прэпазіцыі: *У каго дурная галава, у таго ногі няшчасныя; З кім павядзеешся, ад таго і набярэшся*. У мове кніжных стыляў даданая дапаўняльная частка можа знаходзіцца ў постпазіцыі. Калі ж увага канцэнтруецца на змесце даданай часткі, то яна стаіць у інтэрпазіцыі, аддзяляючы ўказальнае слова ад дзеяслова-выказніка [1, с. 302].

У складаназалежных сказах з адносінамі **спосабу дзеяння** даданая частка выконвае ролю разгорнутай **акалічнасці спосабу дзеяння** ў адносінах да выказніка галоўнай часткі: *Як ты да людзей, так і людзі да цябе; Ленць жуе чалавека, як іржа жалеза*. У сістэме прыказак складаназалежных сказы з даданымі спосабу дзеяння далучаюцца злучнікам *як*, у ролі ўказальнага слова выступае прыслоўе *так*: *Так любяцца, як сабака з кошкаю; Як пасцеліш, так і выспішся*. На адносіны спосабу дзеяння часта накладацца дадатковае ўмоўна-выніковае значэнне: *Як аукнецца, так і адгукнецца; Як прывітаешся, так і адкажуць*.

Даданая частка звычайна знаходзіцца ў прэпазіцыі: *Як пражывеш, так і праслывеш; Як вы нашым, так і мы вашым*.

У складаназалежных сказах з адносінамі **меры і ступені** даданая **акалічнасная** частка **меры і ступені** звязваецца з галоўнай злучальным словам *колькі* ці злучнікам *аж*. Указальныя словы ў галоўнай частцы – *столькі*, *так*: *Колькі лет, столькі зім; Так у госці звалі, аж рукавы адарвалі*. У сказах са злучнікам *аж* на адносіны меры і ступені накладацца дадатковае значэнне выніку: *Во крычыць, аж у Крычаве чуваць; У гору пайшоў, аж вяроўкі трашчаць*.

Звычайнае месца даданай часткі са злучнікам *колькі* – у прэпазіцыі, са злучнікам *аж* – у постпазіцыі: *Колькі адзін Мікола дасць снегу, столькі другі дасць травы; Багач ідзе, аж дуброва гудзе*.

У складаназалежных сказах з **прастаравымі** адносінамі даданая частка выступае ў ролі разгорнутай **акалічнасці месца**, звязваецца з галоўнай злучальнымі словамі *дзе*, *куды*, *адкуль*, у галоўнай частцы ўжываюцца ўказальныя словы *там*, *туды*, *адтуль*: *Дзе бусел вядзецца, там шчаслівае месца; Куды вецер, туды і дым; Адкуль хмары, адтуль дождж*. Часткі такіх прыказак звычайна маюць форму эліптычных сказаў, у якіх дзеяслоў-выказнік апушчаны: *Дзе нянек многа, там дзіця бязнога; Дзе снег, там і след*. У такіх сказах на прастаравыя адносіны накладацца дадатковае ўмоўна-выніковае значэнне (даданая частка, якая выражае ўмову, стаіць у прэпазіцыі, галоўная частка – у постпазіцыі, да ўказальнага слова *там* дадаецца злучнік *і*): *Дзе дружна, там і хлебна; Дзе дым, там і агонь; Дзе дубы, там і грыбы*.

Зрэдку галоўная частка займае прэпазіцыйнае месца: *Не заўсёды там ішчасце, дзе дастатак і багацце.*

У мове кніжных стыляў даданыя часткі ў складаназалежных сказах з прасторавымі адносінамі, адносінамі меры і ступені, спосабу дзеяння звычайна знаходзяцца ў постпазіцыі [1, с. 302].

У складаназалежных сказах з **часавымі** адносінамі даданая частка выконвае функцыю **акалічнасці часу** і далучаецца пры дапамозе злучнікаў ці злучальных слоў як, калі, пакуль: *Гаспадаром стане тады, як свая вош укусіць; Не тады вучыцца плаваць, калі вада ў рот цячэ; Не знаём цану вадзіцы, пакуль не высахла крыніца.* У ролі ўказальнага слова ў галоўнай частцы выступае прыслоўе *тады*: *Не тады сабак карміць, як на паляванні ісці; Тады тое будзе, як на далоні валасы вырастуць.*

Месца даданай часткі ў постпазіцыі: *Гні дрэва, пакуль маладое; Позна калодзесь капаць, як хата гарыць.* Зрэдку яна можа стаяць у прэпазіцыі: *Бяда дакучыць, тады чалавеку розуму навучыць; Пакуль гасцей упрошвалі садзіцца за стол, бліны падгарэлі.*

У складаназалежных сказах з **прычыннымі** адносінамі даданая частка стаіць пасля галоўнай і ўводзіцца пры дапамозе злучніка *бо*: *Не ганіся за вялікім, бо і малое згубіш; Не працягвай рукі на чужое, бо сваё згубіш.* Указальныя словы ў галоўнай частцы адсутнічаюць. Такія прыказкі маюць аднатыпную будову: у прэпазіцыі галоўная частка, у якой гаворыцца аб забароне пэўнага дзеяння (часціца *не* перад дзеясловам-выказнікам у форме загаднага ладу), у постпазіцыі – даданая частка, у якой тлумачыцца прычына забароны: *Не плюй у вадзіцу, бо давядзецца напіцца; Не кладзі пальцы ў зубы, бо адкусіць.*

Складаназалежныя сказы з **мэтавымі** адносінамі змяшчаюць даданую частку, якая звычайна займае постпазіцыйнае месца і далучаецца пры дапамозе злучніка *каб*: *Трэба ўлетку назбіраць, каб зімой было што жаваць; Трэба нахіліцца, каб з ручая напіцца.* Указальнае слова ў галоўнай частцы ўжываецца рэдка, у яго ролі выступае займеннік *той* ва ўскосных склонах: *На тое і конь, каб у плуг запрагаць.*

У складаназалежных сказах з **умоўнымі** адносінамі даданая **акалічнасная** частка **ўмовы** ўводзіцца пры дапамозе злучальнага слова *калі* ці злучнікаў *як, каб*: *Калі бацька рыбак, то і сын у ваду паглядае; Каб голас быў – і рыбка песню спела б; Як топішся, то і за саломіну ўхопішся.*

Галоўная частка, якая, як правіла, стаіць пасля даданай, пачынаецца ўказальным словам *то*: *Калі з роду баравік, то лезь, браце, у кошык.* Радзей даданая частка знаходзіцца пасля галоўнай: *І кола круціцца лягчэй, калі яго падмажуць; Розуму не набярэшся, калі з дурнем павядзеешся.*

У складаназалежных сказах з **ўступальнымі** адносінамі даданая частка звязваецца з галоўнай злучнікамі *хоць, як*: *Хоць трэсні, сініца, не ўзляцець жураўлём; Як бы сава ні старалася лятаць, за сокала не будзе.* Даданая частка са злучнікам *як* і часціцай *ні* звычайна знаходзіцца ў прэпазіцыі: *Як ні дажджышка, а людзям адышка.* Размяшчэнне даданай ўступальнай часткі са

злучнікам *хоць* магчыма як у прэпазіцыі, так і ў постпазіцыі: *Хоць у шалашы, абы мілы па душы; Дурному хоць кол на галаве чашы, то ён усё сваё; Дурны сабака гаўкае, хоць і сыты.*

У складаназалежных сказах з **выніковымі** адносінамі значэнне выніку мае галоўная частка, яна знаходзіцца ў постпазіцыі і пачынаецца злучнікамі *дык, то, аж*: *Сонца ўстане, дык і дзень настане; Сонейка выгрэе, то аж сэрцу мілее.*

Складаназалежныя сказы з **атрыбутыўнымі** адносінамі змяшчаюць даданую частку, якая выступае ў ролі разгорнутага **азначэння**. Яна характарызуе назоўнік (ці субстантываваны прыметнік), што выконвае функцыю дзейніка ці дапаўнення галоўнай часткі. Перад азначаемым словам звычайна знаходзіцца ўказальнае слова *той, такі, гэтакі*: *Прыйдзе тая нядзеля, што будзе і маё вяселле; Няма такога злога, каб не выйшла на добрае; Яшчэ гэткі не спаткаўся, каб ўсім ён спадабаўся* (у апошнім прыкладзе ўказальнае слова прымае на сябе функцыю і азначаемага слова).

Даданая азначальная частка, як і ў мове кніжных стыляў, размяшчаецца пасля слова, якое паясняе, і далучаецца пры дапамозе злучнікаў і злучальных слоў *які, што, дзе, каб* і інш.: *Зарэзаў курыцу, якая несла залатыя яйкі; Бедная тая ліса, што толькі адну нару мае; Дарагая тая хатка, дзе радзіла мяне матка; Няма нічога тайнага, каб не стала яўным.*

Супастаўляльныя адносіны развіваюцца паміж часткамі складаназалежных сказаў, звязанымі злучнікамі *чым – тым, што – то*: *Чым ноч цямней, тым агні відней; Што гадзіна, то навіна.* Даданая частка знаходзіцца ў постпазіцыі.

Парадак размяшчэння даданых частак у складаназалежных сказах з **часавымі, прычыннымі, мэтавымі, умоўнымі, уступальнымі, выніковымі, атрыбутыўнымі, супастаўляльнымі** адносінамі ў сістэме прыказак адпавядае такому ж парадку ў мове кніжных стыляў. Трэба адзначыць, што інтэрпазіцыйнае размяшчэнне даданай часткі не характэрна для будовы парэмій. Гэта можна растлумачыць кампактнасцю і лаканічнасцю прыказак.

Такім чынам, спецыфіка сінтаксічнай будовы прыказак у форме складаназалежных сказаў заключаецца ў адсутнасці інтэрпазіцыйных даданых частак і ў прэпазіцыйным размяшчэнні даданых частак у сказах з **прэдыкатыўнымі, суб'ектнымі, аб'ектнымі, прасторавымі** адносінамі, а таксама ў сказах адносінамі **меры і ступені, спосабу дзеяння**. Такія канструкцыі трэба разглядаць як інверсійныя. Інверсія частак складаназалежнага сказа дапамагае актуалізацыі лагічнага цэнтра выказвання, выступае як эmfатычны (вылучальны) сродак і як адзін са сродкаў стварэння мастацкай вобразнасці.

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. Ч. 2. Сінтаксіс. Мінск: Навука і тэхніка, 1986.
2. Прыказкі і прымаўкі: У 2 т. / Рэд. А.С.Фядосік. Мінск: Навука і тэхніка, 1976.

III. КАНСУЛЬТАЦЫІ

Кафедра сучаснай беларускай мовы БДУ адкрывае ў зборніках “Працы кафедры” раздзел “Кансультацыі”. Мэта публікацый у гэтым раздзеле – даваць студэнтам, у першую чаргу – завочнага навучання, інфармацыю па новых, актуальных праблемах беларускага мовазнаўства, інфармаваць іх, адказваць на складаныя, спрэчныя, нявырашаныя або недастаткова распрацаваныя пытанні. Новы раздзел дасць магчымасць супрацоўнікам кафедры наблізіць іх навуковыя распрацоўкі да практыкі выкладання беларускай мовы, павысіць метадычную вартасць кафедральных зборнікаў. Кансультацыі будуць мець пераважна форму тэзісаў, што прадугледжвае далейшую, ужо самастойную работу студэнтаў па раскрыццю праблемы. Кансультацыйныя матэрыялы суправаджаюцца заданнямі і пытаннямі для замацавання атрыманых ведаў.

А.Я. Міхневіч

МОВА І ІДЭАЛОГІЯ

1. Грамадская свядомасць, як пэўнае абагульненне разнастайных праяў свядомасці асобных індывідуумаў, мае два ўзроўні. Першы – *грамадская псіхалогія*, г.зн. думкі, пачуцці, настроі, перажыванні, звычкі, забабоны, ілюзій, чуткі і г.д., што фарміруюцца ў паўсядзённым жыцці людзей на падставе асабістых назіранняў. Другі – *грамадская ідэалогія*, у якой думкі і настроі людзей сістэматызуюцца, асэнсоўваюцца тэарэтычна, набываючы характар сацыяльных канцэпцый, дактрын, светапоглядаў.

2. Гістарычны вопыт паказвае, што ідэалогіі тояць у сабе імкненне быць пашыранымі з дапамогай агітацыі і прапаганды. Таму Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь сцвярджае: “Дэмакратыя ў Рэспубліцы Беларусь ажыццяўляецца на аснове разнастайнасці палітычных інстытутаў, ідэалогій і поглядаў. Ідэалогія палітычных партый, рэлігійных або іншых грамадскіх аб’яднанняў, сацыяльных груп не можа ўстанаўлівацца ў якасці абавязковай для грамадзян” (Артыкул 4).

3. Разам з тым грамадства без ідэалогіі не існуе. Асаблівую значнасць ідэалагічныя арыенціры набываюць у грамадстве, якое знаходзіцца ў стадыі станаўлення, пошуку найлепшых формаў сацыяльнага і нацыянальнага быцця. Падмуркам нацыянальна-дзяржаўнай ідэалогіі беларусаў служыць трыяда паняццяў *дасканалая асоба – гарманічнае грамадства – эфектыўная дзяржава*. Ва ўзаемадзеянні гэтых паняццяў з улікам культурна-гістарычных традыцый народа і можа выкрышталізавацца наша *Нацыянальная Ідэя*.

4. Нацыянальная мова мае шэраг прамых і апасродкаваных сувязей з грамадскай свядомасцю, а значыць, і з ідэалогіяй у розных яе формах. Яна служыць важным чыннікам фарміравання *нацыянальнай самасвядомасці* асобы, далучэння яе да такіх праяў сацыяльнага жыцця, як этнас, нацыя, народ, краіна, радзіма, бацькаўшчына, чалавецтва.

5. Сваю ідэалагічную накіраванасць мова выяўляе перш за ўсё сваім *зместавым бокам*. Яе лексіка і фразеалогія ўтвараюць першасную паняццёвую сетку – так званую “*наіўную карціну свету*”, – якая служыць асновай стыхійнага светапогляду, будзённай арыентацыі чалавека ў феноменах сусвету, прыроды, грамадства, працы, ладу жыцця, сям’і, ведаў і пазнання, маральнасці, рэлігіі і пад. Мова фарміруе саму здольнасць чалавека мысліць, яна служыць асновай духоўнага жыцця асобы.

6. Мова з’яўляецца найважнейшым інструментам камунікатыўнай дзейнасці чалавека. Яна мае сацыяльны характар, г.зн. не належыць нікому паасобку. Карыстанне ж мовай – *моўная дзейнасць, маўленне* – уласцівасць кожнага асобнага чалавека, яго індывідуальная характарыстыка. У працэсе маўлення спараджаюцца *тэксты*, змест якіх заўсёды мае ідэалагічную накіраванасць. Таму фальклор як народная форма калектыўнай моўна-эстэтычнай дзейнасці заўсёды нясе на сабе адбітак тых або іншых сацыяльных, групавых, класавых інтарэсаў і ідэалогій.

7. Ідэалагічная функцыя тэкстаў яшчэ ў большай ступені выяўляецца ў сферы індывідуальнай слоўнай творчасці – у мастацкай літаратуры, у *ідэйным змесце мастацкіх твораў* самых разнастайных жанраў. Свядомы і мэтанакіраваны адбор такіх тэкстаў для навучання мове, іх ідэйна-зместавы аналіз, мастацкая крытыка могуць набываць дадатковую, ідэалагічную вартасць і служыць зброяй у сацыяльных дачыненнях людзей у грамадстве.

8. Ідэалагічнае гучанне набывае стаўленне грамадства і дзяржавы да мовы, калі яны фарміруюць тое, што атрымала назву *моўнай палітыкі*. Моўная палітыка дзяржавы – гэта падтрымка мовы або некалькіх моў у розных сферах іх бытавання: у сродках масавай інфармацыі, школе, мастацтве, вытворчасці, навучы, выхаванні і адукацыі, побыце, сям’і, міжнацыянальных зносінах і г.д. Ідэалагічны аспект маецца і ў такіх сацыяльных з’явах, як падтрымка і пашырэнне двухмоўя і шматмоўя ў межах адной дзяржавы.

9. Моўная палітыка павінна ўлічваць тры *асноўныя віды моўных патрэбнасцей* чалавека. Першы – гэта патрэбнасць у мове як неабходнай умове фарміравання самога чалавека як родавай асобы, умове яго спецыфічна чалавечай жыццядзейнасці. Другі – патрэбнасць у мове не толькі як сродку камунікацыі, але і як інструмента духоўнага ўздзеяння на іншых людзей, інструмента няспыннай паглыбленай сацыялізацыі асобы. Трэці – патрэбнасць у мове як аб’екце канструявання, стварэння разнастайных “штучных моў”, неабходных для развіцця грамадства.

10. Вялікае грамадскае значэнне мае праблема павышэння *культуры маўлення*. Маўленне чалавека – гэта адна з формаў яго сацыяльных паводзін, што шчыльна звязана з культурай мыслення і культурай учынкаў асобы. Культура мыслення, культура маўлення, культура паводзін – трыадзіная характарыстыка чалавека як носьбіта высокай духоўнасці – маральнай і ідэалагічнай каштоўнасці грамадзяніна.

Пытанні і заданні

1. Раскрыйце паняцце “ідэалогія як форма грамадскай свядомасці”.
2. Як ставіцца да ідэалогіі Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь?
3. Які змест вы ўкладваеце ў паняцце Нацыянальнай Ідэі?
4. Як мова ўдзельнічае ў фарміраванні нацыянальнай самасвядомасці асобы?
5. Прывядзіце прыклады сацыяльна, ідэалагічна, светапоглядна арыентаваных беларускіх лексічных адзінак, словаспалучэнняў, фразеалагізмаў, прыказак, выслоўяў, прыпевак і пад.
6. Якія ідэалагічныя тэмы, ідэі, матывы можна адзначыць у творах беларускага фальклору?
7. Што значыць літаратуразнаўчая катэгорыя “ідэйны змест мастацкага твора”?
8. Як трэба раскрываць, вытлумачваць паняцце “моўная палітыка”?
9. Задавальненне якіх першасных відаў моўных патрэбнасцей чалавека павінны забяспечваць грамадства і дзяржава?
10. З ідэалагічных пазіцый ахарактарызуйце паняцці “культура мовы” і “культура маўлення”.

А.Я. Міхневіч

МОВА Ў КАНТЭКСЦЕ КУЛЬТУРЫ

1. Лексема “мова” можа ўказваць на тры асноўныя віды сродкаў зносін чалавека. Па-першае, на чалавечую мову як адрозную рысу *homo sapiens* (чалавека разумнага), які мае таксама родавую характарыстыку *homo loquens* (чалавека, які гаворыць). Па-другое, на канкрэтную натуральную этнамову – беларускую, кітайскую, англійскую, арабскую і г.д. Нарэшце, мовай называюць тую ці іншую знакавую сістэму, як правіла, дапаможную, але вельмі важную ў культурных адносінах, напрыклад мова матэматыкі, мова дарожных знакаў, мова жэстаў, мова кінамастацтва і інш. Усе пералічаныя значэнні лексемы “мова” істотныя для разумення тэрміна “культура”. Згодна з адным з падыходаў, культура разглядаецца як сукупнасць самых разнастайных тэкстаў, створаных на падставе шматлікіх і розных знакавых сістэм. Гэта так званая знакавая канцэпцыя культуры.

2. Калі зыходзіць са знакавай канцэпцыі культуры (узгадаем старое выслоўе: колькі моў ты ведаеш, столькі разоў ты чалавек), то паняццем, што звязвае мову і культуру будзе паняцце “моўная асоба”. Багатая ў культурных адносінах моўная асоба адрозніваецца трыма найважнейшымі ўласцівасцямі: колькасцю моў, якімі яна валодае; глыбінёй, якасцю валодання кожнай з моў (знакавых сістэм); лёгкасцю, нязмушанасцю пераходу ад адной знакавай сістэмы да іншай, або здольнасцю “перакладу” з мовы на мову.

3. Для правільнага разумення суадносін мовы і культуры ў кантэксце агульначалавечых дасягненняў неабходна адрозніваць паняцці “культура” і

“цывілізацыя”. Культуру можна разумець як вынік і выражэнне волі і памкненняў чалавека да самафарміравання; цывілізацыю – як сукупнасць дасягненняў тэхнікі і тэхналогій і звязаных з імі лепшых умоў жыцця, жыццёвага камфорту. У адносінах да культуры чалавек выступае як яе творца і носьбіт, як духоўная істота; у адносінах да цывілізацыі – як спажывец. Менавіта ў кантэксце культуры ў чалавека фарміруюцца тры віды, тры ўзроўні моўных патрэбнасцей, якія існуюць гэтак жа рэальна, як і патрэбнасці матэрыяльныя (ежа, піццё, адзенне, жылло і г.д.) і духоўныя (адукацыя, ідэалогія, мастацтва, маральныя нормы і пад.).

4. На першым узроўні мова выступае як сродак гамінізацыі (ачалавечвання) немаўляці-дзіцёнка і ўтварае зыходную і абавязковую ўмову фарміравання чалавека разумнага. На другім – мова культывуецца як матэрыял чалавечай дзейнасці (перш-наперш камунікатыўнай) і выкарыстоўваецца, як інструмент эфектыўных зносін, як зброя, прылада духоўнага ўздзеяння на людзей, як ключ да нацыянальнай і сусветнай культуры, як сродак паглыбленай і неперапытай сацыялізацыі асобы. Нарэшце, на трэцім узроўні мова ператвараецца ў аб’ект спецыяльнага моўнага канструявання (“вынаходніцтва моў”), становіцца мэтай стваральна-пераўтваральнай дзейнасці індывідуума, калектыву, грамадства.

5. У межах узроўневых тыпаў моўных патрэбнасцей могуць быць акрэслены функцыі мовы ў асобасным авалоданні дасягненнямі культуры. У тэарэтычным плане мовы патрэбны чалавеку, які авалодвае культурай, у наступных формах і для наступных мэтай. Перш за ўсё, нованароджанаму неабходна апынуцца ў атмасферы чалавечых зносін і чалавечай мовы – сігнальнай сістэмы з так званым “падвойным чляненнем” (г.зн. чляненнем моўнага патоку на знакі і фігуры, або словы і гукі, чаго няма ў жывёльных сігналізацыях). Менавіта чалавечая мова служыць сродкам пераўтварэння біялагічнай істоты ў істоту сацыяльную. На гэтым этапе ўзнікаюць такія моўна-культурныя праблемы, як інтэнсіўнасць і разнастайнасць моўных і эмацыянальных зносін у сям’і, яслях – на самых ранніх этапах жыцця маленькага чалавека.

6. Але чалавечая мова заўсёды выступае ў канкрэтнай этнічнай форме. Іншымі словамі, малому ў яго культурным станаўленні патрэбна родная, нацыянальная мова, або “матчына мова” (як зыходная для дзіцёнка форма існавання Родавай Мовы) ва ўсіх аспектах яе бытавання: мова сям’і, мова першасных зносін, знакавыя сістэмы духоўнага жыцця этнасу, прыроды, працы, побыту, народнай педагогікі, псіхалогіі і ідэалогіі, рытуалаў, этыкету – усіх сфер зносін, што фарміруюць нацыянальны характар. Далей запатрабаванымі стануць нацыянальная літаратурная мова ў яе функцыянальна-стылевай, жанравай, гістарычнай, сацыяльнай, асобнай дыферэнцыяцыі.

7. Паступова складваюцца і іншыя моўныя (семіятычныя) патрабаванні, што расшыраюць культурны кругагляд асобы. Адзначым некаторыя разнавіднасці моў, што адчыняюць шляхі да культуры:

- мовы міжнацыянальных, міжэтнічных, міжрэгіянальных, міждзяржаўных зносін (нацыянальныя мовы, класічныя мовы, замежныя мовы, сусветныя мовы, афіцыйныя мовы ААН, мовы суседзяў беларусаў – літоўская, руская, латышская, украінская, польская, іншыя катэгорыі моў);
- сацыяльныя дыялекты і “падмовы” ў межах розных этнамоў (семіялагічныя сістэмы фальклору, рэлігій, міфалогій, традыцый, рытуалаў, абрадаў, гульні, этыкету);
- мовы навуковых ведаў (тэрміналагічныя сістэмы, формульныя мовы, навуковыя стылі, выкарыстанне замежных моў у сферы навукі);
- другасныя семіятычныя “мадэлюючыя сістэмы” мастацтваў і культуры (мовы слоўнай творчасці, жывапісу, музыкі, кіно, тэатра, тэлебачання, і інш., семіётыка горада, музея, інтэр’ера, рэкламы, моды, дызайна);
- фармалізаваныя мовы для апрацоўкі інфармацыі ў сферы эканомікі, навучання, ваеннай справы, кіраўніцкай дзейнасці, сацыяльнага прагназавання і г.д.;
- камп’ютарныя мовы розных тыпаў;
- натуральныя і штучныя коды і дапаможныя знакавыя сістэмы (генетычны код, “мовы” прыроды, коды жывёл, тэхнічныя сігнальныя сістэмы, эсперанта і іншыя штучныя мовы);
- метафорыка тэрміна “мова” як адлюстраванне разнастайнасці інфармацыйна-семіятычных патрэб чалавека і грамадства) параўн.: мова дружбы, мова кахання, мова птушак, мова прыгнечання, мова варожасці і многія іншыя пазначэнні сітуацый, калі чалавек прымае і перадае разнастайную інфармацыю).

8. Асобны аспект праблемы “мова ў кантэксце культуры” ўзнікае пры разглядзе канкрэтных суадносін беларускай мовы і беларускай культуры. У гэтым плане могуць быць пастаўлены і разгледжаны такія праблемы, як: мова і нацыянальная самасвядомасць, мова і пошук Нацыянальнай Ідэі, беларускае пісьменства ў гісторыі і сучаснасці, мова ў сістэме нацыянальнай адукацыі і выхавання, мова ў афіцыйных зносінах, мова і сродкі масавай інфармацыі, мова і развіццё беларускай літаратуры, мова і пераклад, гісторыя беларускага мовазнаўства, культура нацыянальнай мовы як грамадскай з’явы, культура індывідуальнага маўлення і інш.

9. Існуе мноства прыватных праблем культуры “моўнай асобы”. Адна з найбольш актуальных – гэта багацце індывідуальнага лексікона. Словы роднай мовы, якія рэальна існуюць, але невядомыя, малазразумелыя або незразумелыя зусім носьбіту гэтай мовы, называюць агнонімамі. У колькасных адносінах агнонімы могуць быць ахарактарызаваны як рознасць паміж мноствам слоў нацыянальнай мовы і мноствам слоў, якімі валодае этнаасоба. Паколькі нацыянальны лексікон не можа быць да канца злічаны, а таксама паколькі індывідуальныя лексіконы ніколі не супадаюць, то не можа быць дакладна вызначана і колькасць актуальных для асобы агнонімаў. Сама ж з’ява агнаніміі не падлягае сумненню. Калі, згодна з вядомым выслоўем, “Слоўнік – гэта сусвет у алфавітным парадку”, то багацце індывідуальнага

лексікона можа разглядацца як найважнейшы паказчык уключанасці моўнай асобы ў сусветную і нацыянальную культуру. У рэшце рэшт, слова, астаючыся фактам мовы, выступае як носьбіт ведаў, зброя культуры, інструмент пошуку сэнсу, ступень да інтэлектуальнай свабоды, прыступка ў храм духоўнасці.

10. Адзін з культурна-практычных аспектаў праблемы “мова ў аспекце культуры” заключаецца ў існаванні дзяржаўна-грамадскіх інстытутаў, мэта якіх – захаванне, развіццё, пашырэнне, даследаванне беларускай мовы. Такія інстытуты разнастайныя па форме, сродках і відзе дзейнасці, але разам яны ўтвараюць адпаведны “моўны пласт” нацыянальнай культуры. Найважнейшыя з іх такія: дзяржаўны Закон аб мовах у Рэспубліцы Беларусь, канстытуцыйнае замацаванне беларускай мовы як адной з дзяржаўных, рэспубліканскае Таварыства беларускай мовы, наяўнасць літаратурнай формы нацыянальнай мовы, штогадовае правядзенне Дня роднай мовы і Дня беларускага пісьменства, часопіс “Роднае слова”, Інстытут мовазнаўства Нацыянальнай акадэміі навук і кафедры беларускай мовы ў навучальных установах, энцыклапедыя “Беларуская мова” і шматлікія падручнікі па ёй, функцыянаванне розных выдавецтваў, уключаючы спецыялізаваныя выдавецтвы “Беларуская энцыклапедыя”, “Мастацкая літаратура” і інш.

Пытанні і заданні

1. Якія значэнні мае лексема “мова”?
2. Што такое “знакавая канцэпцыя культуры”?
3. Ахарактарызуйце тры асноўныя ўзроўні моўных патрэбнасцей асобы.
4. Якія асноўныя функцыі ўласцівы мове?
5. Як беларуская мова звязана з нацыянальнай культурай?
6. Раскрыйце паняцце “культура моўнай асобы”.
7. Якія факты дзяржаўна-грамадскага жыцця сведчаць аб важнай ролі беларускай мовы і адносінах да яе?

К.П. Любецкая

ДА ПЫТАННЯ АБ ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫХ СТЫЛЯХ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

1. «Класіфікацыя функцыянальных стыляў беларускай літаратурнай мовы – праблема, якая яшчэ чакае свайго вырашэння»⁶, у навуковай і вучэбнай літаратуры адлюстраваны толькі спробы размежаваць стылі. Прычына гэтага палягае найперш у тым, што і да сёння не існуе агульнапрынятага падыходу да дыферэнцыяцыі стыляў, з другога боку, пры вылучэнні стыляў прыхільнікі розных стылістычных кірункаў (традыцыйныя стылістыка, функцыянальная стылістыка) зыходзяць з розных падстаў.

2. У профільнай літаратуры ў першую чаргу праводзіцца размежаванне на стылі мовы і стылі маўлення. Пры гэтым першыя лічацца зыходнымі, базавымі, а другія – іх працягам, канкрэтызацыяй, г.зн. яны з’яўляюцца жанрава-сітуацыйнымі стылямі. Пры абслугоўванні паўсядзённых і масавых

⁶ Шакун Л.М. Да характарыстыкі функцыянальных стыляў беларускай мовы // Беларуская мова. Хрэстаматыя. – Мн., 2004. – С. 569.

зносін кожны стыль набывае мноства рэалізацый, што залежыць ад канкрэтных умоў зносін. Вылучаюць, напрыклад, такія стылі маўлення, як: прамоўніцкі, стыль рэкламы, сяброўскага ліста і інш. Маўленчых стыляў значна больш, чым моўных, і іх утварэнне і станаўленне нельга лічыць завершаным.

3. Функцыянальны падыход да вызначэння і акрэслення стыляў прадугледжвае, што ўлічваюцца ўмовы функцыянавання мовы. Пры гэтым прынята праводзіць падзел паміж суб'ектыўнымі і аб'ектыўнымі фактарамі. “Да ліку суб'ектыўных фактараў далучаюць: сацыяльна-эканамічны (прафесія, узровень адукацыі прамоўцаў, сацыяльная прыналежнасць і інш.), псіхалагічны асаблівасці моўцаў (характар, асаблівасці тэмпераменту і г.д.), настрой у момант гутаркі, узрост гаворачых). Да ліку аб'ектыўных фактараў далучаюць: форму маўлення (пісьмовая або вусная), від маўлення (маналог, дыялог ці палілог), спосаб камунікацыі (грамадская ці прыватная), жанр маўлення, сфера грамадскай дзейнасці”⁷. У беларускім мовазнаўстве асноўным прынцыпам вылучэння функцыянальных жанраў з’яўляюцца “камунікатыўныя сферы моўных зносін”⁸, г.зн. актуальнай застаецца карэляцыя «камунікатыўная сфера – функцыянальны стыль»⁹. Сферу навукі пры гэтым “абслугоўвае” навуковы стыль, адміністрацыйна-прававую сферу – афіцыйна-справаводчы, сферу грамадска-палітычнай дзейнасці – газетна-публіцыстычны, сферу побытавых зносін – размоўна-гутарковы, сферу канфесійнай дзейнасці – канфесійны стыль. Навукоўцы схільны лічыць, што сферу мастацтва і літаратуры абслугоўвае не асобная функцыянальна-стылістычная разнавіднасць літаратурнай мовы, але ўся нацыянальная мова, што рэалізуе эстэтычную функцыю.

Варта адзначыць, што кожнаму функцыянальнаму стылю характэрны і адбор моўных сродкаў з аднатыпнай функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай, якія ствараюць пэўную адносна зачыненую сістэму. Словам зачыненую падкрэсліваецца, што элемент з іншай сістэмы ўспрымаецца як чужы. А словам адносна – тое, што зачыненасць не з’яўляецца абсалютнай, бо шматлікія моўныя сродкі з’яўляюцца агульнымі для ўсіх або некалькіх стыляў, і ў рэальнай моўнай практыцы некаторыя моўныя сродкі могуць змяняць сваю афарбоўку. Улічваючы ўсё вышэйсказанае, можна зрабіць выснову, што функцыянальны стыль – гэта “найбольш агульныя структурныя і асноўныя сацыяльна-значымыя разнавіднасці літаратурнай мовы”¹⁰, “грамадска-усвядомленая, унутрана аб’яднаная спецыфічная сістэма моўных сродкаў, якая абумоўлена мэтамі і прынцыпамі адбору гэтых сродкаў у той ці

⁷ Крылова О.А. Основы функциональной стилистики русского языка. – М., 1979. – С. 30.

⁸ Цікоцкі М.Я. Стылістыка публіцыстычных жанраў. – Мн., 1971. – С. 18.

⁹ Красней В.П. Функцыянальна-стылявая дыферэнцыяцыя беларускай літаратурнай мовы // Беларуская мова. – Оpole, 1998. – С. 225.

¹⁰ Красней В.П. Функцыянальна-стылявая дыферэнцыяцыя беларускай літаратурнай мовы // Беларуская мова. – Оpole, 1998. – С. 225.

іншай сферы грамадскай дзейнасці (навукавай, дзелавой, публіцыстычнай і г.д.) і найлепшым чынам абслугоўвае зносіны ў гэтай сферы”¹¹.

У сувязі з недастатковай вывучанасцю пытання аб стылях сучаснай беларускай мовы далейшы выклад не прэтэндуе на тое, каб прадставіць поўную групоўку стыляў і іх характарыстыку.

4. Стыль мастацкі вылучаецца не ўсімі лінгвістамі. Прыхільнікі вылучэння гэтага стылю сцвярджаюць, што мова мастацкай літаратуры рэгулярна функцыянуе ў пэўнай сферы грамадскай дзейнасці – у сферы літаратуры і мастацтва, дзе рэалізуецца эстытычная функцыя мовы, не ўласцівая іншым стылям. Апаненты гэтага меркавання звяртаюць увагу на тое, што ў мове мастацкай літаратуры адсутнічаюць спецыфічныя моўныя прыметы, выкарыстоўваюцца моўныя сродкі розных функцыянальных стыляў, стыль не ўтварае адносна зачыненай сістэмы. У беларускім мовазнаўстве даследчыкамі аднадушна падкрэсліваецца вядучая роля мастацкага стылю ў агульнай сістэме функцыянальна-стылістычных разнавіднасцей сучаснай беларускай літаратурнай мовы. “Вядучая роля мастацкага стылю ў стылістычнай сістэме сучаснай беларускай літаратурнай мовы – яе яркая адметная асаблівасць... Сучасная беларуская літаратурная мова зараджалася і афармлялася ў неспрыяльных сацыяльна-палітычных умовах..., калі беларускі народ не меў сваёй уласнай дзяржаўнасці. У такіх умовах галоўнай сферай літаратурнай апрацоўкі мовы непазбежна становілася мастацкая літаратура і публіцыстыка... Іншыя ж сферы грамадскага жыцця (навука, заканадаўства, справаводства і г.д.) заставаліся цалкам недаступнымі для так званых недзяржаўных моў... Даволі развітыя, жанрава дыферэнцыраваныя, функцыянальныя стылі сучаснай беларускай літаратурнай мовы ўзбагачаюцца і ўдасканалюцца сваімі ўласнымі шляхамі ў адпаведнасці з запатрабаваннямі моўнай практыкі. Але развіццё іх развіаецца ў русле тых традыцый, што вельмі рана склаліся ў гісторыі мовы мастацкай літаратуры. Сутнасць іх заключаецца перш за ўсё ў параўнальна шырокіх магчымасцях выкарыстання сродкаў народна-гутарковага паходжання ў тэкстах самага разнастайнага зместу (навуковага, афіцыйна-справавога і г.д.) і арганічным непрыняцці ўсяго таго, што не стасуецца з асаблівасцямі (“духам”) жывой народнай гаворкі. У гэтых адносінах беларуская літаратурная мова ярка адрозніваецца, напрыклад, ад рускай літаратурнай мовы, якая выпрацавала трывалыя традыцыі шырокага выкарыстання сродкаў кніжнага паходжання і бесперапынна папаўняецца інавацыямі, створанымі на іх базе і па іх узору”¹².

5. У профільнай літаратуры вылучаецца гутарковы, або размоўны стыль. Аднак, паводле меркаванняў даследчыкаў, “гутарковы варыянт беларускай мовы так і не выпрацаваўся...”¹³ Вусная мова інтэлігенцыі, якая карыстаецца

¹¹ Цікоцкі М.Я. Стылістыка беларускай мовы. Мінск, 1992. – С. 243.

¹² Шакун Л.М. Да характарыстыкі функцыянальных стыляў беларускай мовы // Беларуская мова. Хрэстаматыя. – Мн., 2004. – С. 572.

¹³ Падлужны А. Работа над памылкамі 1933-га // Беларуская мова і літаратура ў школе. – Мінск, 1991, № 3. – С. 4.

беларускай мовай, - “гэта варыянт кніжнай літаратурнай мовы, які, на нашу думку, мэтазгодна разглядаць як літаратурна-гутарковы стыль беларускай літаратурнай мовы. Моўныя сродкі гэтага стылю, як правіла, адпавядаюць літаратурнай норме, хоць абмежавана могуць выкарыстоўвацца размоўныя і прастамоўныя сінонімы стылістычна нейтральных агульнанародных слоў, жарганізмы, дыялектызмы, аказіяналізмы, дэрываты з эмацыянальна-ацэначнымі суфіксамі”¹⁴.

6. У даведніку “Асновы культуры маўлення і стылістыкі” (Мінск, 1992) пад рэдакцыяй У.В.Анічэнкі ўпершыню зроблена спроба апісання гісторыі станаўлення канфесійнага стылю. Па вядомых экстралінгвістычных прычынах гэта галіна функцыянавання беларускай мовы практычна не апісвала і замоўчвалася. Яскравым сведчаннем выпрацоўкі пэўных спосабаў і прыёмаў моўнага выражэння ў новай функцыянальнай сферы – сферы рэлігійнага жыцця - з’яўляюцца пераклады Святога Пісьма, беларускамоўныя часопісы рэлігійнай тэматыкі. Камунікацыя ў гэтай сферы ўключае, з аднаго боку, прамаўленне розных кананічных богаслужбовых тэкстаў, малітваў і песняпеваў. З другога боку, - гэта выступленні святароў перад масавай аўдыторыяй. “Адраджэнне духоўнай культуры ў наш час немагчыма без адраджэння культурнай ролі традыцыйных для Беларусі хрысціянскіх канфесій. Праўда, пакуль што і праваслаўная царква, і каталіцкі касцёл, і пратэстанцкія канфесіі ў багаслужбе не карыстаюцца шырока беларускай мовай. Наколькі плённым акажацца фарміраванне канфесіянальнага стылю беларускай літаратурнай мовы, будзе залежаць ад сацыяльных фактараў, ад нацыянальна-культурнай і нацыянальна-моўнай палітыкі дзяржавы”¹⁵.

7. Нельга абысці ўвагай яшчэ адну характэрную асаблівасць сучасных працэсаў у беларускай мове. Даследчыкі мовы называюць гэту тэндэнцыю “інтэлектуалізацыя” (або “арыстакратызацыя” ці “снабізацыя”¹⁶), таму што яна звязана з моўным выбарам і густам часткі беларускамоўнай інтэлектуальнай эліты. Высокі стыль як адзінства тэмы, зместу, жанра і пэўных моўных сродкаў – з адценнем прыўзнятасці, урачыстасці з шырокім выкарыстаннем кніжнай лексікі, “пышнай” метафарычнасці сёння амаль не існуе. Аднак намінацыя Высокі стыль застаецца ва ўжыванні ў дачыненні да асобных (пераважна стылізаваных) твораў: урачыстая прамова, юбілейнае віншаванне. “У апошні час можна назіраць, як асобныя прадстаўнікі беларускамоўнай гуманітарнай у сваёй большасці інтэлігенцыі ў сваёй моўнай практыцы імкнуцца паслядоўна прытрымлівацца пэўных словаўтваральных стэрэатыпаў (шаблонаў, клішэ)... Не даючы ацэнкі працэсу інтэлектуалізацыі, снабізацыі і каставасці сучаснай беларускай літаратурнай мовы, варта ўсё ж такі адзначыць такі яго станоўчы аспект, як спробу

¹⁴ Красней В.П. Функцыянальна-стылявая дыферэнцыяцыя беларускай літаратурнай мовы // Беларуская мова. – Ополе, 1998. – С. 259.

¹⁵ Красней В.П. Функцыянальна-стылявая дыферэнцыяцыя беларускай літаратурнай мовы // Беларуская мова. – Ополе, 1998. – С. 259.

¹⁶ Лукашанец А.А. Актыўныя працэсы ў сучасным беларускім словаўтварэнні // Беларуская мова ў другой палове ХХ стагоддзя. – С. 26.

фарміравання высокага (інтэлектуальнага, элітарнага) стылю літаратурнай мовы”¹⁷.

8. Пытанне аб стылявым статусе стылю рэкламы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове застаецца дыскусійным. Прыхільнікі польскай і рускай стылістыкі¹⁸ рэкламныя тэксты далучаюць да публіцыстычных тэкстаў. Апаненты гэтага падыходу лічаць, што асноўнай функцыяй рэкламнага тэксту з’яўляецца не столькі інфармацыйная, колькі ўздзеяння. Пры гэтым, аб’ектам апісання вытупае не падзея, але тавар ці паслуга. У цэлым можна канстатаваць, што стылістыка рэкламы толькі фарміруецца як прыкладная дысцыпліна.

Варта падкрэсліць, што функцыянальна-стылістычнае размежаванне мовы не зводзіцца да некалькіх асноўных стыляў, яно ўяўляе вельмі складаную карціну. У рэальнасці стылі ўзаемадзейнічаюць, і той або іншы канкрэтны тэкст у цэлым можа сумяшчаць рысы розных стыляў.

Пытанні і заданні

1. Што называецца функцыянальным стылем?
2. Назавіце экстралінгвістычныя фактары, якія ўлічваюцца пры класіфікацыі функцыянальных стыляў.
3. Пералічыце функцыянальныя стылі, якія вылучаюцца ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.
4. За кошт чаго ствараецца адзінства стылю? Чым адрозніваецца адзін стыль ад іншага?
5. Прывядзіце аргументы на карысць і супраць вылучэння мастацкага стылю.
6. Прывядзіце аргументы “за” і “супраць” вылучэння канфесійнага і рэкламнага стылю.
7. Ахарактарызуйце навуковы, публіцыстычны, афіцыйна-справаводчы, канфесійны, размоўна-гутарковы, мастацкі стыль (сфера выкарыстання, форма маўлення, асноўныя стылеўтваральныя рысы, падстылі, жанравыя разнавіднасці, лексічныя, фразеалагічныя і граматычныя асаблівасці).

А.Л. Садоўская

ПАНЯЦЦЕ *МОЎНАЙ* КАРЦІНЫ СВЕТУ Ў СУЧАСНАЙ ЛІНГВІСТЫЦЫ І ЯЕ РОЛЯ Ў ПЛАНЕ ВЫВУЧЭННЯ НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАЙ СПЕЦЫФІКІ *МОЎНЫХ* АДЗІНАК

1. Мове належыць самая актыўная роля ў пазнанні чалавекам навакольнай рэчаіснасці і сябе ў ёй, таму што мова – найважнейшы спосаб фарміравання і існавання ведаў чалавека пра свет. “Сукупнасць гэтых ведаў, выражаных ў моўнай форме, і ўяўляе сабой тое, што ў розных канцэпцыях называецца то як “*моўны прамежскавы свет*”, то як “*моўная рэпрэзентацыя свету*”, то як “*моўная мадэль свету*”, то як “*моўны вобраз свету*”, або “*моўная карціна свету*” [4, с. 48].

2. Паняцце вобраза, мадэлі, карціны свету (у тым ліку і моўнай) будзецца на вывучэнні ўяўленняў чалавека пра свет і прадугледжвае тое або іншае бачанне адзінай будовы Быцця, свету, успрынятага свядомасцю. У склад яго ўваходзяць інтэлектуальны і духоўны вопыт, гісторыка-культурная спадчына

¹⁷ Тамсама.

¹⁸ Гл.: Стилистический энциклопедический словарь русского языка. М., 2003.

народа, звездзена ў пэўную агульную схему. Мноства прыватных аспектаў карціны свету – этычны, навуковы, паэтычны, рэлігійна-міфалагічны, нацыянальны і інш. – паказвае, што універсальнае ўяўленне пра свет, Быццё істотна залежыць ад ракурсу, мэтай і задач, умоў і акалічнасцей яго разгляду. Таму паняцце карціны свету выкарыстоўваецца не толькі ў працах па мовазнаўстве, але і ў антрапалагічных, культурознаўчых, навуказнаўчых, філасофскіх і іншых даследаваннях. Знамянальна, што яно з’явілася першапачаткова ў дакладных навуках, а менавіта ў фізіцы на мяжы XIX-XX стагоддзяў: Г. Герц і М. Планк пісалі пра “фізічную карціну свету”. Гуманітарная карціна свету арыентуецца больш не на сам аб’ектыўны свет, а на тое, якім чынам чалавек будзе свае адносіны з ім.

У лінгвістыцы гэта паняцце сустракаецца з XX стагоддзя, а выкарыстоўвалася перадусім у мовазнаўстве нямецкім (*sprachliches Weltbild*) і амерыканскім (*view of the world*). Але яшчэ ў пачатку XIX стагоддзя В. Гумбальт звярнуў увагу на тое, што кожная мова адлюстроўвае толькі ёй уласцівы светапогляд (*Weltansicht*). Падтрымаў і развіў такую думку Л. Вайсгербер, які сцвярджаў, што “кожная мова мусіць пэўным чынам спазнаць свет, і кожная моўная супольнасць ствараецца праз агульную карціну свету, закладзеную ў нацыянальнай мове” [Weisgerber. Цыт. па: 10, с. 8]. Амерыканскі падыход да гэтага пытання прадстаўлены імёнамі Э. Сепіра і Б. Уорфа, якія заўважалі, што мова з’яўляецца “правадніком па грамадскай рэчаіснасці” [Sapir. Цыт. па: 10, с. 8], і што “мова становіцца разгалінаванай і распрацаванай сістэмай, якая санкцыяніруе культурныя формы і катэгорыі” [Whorf. Цыт. па: 10, с. 8]. Гіпотэза Сепіра-Уорфа сцвярджае, што панаванне мовы не абмежавана простым афармленнем жыццёвага вопыту людзей, а прымушае іх успрымаць свет праз катэгорыі іх уласнай мовы.

“Людзі жывуць не толькі ў фізічным свеце і не толькі ў свеце сацыяльнай дзейнасці, як гэта звычайна разумеюць; у значнай ступені яны знаходзяцца пад уладай той канкрэтнай мовы, якая становіцца для іх сродкам грамадскага выяўлення ... Справа ў тым, што карціна рэальнага свету ў вялікай ступені грунтуецца на моўных звычках калектыву. Ніколі нельга лічыць, што дзве мовы, якімі б блізкімі яны ні былі, выяўляюць адну і тую ж сацыяльную рэчаіснасць. Прасторы, у якіх існуюць розныя грамадствы, – гэта асобныя грамадствы, а не проста адзін і той жа свет з рознымі этыкеткамі” [Sapir. Цыт. па: 3, с. 85-86]. Такім чынам, амерыканскія лінгвісты выказалі меркаванне, што мы знаходзімся ў палоне ў мовы.

3. Сучаснымі лінгвістамі моўная карціна свету звычайна разумеецца як “зафіксаваная ў мове інтэрпрэтацыя рэчаіснасці ў выглядзе сукупнасці меркаванняў пра свет” [9, с. 110]. Відавочна, у літаратуры акцэнтуюцца ўвага на фармулёўцы “інтэрпрэтацыя рэчаіснасці”, якая лічыцца больш адэкватнай, чым тэорыя пра механічнае адлюстраванне свету ў мове або пра стварэнне мовай свайго аб’екта. Паспрабуем растлумачыць, што гэта значыць.

Па-першае, што існуе рэальны свет, знешні ў адносінах да суб'екта пазнання, які знаходзіцца па-за межамі нашай мовы. Гэта свет інтэрсуб'ектыўны, патэнцыяльна зразумелы, які спрабуе замацавацца ў мове.

Па-другое, мова з'яўляецца прызмай, праз якую мы, людзі, бачым гэты свет. Як адзначае Ё. Мацкевіч, “рэчаіснасць – гэта кантынуум зменны і рухомы, які ўключае бясконцае мноства дэталяў, аспектаў, праяў. У мове і пры дапамозе мовы кантынуум гэты падзяляецца на фрагменты, якія мы класіфікуем і ўпарадкуем. Такім чынам ствараецца новы – моўны – свет” [10, с. 11]. “Слова, – як трапна заўважыў О. Болнаў, – ёсць штосьці пазнейшае, што далучаецца да рэчы, якая ўжо існавала раней, але толькі слова творыць гэту рэч [Bollnow. Цыт. па: 10, с. 11].

Па-трэцяе, моўная інтэрпрэтацыя свету не з'яўляецца інтэрпрэтацыяй, якая ажыццяўляецца праз мову незалежна ад чалавека, а з'яўляецца інтэрпрэтацыяй, якая ажыццяўляецца чалавекам пры дапамозе мовы. Чалавек жа глядзіць на свет з акрэсленага, суб'ектыўнага пункта погляду. Карціна свету, створаная ў мове, заўсёды з'яўляецца карцінай свету, убачанай, упарадкаванай і іерархізаванай праз чалавека. У гэтым сэнсе мова з'яўляецца не адлюстраваннем свету, а адлюстраваннем чалавечай думкі.

Па-чацвёртае, моўная інтэрпрэтацыя свету залежыць і ад самой рэчаіснасці, і ад нашай чалавечай прыроды, і ад вопыту, набытага ў працэсе зносін з гэтай рэчаіснасцю, і ад культурнай спадчыны. Значыць, гэта інтэрпрэтацыя не з'яўляецца адвольнай. Мова ў большасці сваёй, за невялікім выключэннем, не стварае новы свет. Яе крэатыўная функцыя накіравана не на стварэнне, а на пераўтварэнне. Аднак жа, у моўнай карціне свету ёсць і такія аб'екты, якія нельга ніякім чынам аднесці да пазамоўнай рэчаіснасці. Гэта так званыя словы-фантомы, якія не маюць і не могуць мець дэнататаў, напрыклад: кентаўр, русалка, птушка Фенікс і інш. У такім выпадку крэатыўнасць мовы накіравана на злучэнне вядомых ужо элементаў (напрыклад, у выпадку з кентаўрам – чалавек + конь) у новае адзінства, народжанае фантазіяй. Міф, байка, паэзія выходзяць за межы стандарта інтэрпрэтацыі бачных і нябачных (псіхічных) рэалій, ствараюць новы свет, хоць і ён не з'яўляецца цалкам незалежным ад рэальнага.

4. Такім чынам, паміж карцінай свету як адлюстраваннем рэчаіснасці і моўнай карцінай свету як фіксацыяй гэтага адлюстравання існуюць складаныя адносіны. Карціна свету можа быць прадстаўлена з дапамогай прасторавых (верх – ніз, правы – левы, усход – захад, далёкі – блізкі), часавых (дзень – ноч, зіма – лета), колькасных, этычных і іншых параметраў. На фарміраванне карціны свету ўплываюць мова, традыцыі, прырода і ландшафт, выхаванне, навучанне і іншыя сацыяльныя фактары. Моўная карціна свету не толькі стаіць побач са спецыяльнымі карцінамі свету (хімічнай, фізічнай і інш.), яна ім папярэднічае і фарміруе іх, таму што чалавек здольны разумець свет і самога сябе, дзякуючы мове, у якой замацоўваецца грамадска-гістарычны вопыт – як агульначалавечы, так і нацыянальны. Праз спецыфіку мовы ў свядомасці яе носбітаў узнікае пэўная

моўная карціна свету, праз прызму якой чалавек і ўспрымае, інтэрпрэтуе свет. Моўная інтэрпрэтацыя свету – гэта яго сегментацыя, апісанне, упарадкаванне і, як правіла, ацэнка. Да таго ж у мове адлюстраваны не толькі сам свет у яго аб’ектнай множнасці, але яшчэ і інтуітыўнае прадбачанне і адчуванне свету як спроба вытлумачыць яго, рэканструяваць як сэнсавое адзінства.

5. “Нелагічнасць”, слабая прадстаўленасць аб’ектна-прэдыкатных сувязей натуральнай мовы тым не менш ацэньваецца не як недахоп, а як вялікая перавага яе над іншымі формамі ведаў пра свет. Адлюстраваная ў ёй штодзённая свядомасць зусім не з’яўляецца непаўнацэннай, неразвітай – яна ў параўнанні з лагічнымі ведамі і навуковым мысленнем вырашае (і з поспехам) іншыя задачы, у прыватнасці, задачы выражэння і замацавання духоўнага вопыту грамадства, эмацыянальнага боку чалавечага “Я”. У гэтай якасці чалавечая мова аказваецца дастаткова універсальнай, якая прымяняецца ў самых розных сферах, паколькі менавіта ў ёй з максімальнай паўнатай аказваецца ўвасоблены і актуальны быццёвы слой свядомасці, і інтуітыўна зразумелыя як каштоўнасна-значныя факты “перад-свядомасці”, неадрэфлексаваныя, няяўныя веды пра свет, свайго роду калектыўная псіхалогія этнасу” [6, с. 10].

Аднак варта адзначыць і тое, што маючы данавуковы характар (на гэта ўказваў Ю.Д. Абрэсін, праз што называў моўную карціну свету найўнай) і быццам дапаўняючы аб’ектыўныя веды пра рэчаіснасць, моўная карціна свету, падчас скажае іх. Справа ў тым, што ў працэсе засваення і інтэрпрэтацыі свету чалавекам падчас узнікаюць памылковыя погляды і меркаванні пра з’явы навакольнай рэчаіснасці, якія затым пераасэнсоўваюцца. Таму, адпаведна, канцэптуальная карціна свету знаходзіцца ў пастаяннай дынаміцы, увесь час змяняецца, у той час як моўная карціна можа яшчэ доўгі час захоўваць сляды гэтых памылковых меркаванняў.

6. Моўная карціна свету задае нормы паводзін чалавека ў свеце, вызначае яго адносіны да свету. На думку Ю.Д. Абрэсіна, кожная натуральная мова адлюстроўвае пэўны спосаб успрымання, арганізацыі (“канцэптуалізацыі”) свету. Значэнні, што выражаюцца ў ёй, складваюцца ў пэўную адзіную сістэму поглядаў, своеасаблівую калектыўную філасофію, якая прапануецца ў якасці абавязковай усім носьбітам мовы [1, с. 39].

Тэрмін “моўная карціна свету”, як зазначае В.А. Маслава, – гэта не больш, чым метафара, бо ў рэальнасці “спецыфічныя асаблівасці нацыянальнай мовы, у якіх зафіксаваны ўнікальны грамадска-гістарычны вопыт пэўнай нацыянальнай супольнасці людзей, ствараюць для носьбітаў гэтай мовы не якую-небудзь іншую, непаўторную карціну свету, адрозную ад аб’ектыўнай, а толькі спецыфічную “афарбоўку” гэтага свету, абумоўленую нацыянальнай значнасцю прадметаў, з’яў, працэсаў, выбіральных адносін да іх, якая спараджаецца спецыфікай дзейнасці, ладу жыцця і нацыянальнай культуры дадзенага народа” [4, с. 50-51]. Інакш кажучы, акрамя таго, што ў кожнай

мове зафіксавана ўласцівая толькі ёй, г.зн. суб'ектыўная, моўная карціна свету, пазамоўная рэчаіснасць мае аб'ектыўны характар. Менавіта таму і магчымы пераклад з адной мовы на другую, нягледзячы на відавочныя адрозненні паміж мовамі. Значыць, нацыянальная моўная карціна свету ўяўляе сабой суб'ектыўны вобраз аб'ектыўнага свету.

7. Дарэчы тут будзе згадаць паняцце *лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі як моўнай карціны свету*, уведзенае В.В. Вараб'ёвым і І.П. Васілюком, пад якім разумеецца “сістэма ведаў пра культуру, адлюстраваная ў пэўнай нацыянальнай мове” [2, с. 21], або “веданне ідэальным размоўцам-слухачом усёй сістэмы культурных каштоўнасцей, адлюстраваных у мове” [2, с. 18]. Даследчыкі пераканана сцвярджаюць, што “аналіз пераходу ад рэальных моўных уяўленняў культуры – ужывання лінгвакультурэм – да “абагульненай канструкцыі” адцягненага характару – лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі – дае магчымасць глыбей зразумець прыроду культурнага сэнсу, замацаванага за пэўным моўным знакам, а таксама анталагічную сутнасць такога сэнсу” [2, с. 19]. Выказваецца меркаванне, што “лінгвакультуралагічная кампетэнцыя, дэтэрмінаваная светам культуры і аформленая моўным полем, можа быць прадстаўлена як дзеючая функцыянальная мадэль (аналагічная “энергеі” В. Гумбальта), як эксплікацыя таго, што называецца культурай як камунікацыяй” [2, с. 20].

8. Паняцце моўнай карціны свету актыўна выкарыстоўваюць усе даследчыкі ўзаемаадносін мовы і культуры ў шырокім іх разуменні, таму што яно ўвасобіла ў сабе асноватворную для філасофіі мовы сувязь яе з пазамоўнай рэчаіснасцю. Вядома, што пачатковы перыяд цікавасці да моўнай карціны свету адзначаўся зваротам да праблемы таго, як мова адлюстроўвае факты рэчаіснасці ў сваім слоўніку, у лексічнай семантыцы, у словаўтварэнні і г.д. Такі падыход дазволіў выявіць многае з культуразнаўчага патэнцыялу мовы, сказаць пра спецыфіку той ці іншай мовы ў сувязі са спецыфікай духоўнай культуры народа. Спробы выяўлення моўнай мадэлі свету, якія робяцца сучаснай лінгвістыкай сёння, абапіраюцца ўжо на аналіз больш складаных з'яў – семантычных палёў, прадстаўленых мовай паняццяў у іх таксанамічным чляненні. Асаблівая ўвага пры гэтым звяртаецца на моўныя сродкі, не столькі тыя, што называюць, колькі тыя, што інтэрпрэтуюць і ацэньваюць з'явы рэчаіснасці. За экспрэсіўна-характарыстычным, эматыўным бокам моўных сутнасцей, за вобразнай парадыгматыкай лінгвістыка імкнецца разгледзець выпрацаваную за многія стагоддзі, спецыфічную для пэўнага моўнага этнасу універсальную схему інтэрпрэтацыі рэчаіснасці, прыхаваную глыбока ў мове. Асабліва значнымі для рэканструявання нацыянальнай моўнай карціны свету аказваюцца найбольш культурна і псіхалагічна маркіраваныя з'явы – вобразныя і экспрэсіўныя пласты мовы, уласныя імёны, гукапераймальныя і канататыўныя лексіка.

9. Асобую ролю ў стварэнні моўнай карціны свету адыгрываюць фразеалагічныя адзінкі. Іх прынята называць “непасрэдным культурным

кампанентам мовы”, а таксама “ядром нацыянальнай свядомасці, крытэрыем духоўнасці народа” [5, с. 252]. Само іх існаванне з’яўляецца яркім сведчаннем увасаблення ў моўнай форме тысячагадовай творчасці народа, яго светапогляду і культуры. У іх паўстае і фізічная карціна навакольнай рэчаіснасці, і сацыяльнае “вымярэнне” чалавека ў гэтым свеце, і сам чалавек з яго эмоцыямі, пачуццямі, унутраным светам. Фразеалагічныя адзінкі ўяўляюць сабой згустак культурнай інфармацыі, даюць магчымасць сказаць пра многае, эканомячы моўныя сродкі і ў той жа самы час дасягаючы глыбіню народнага духу, культуры.

10. Аналізуючы моўную карціну свету, якая ствараецца фразеалагізмамі, варта звярнуць увагу на яе асноўную прымету – антрапацэнтрычнасць, што выражаецца ў яе арыентацыі на чалавека, які выступае, як правіла, як мера ўсіх рэчаў, яскравым сведчаннем чаго служыць, напрыклад, фразеалогія з саматычнымі кампанентам, з дапамогай якой можа быць прадстаўлены па сутнасці ўвесь свет: прасторавыя каардынаты – блізка (*над бокам, каля бока, над рукой, рукой падаць, над самым носам*); далёка (*як вокам скінуць, як вокам дастаць, як вока згледзіць*); побач (*бок у бок, плячо ў плячо*); тэмпаральныя абазначэнні – хутка (*на адной назе, адна нага тут, другая там, на скрут галавы, на зламанняе карку*), павольна (*нага за нагу*), нечакана, раптоўна (*як снег на галаву*); катэгорыі меры і ступені – мала (*на адзін зуб*), у поўным аб’ёме (*з галавы да ног*), з лішкам (*на самыя вушы*); розныя спосабы дзеяння – актыўна (*душы паслухаючы*) і інш.

11. Факт зыходнай антрапацэнтрычнасці мовы праяўляецца і ў шматлікіх фразеалагізмах семантыка-тэматычнай групы “Чалавек ва ўсіх аспектах сваёй сутнасці: як істота фізічная, псіхічная, сацыяльная”, калі крыніцай метафарызацыі становіцца свет жывёл, птушак і нават прадметаў нежывой прыроды, а “цэнтрам прыцяжэння” метафары – чалавек і яго жыццядзейнасць.

Напрыклад, у моўнай практыцы беларусаў для апісання знешніх і фізічных праяў чалавека, яго фізічнага і эмацыянальна-псіхічнага стану шырока бытуюць фразеалагічныя адзінкі з кампанентам-арнітонімам: *і крук не ўрве (не ўварве)* – хто-небудзь вельмі худы, змарнелы; *мокрая курыца* – чалавек, які мае ўбогі, прыгнечаны выгляд; вялы ў рабоце, непаваротлівы ў рухах чалавек, на якога няма як разлічваць; *мокрая варона* – збянтэжаны, разгублены чалавек; *сляная курыца* – 1. Блізарукі чалавек; 2. Чалавек, які бязглузда мітусіцца, адшукваючы рэч, што ляжыць у яго пад самым носам; *белая варона* – чалавек, рэзка не падобны на іншых сваім знешнім выглядам ці паводзінамі, не такі як усе; *салаўі ў жываце спяваюць* – г.зн. хочацца есці; *лавіць качак* – 1. Так кажуць пра п’янага ў рэчцы; 2. Тапіцца і г.д.

12. Значнай колькасцю фразеалагічных адзінак прадстаўлены і семантычны разрад “Чалавек як член калектыву, яго сацыяльная ацэнка”, што ўключае ў сябе такія сэнсава-тэматычныя мадэлі, як “чалавек+грамадская думка пра яго” (напрыклад, *варона ў паўлінавых пёрах* (пагард.) – чалавек, які марна імкнецца паказаць сябе лепшым, больш

значным, чым ён ёсць на самай справе; *вяліка сава ў пер'ях* – пра напышлівага чалавека; *белая варона* – чалавек, які рэзка не падобны да іншых людзей сваімі паводзінамі ці знешнім выглядам, не такі, як усе; *ні пава, ні варона* (неадабр.) – той, хто адышоў ад адных і не далучыўся да другіх; *залётная птушка* – так іранічна называюць чалавека чужога, нетутэйшага; *вольная птушка* – свабодны, ні ад каго незалежны чалавек; “чалавек+ сямейна-родавыя сувязі” (*начная зязюлька* – жонка, дарагая палавіна – і *Начная зязюлька дзённую перакукуе*; *сава смаленая* (лаянк.) – выраз бывае звернуты да народжанай да шлюб дзяўчыны; *Чубатыя куры па родзе* – г.зн. дзеці падобныя да сваіх бацькоў; “чалавек+службовае становішча, уплывовасць” (*важная птушка, птушка высокага палёту* – чалавек уплывовы, які займае высокае становішча ў грамадстве; *птушка невысокага палёту; пералётны птах* (неадабр.) – той, хто часта мяняе працу, месца прыстанку; “чалавек+матэрыяльна-маёмаснае становішча, ацэнка ўмоў жыцця” (*жыць як верабей у вёніку* – г.зн. бедна, у нястачы, у пастаянным страху; не мець трывалага грамадскага ці службовага становішча; *толькі дух ды пях* – г.зн. у каго-небудзь нічога ці амаль нічога няма; *на птушыных правах* (*жыць, існаваць, працаваць*) – г.зн. незаконна ці не маючы трывалага матэрыяльнага забеспячэння і інш. [больш дэтальна гл.: 7])

13. Дадзеныя ТСБМ дазваляюць сцвярджаць, што “антрапацэнтрычнае” ўспрыманне свету птушак пашырае сямантычны патэнцыял ужо саміх лексем-арнітонімаў. Акрамя свайго дэнататыўнага значэння, многія з іх маюць таксама і значэнні пераносныя, напрыклад: *птушка* – “пра чалавека, з пункту гледжання яго грамадскага значэння, становішча” (ТСБМ,4,514); *невень* – “задзірысты чалавек, забіяка” (ТСБМ IV,152); *сава* – ‘чалавек, які позна кладзецца спаць’ (разм.); *жаваранак* – ‘чалавек, які рана ўстае’ (разм.); *салавей* – “чалавек, які славіцца чыстым, прыгожым, пераважна высокім голасам, вакальным майстэрствам” (ТСБМ V,24) і інш. Менавіта пры антрапацэнтрычным разуменні ў лексем-арнітонімаў можа развіцца словаўтваральная актыўнасць, напрыклад: *зязюліць* – “біць, піць гарэлку” (ЭСБМ III,356); *зязюлець* – “рабіцца шэрым, падобным да колеру зязюлі” (ЭСБМ III,356); *савець* – “1. Рабіцца мутным, невыразным (пра вочы). 2. Рабіцца вялым, санлівым ад зморанасці, ап’янення” (ТСБМ IV,356) (Параўн. у Даля: “*Советь*, более *о(по)советь* – быць як во хмелю, подкатывать глаза, словно в одури” (Даль IV,254); *салавець* – “рабіцца вялым, санлівым ад зморанасці, ап’янення” (ТСБМ IV,356) і інш.

14. Менавіта праз фразеалогію нацыянальнай мовы і ў яе кантэксце найбольш поўна і багата раскрываюцца і этнакультурны змест, нацыянальна-культурныя канатацыі асобных лексем. У такім выпадку слова часта выступае як канцэпт, значэнне якога адрозніваецца ад тлумачэння ў слоўніках агульналінгвістычнага тыпу і вызначаецца праз апеляцыю да старажытнай мадэлі свету. Дакладней, паралельна са слоўніковым значэннем гэтых слоў, у фразеалагічных адзінках выражаецца і найўна-моўнае ўяўленне пра аб’екты рэчаіснасці, якія яны абазначаюць. Такім чынам, у моўных

адзінках, якія набываюць вартасць канцэптаў, як бы апрадмечаны светапогляд, увасоблена агульная духоўная карціна свету.

Так, напрыклад, да асноўных характарыстык і канатацый, якія складаюць змест канцэпта “*птушка*” ў беларускай фразеалогіі і народнай культуры, можна аднесці наступныя. Птушка выступае ў беларусаў як міфапаэтычны класіфікатар і сімвал божай існасці, верху, неба, прыродных стыхій і з’яў (сонца, грому, ветру, хмары, маланкі, агню), свабоды, волі, вызвалення, жыцця, урадлівасці, шчасця і багацця, прадказання, сувязі паміж касмічнымі зонамі, душы, духу жыцця, вечнасці і бессмяротнасці; хваробаў і дэманічных сіл; яна з’яўляецца крыніцай звышнатуральнага зроку і слыху; птушка ў клетцы можа сімвалізаваць падман або няволю.

Вобраз птушкі лёгка і ўдала выкарыстоўваецца для перадачы, рэпрэзентацыі духоўнага, “нефізіялагічнага”, ідэальнага, для характарыстыкі з’яў, якія патрабуюць светапоглядных ацэнак. Такую тэндэнцыю варта лічыць цалкам заканамернай, паколькі ў ёй праяўляецца спецыфіка чалавечага мыслення спасцігаць нябачны свет абстрактный, неадчувальныя ўласцівасці і якасці праз прызму адчувальных, канкрэтных прадметаў і з’яў [больш падрабязна гл.: 8].

15. Аналіз фразеалагічных адзінак з такой пазіцыі дае нагляднае ўяўленне пра культурна-нацыянальнае бачанне свету, пра фарміраванне і станаўленне тыповага для беларусаў яго вобразнага асэнсавання, якое матэрыялізуецца ў канкрэтна-жывой, сакавіта-вобразнай, пачуццёва-афарбаванай нацыянальнай мове. Мова на гэтым узроўні становіцца нацыянальнай ужо ў поўным сэнсе гэтага слова. Адпаведна і яе сэнсавы змест, што нясе ў сабе і адлюстроўвае нацыянальную свядомасць, пачынае арыентавацца ўжо не столькі на агульначалавечыя, колькі на канкрэтна народныя, нацыянальныя ідэалы і каштоўнасці. Таму ў апошні час зусім невыпадкова асаблівая цікавасць узрастае да фразеалагічнага складу мовы як люстэрка, у якім лінгвакультурная супольнасць ідэнтыфікуе сваю нацыянальную самасвядомасць.

16. Такім чынам, высвятленне нацыянальна-культурнай спецыфікі моўных адзінак цесна змыкаецца з праблемамі ўсведамлення свету чалавекам і адлюстравання гэтага ўсведамлення ў мове. Аналіз рэалізацыі нацыянальна-культурнага кампанента на розных моўных узроўнях дазваляе лінгвістам зрабіць выснову пра тое, што мова – гэта своеасаблівая «карціна свету» народа. Свет – гэта чалавек і асяроддзе ў іх узаемадзейненнях, а карціна свету – вынік перапрацоўкі інфармацыі пра рэчаіснасць і чалавека ў ёй. Моўная карціна свету – гэта зафіксаваная ў мове інтэрпрэтацыя рэчаіснасці ў выглядзе сукупнасці меркаванняў пра свет. Яна не толькі стаіць побач са спецыяльнымі карцінамі свету (хімічнай, фізічнай і інш.), яна ім папярэднічае і фарміруе іх, таму што чалавек здольны разумець свет і самога сябе, дзякуючы мове, у якой замацоўваецца грамадска-гістарычны вопыт – як агульначалавечы, так і нацыянальны.

Літаратура

1. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. 1995. № 1. С. 37 – 67.
2. Воробьев В.В., Василюк И.П. Лингвокультурологическая компетенция как языковая “картина мира” // Когнитивная лингвистика конца XX века: Мат-лы междунар. науч. конф., Минск, 7 – 9 окт. 1997 г.: В 3 ч. / Минск. гос. лингв. ун-т. Мн., 1997. Ч. 1. С. 17 – 22.
3. Говард М. Сучасная культурная антрапалогія / Пер. з англ. І. Карпікава, М. Раманоўскага, А. Шыманскага; Пад рэд. П. Церашковіча. М., 1995.
4. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию: Учебное пособие. М., 1997.
5. Мокиенко В.М. Образы русской речи: Ист.-этимолог. и этнолингвист. очерки фразеологии. Л., 1986.
6. Подюков И.А. Культурно-семиотические аспекты народной фразеологии: Дис. ... д-ра филологич. наук: 10.02.01. Пермь, 1996.
7. Садоўская А.Л. Чалавек у люстэрку фразеалогіі з кампанентам-арнітонімам // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. Вып.1. Мн., 2002. С.163-169.
8. Садоўская А.Л. Птушка ў фразеалогіі і народнай культуры беларусаў // Роднае слова. 2002. № 12. С. 70- 72.
9. Bartmiński J. Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata // Językowy obraz świata: Pr. zb / Pod red. J. Bartmińskiego. Lublin, 1990. S. 109 – 115.
10. Maćkiewicz J. Co to jest “językowy obraz świata” // Etnolingwistyka (Problemy języka i kultury). – Lublin, 1999. № 11. S. 7 – 25.

Пытанні для самаправеркі

1. Раскрыйце змест паняццяў “карціна свету”, “моўная карціна свету”, “нацыянальная моўная карціна свету”.
2. Раскажыце пра суадносіны паміж *карцінай свету* як адлюстраваннем рэчаіснасці і *моўнай карцінай свету* як інтэрпрэтацыяй рэчаіснасці ў выглядзе сукупнасці меркаванняў пра свет.
3. Патлумачце, чаму пры вызначэнні паняцця “моўная карціна свету” фармулёўка “*інтэрпрэтацыя рэчаіснасці*” лічыцца больш адэкватнай, чым тэорыя пра механічнае адлюстраванне свету або стварэнне мовай свайго аб’екта.
4. Якую ролю ў стварэнні моўнай карціны свету адыгрываюць фразеалагічныя адзінкі?
5. Прывядзіце свае прыклады адлюстравання “наіўных” уяўленняў пра свет у фразеалогіі беларускай мовы.

Змест

I. На добрую згадку пра Уладзіміра Міхайлавіча Лазоўскага – шчырага беларуса, настаўніка, сябру, дарадцу

Януш Няміга (А. Міхневіч). Назаўжды	5
Лазоўская Н.С.	6
Лазоўскі А.У.	6
Лазоўская І.У.	7
Лазоўская Яна	7
Старкова С.	7
Любецкая К.П.	8
Прыгодзіч М.Р. Згадкі пра У.М. Лазоўскага	9
Ціванова Г. В.	9
Чахоўская Т.Л., Чахоўскі Г.К.	10
Шамякіна Т.І. Пра У.М. Лазоўскага	11

II. На свеце тайн такіх няма, што асталіся б не раскрыты...

Міхневіч А.Я. Метонімы ў беларускай мове	13
Акушэвіч А.А. Парэміі тэматычнага кола “ўзаемаадносіны бацькоў і дзяцей” у беларускай мове	17
Андрыенка В.У. Вычляненне кампанента фразеалагічнай адзінкі як спосаб адфразеалагічнай дэрывацыі	20
Бадзевіч З.І. Пытанні словаўтваральнага аналізу слова	25
Белакурская Ж.Я. Народная педагогіка беларусаў у лютэрку парэміялогіі (на матэрыяле вуснай народнай творчасці)	31
Важнік С.А. Да праблемы апісання сінтаксічных архаізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове	36
Варановіч В. Да праблемы супастаўляльнага аналізу сінтаксісу апісальных прэдыкатаў у беларускай і рускай мовах	42
Галай В.М. Роля германізмаў у адлюстраванні гаспадарчай дзейнасці беларусаў)	46
Даражок Д.А. Канверсія графічнай сістэмы беларускай мовы: лацінка vs. транслітарацыя	49
Жудро Л. Сінтаксічныя мадэлі дзеясловаў дапамогі: тыпы прадмета дапамогі і сродкі яго выражэння	56
Кавалёва В.В. Камунікацыйныя бар’еры ў вывучэнні фанетыкі беларускай мовы польскамоўнымі навучэнцамі	62
Канановіч К., Якуба С. Сінтаксічная інтэрферэнцыя на старонках раённых газет	67
Кузьміч А.В. Канфесійны стыль: паняцце і жанры	73
Кухарава В. Структурна-сэмантычная характарыстыка назоўнікаў-кампазітаў з другім дзеяслоўным кампанентам -ед	81

Любецкая К.П. Змены ў рэлігійнай лексіцы (на матэрыяле перакладных слоўнікаў).....	83
Назаранка Ю.В. Некаторыя фанетычныя ўласцівасці выслоўяў Якуба коласа.....	85
Нядзілька Н.У. Агульная характарыстыка слоў з зыходным значэннем «памяшканне».....	89
Пятрова Н.Я. Эпітэт як сродак мастацкай выразнасці ў творах Міхася Зарэцкага.....	92
Савіцкая І.І. Этналінгвістычныя тэндэнцыі ў публіцыстыцы Янкі Купалы 10-х гг. XX ст.	100
Садоўская А.Л. Беларуская фразеалогія як аб’ект лінгвакраіназнаўства.....	103
Садоўская А.Л., Суслаў Дз.С. Адлюстраванне гендэрных адносін у беларускай, рускай і сербскай парэміялогіі.....	111
Старавойтава Н. Лінгвакраіназнаўчая спецыфіка курсу “Беларуская мова як замежная” ў БДЭУ.....	116
Сёмка Ю.С. Сінтэз рацыянальнага / ірацыянальнага ў адлюстраванні аб’ектыўнай рэчаіснасці (на матэрыяле беларускіх замоў).....	119
Сяброўская М.А. Нацыянальна-культурныя канатацыі фразеалагізмаў з кампанентам кот у беларускай і італьянскай фразеалогіі.....	122
Чайка Н.У. Аб’екна-суб’ектны комплекс у функцыі другаснага прэдыката ў эліптычных канструкцыях.....	129
Чахоўская Т.Л. Да пытання аб кампанентнай структуры беларускай інтанацыі.....	132
Чахоўскі Г.К. Стылістыка тэксту як лінгвістычная дысцыпліна: генезіс, анталагічны статус, даследчыцкія парадыгмы, тэрмінасістэма.....	138
Якавенка А.В. Парадак размяшчэння частак складаназалежнага сказа ў сістэме беларускіх прыказак.....	149

III. Кансультацыі

Міхневіч А.Я. Мова і і дэалогія.....	154
Міхневіч А.Я. Мова ў кантэксце культуры.....	156
Любецкая К.П. Да пытання аб функцыянальных стылях сучаснай беларускай літаратурнай мовы.....	159
Садоўская А.Л. Паняцце моўнай карціны свету ў сучаснай лінгвістыцы і яе роля ў плане вывучэння нацыянальна-культурнай спецыфікі моўных адзінак.....	163

Навуковае выданне
**ПРАЦЫ КАФЕДРЫ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**

Вып. 6

Светлай памяці Уладзіміра Міхайлавіча Лазоўскага

У аўтарскай рэдакцыі

Адказны за выпуск *А.А. Радзевіч*

Падпісана ў друк .Фармат 60x84/16. Папера афсетная. Гарнітура Таймс.
Ум. друк. арк. . Ул.-выд. арк. . Тыраж экз.

Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.
Ліцэнзія ЛВ № 356 ад 23.04.99.
220001, г. Мінск, вул. Маскоўская, 15.

Надрукавана з арыгінал-макета заказчыка на рызографе РІВШ БДУ.
220001, г. Мінск, вул. Маскоўская, 15.